

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

Ρητορική και αγωγή των νέων τον 4^ο αιώνα π.Χ.

Η συμβολή του Ισοκράτη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Σταυρούλας Γ. Γρουσουζάκου

Πτυχιούχου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου
Πατρών (1998) - Ιστορικού Αρχαιολογικού και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (2014)
Α.Μ. 1013201403007

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Βολονάκη Ελένη, επίκουρος Καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Ευσταθίου Αθανάσιος, αναπλ. Καθηγητής,
Πανεπιστήμιο Ιονίου
Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, αναπλ. Καθηγητής,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Νοέμβριος, 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή: Θεματική και Μεθοδολογία	4
1.1 Εισαγωγή	4
1.2 Στόχοι εργασίας	7
1.3 Μέθοδος	8
2. Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις κατά την Αρχαϊκή και Κλασική εποχή	9
2.1 Η έννοια της αγωγής	9
2.2 Η εκπαίδευση στα Ομηρικά έπη	10
2.3 Ο αοιδός	11
2.4 Αθλητική και καλλιτεχνική αγωγή	12
2.5 Οι παλαίστρες	12
2.6 Η εξύμνηση του αγωνιστικού ιδεώδους	13
2.7 Προετοιμασία για τον πόλεμο	13
2.8 Η «μουσική» κατάρτιση	13
2.9 Η εκπαίδευση στα γράμματα	14
2.10 Τροφός – Παιδαγωγός – Γραμματιστής, Γραμματικός – Ρήτωρ	16
2.11 Σοφιστές	16
2.11. i Οι σοφιστές ως εκπαιδευτικοί	21
2.11.ii Διαλεκτική	23
2.12 Επιδράσεις στο έργο του Ισοκράτη	24
2.12. i Χορική λυρική ποίηση	24
2.12. ii Δραματική τέχνη	26
2.13 Στοιχεία επιδεικτικής ρητορείας στο έργο του Ισοκράτη	30
3. Ισοκράτης	35
3.1 Η ζωή του Ισοκράτη	35
3.2 Ισοκράτης. Ο πατέρας της φιλελεύθερης εκπαίδευσης	38
3.3 Στόχοι της Ισοκρατικής εκπαίδευσης	39
3.4 Μέθοδος του Ισοκρατικού εκπαιδευτικού προγράμματος	50
4. Φιλοσοφία και ρητορική	54
4.1 Ρητορική σχολή	54
4.2 Ισοκράτης: σχέση του προς τη φιλοσοφία	54
4.2.i Φιλοσοφία και ρητορική	56
4.2.ii Η Ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη	56
4.3 Ισοκράτης – Πλάτωνα	60
4.4 Αριστοτέλης - Ισοκράτης	72
4.5 Φιλοσοφία – Ρητορική: η επιστολή Ισοκράτη προς Δημόνικον	74
5. Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη	76

5.1 Η εκπαίδευση στην πολιτική φιλοσοφία του Ισοκράτη	76
5.2 Πολιτικός – Παιδαγωγός	77
5.3 Ισοκράτης και Αθήνα	80
5.3.i Ισοκράτης και αθηναϊκή κουλτούρα	80
5.3.ii Παναθηναϊκός ένας διαλεκτικός επίλογος	81
5.4 Πανελλήνια ιδέα	82
5.5 Θρησκευτικές αντιλήψεις του Ισοκράτη	86
5.6 Αλκιδάμας - Ισοκράτης	88
5.7 Η νομοθεσία στο έργο του Ισοκράτη	89
6. Η πρόσληψη του Ισοκράτη	92
6.1 Λυκούργος – εφηβεία - θεσμοί	92
6.2 Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς για τον Ισοκράτη – Αίλιος Αριστείδης	94
7. Συμπεράσματα. Οι ισοκρατικές αρχές μέσα από τα έργα του. Συνοπτική ερμηνευτική προσέγγιση των έργων του Ισοκράτη	97
Βιβλιογραφικές Πηγές	101
Βιβλιογραφία	101

1. Εισαγωγή: Θεματική και Μεθοδολογία

1.1 Εισαγωγή

Η ιστορία του εκπαιδευτικού συστήματος εκτείνεται σε διάστημα δεκαπέντε αιώνων, μεταξύ 1000 π.Χ. και 500 π.Χ., στο οποίο παρουσιάζει πολύπλοκες φάσεις. Ο αρχαίος μεσογειακός κόσμος γνώρισε σε βάθος μια και μόνη κλασική εκπαίδευση, ένα εκπαιδευτικό σύστημα συνεκτικό και καθορισμένο. Δεν εμφανίζεται το σύστημα αυτό υπό την τελική του μορφή και την πλήρη ανάπτυξή του. Η κατάκτηση της μορφής αυτής τοποθετείται χρονικά μετά τη σημαντική συνεισφορά των δύο μεγάλων μορφών της εκπαίδευσης του Πλάτωνα (348) και του Ισοκράτη (338). Είχαν προηγηθεί οι Σοφιστές με σπουδαίους δασκάλους όπως είναι ο Πρωταγόρας που διδάσκει την επιχειρηματολογία και την ορθή χρήση των λέξεων (ορθοέπεια) ενώ παράλληλα διδάσκει ότι η γνώση καθορίζεται πάντα από το υποκείμενο που αντιλαμβάνεται και σκέφτεται («χρημάτων ἀπάντων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν τῶν δε οὐκ ἄτων ὡς οὐκ ἔστιν»). Στην ίδια κατεύθυνση με τον Πρωταγόρα κινείται ο Γοργίας για τον οποίο η ρητορική είναι η πιο αναγκαία μορφή γνώσης για οποιονδήποτε ενδιαφέρεται να δράσει στα πλαίσια της πόλης. Ο ίδιος ο Πλάτων καταγράφει την επιτυχία της ρητορικής δεινότητας του Γοργία, καθώς τον παρουσιάζει να διηγείται το εξής ανέκδοτο: *Γιατί μου έχει συμβεί πολλές φορές να πάω με τον αδελφό μου (ο αδελφός του Γοργία ήταν γιατρός και ονομαζόταν Πρόδικος) και με άλλους γιατρούς σε κάποιον άρρωστο που δεν ήθελε να πει φάρμακο να αφήσει το γιατρό να τον εγχειρήσει να του κάνει κατηγιασμό και, ενώ ο γιατρός δεν μπορούσε να τον πείσει, τον έπειθα εγώ – όχι με άλλη τέχνη παρά με τη ρητορική (Πλάτων, Γοργίας, 456 a-b).*

Στο ίδιο πλαίσιο εκπαίδευσης των νέων τον 4^ο αιώνα θα γίνει μια απόπειρα προσέγγισης των αρχών διαπαιδαγώγησης των εφήβων από τον πολιτικό Λυκούργο (335/4). Η παρούσα εργασία ωστόσο επικεντρώνεται στο περιεχόμενο του εκπαιδευτικού προγράμματος του Ισοκράτη που είχε βάση τη φιλοσοφία της πολιτικής, της ηθικής και της ρητορικής.

Η εκπαίδευση από αριστοκρατική μετατρέπεται σε τυπική εκπαίδευση κάθε νεαρού Έλληνα. Ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης απαιτεί την πρόσβαση όλων των ελεύθερων ανθρώπων στην παιδεία, γεγονός που της προσδίδει χαρακτήρα συλλογικό και οδηγεί στη δημιουργία και την ανάπτυξη του σχολικού θεσμού.

Οι σχολές που ιδρύθηκαν κατά τον 4^ο αιώνα σε συνδυασμό με τις πρώτες βιβλιοθήκες είναι οι απαρχές για μελέτη του εκπαιδευτικού συστήματος. Μέσα σε όλες αυτές τις κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις η δραματική ποίηση αλληλεπιδρά με τη ρητορική και τη φιλοσοφία. Ο Αριστοφάνης με τη φράση *ἀρχαία παιδεία* (*Νεφέλαι* 961) ορίζει την αθηναϊκή εκπαίδευση πριν τις καινοτόμες ιδέες των Σοφιστών και του Σωκράτη για να συνεχίσει και να περιγράφει την επίδραση των τελευταίων στους νέους. Ο Σωκράτης και οι σοφιστές ήταν τολμηροί νεωτεριστές που οδήγησαν την αθηναϊκή νεολαία σε καινούριους δρόμους.

Η σταδιακή εισαγωγή της γραφής, η μετέπειτα διάδοσή της και η τελική χρήση της σε όλους τους τομείς της καθημερινότητας υπαγόρευαν την αναπόφευκτη ένταξή της στην εκπαίδευση.¹ Κατά την κλασική εποχή, ο θεσμός του σχολείου ως χώρου εκμάθησης ανάγνωσης, γραφής και αρίθμησης εδραιώνεται στην κοινωνική συνείδηση. Το παιδί εκτός από τον παιδοτρίβη και τον κιθαριστή παρακολουθεί το «γραμματιστή» ο οποίος αποκαλείται ο διδάσκαλος, ο κατ' εξοχήν διδάσκων.

Η εισαγωγή της επιστημονικής θεωρητικής διδασκαλίας προκύπτει αναγκαία στο Θουκυδίδη, τον Πλάτωνα, τον Ισοκράτη και τον Αριστοτέλη, οι οποίοι είχαν εμβαθύνει σε καθαρά θεωρητικούς, φιλοσοφικούς στοχασμούς. Στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη διαφαίνονται ενδοιασμοί του κράτους έναντι της νέας τάσεως διανόησης. Όσο ψηλά και αν τοποθετεί στο λόγο αυτό ο Περικλής το πνεύμα, δεν ξεχνάει να προσθέσει στο φιλοσοφούμεν τό προειδοποιητικόν ἄνευ μαλακίας δηλαδή μόρφωση πνευματική χωρίς άτονη χαλάρωση.

Η αγωγή των νέων τον 4^ο αιώνα διαφοροποιείται και έχει στόχο πρακτικά αποτελέσματα στις επιλογές του νέου πολίτη. Ο στίχος *philosophari sed paucis* που ανήκει στον Νεοπτόλεμο, το γιο του μεγάλου Αχιλλέα εκφράζει επιγραμματικά τη νέα παιδαγωγική στάση. Από την εποχή των Σοφιστών και του Ευριπίδη θα περάσει η παιδεία στην ενεργό δράση, την κριτική σκέψη και δημιουργικότητα. Εκπαιδευτικοί στόχοι σαν τους προηγούμενους έχουν διατυπωθεί από τον πολιτιστικό κύκλο του Περικλή γιατί ο πολιτισμός αυτός ήταν εξ ολοκλήρου ενεργός και συνυφασμένος με την πολιτική. Ο Πλάτων μετά την πτώση της ηγεμονίας του κράτους δίδασκε τον «φιλοσοφικό βίον» σαν το ιδεώδες του πολιτικού βίου. Την ίδια στάση είχε και ο Ισοκράτης για την γνώση που θα θωρακίσει ηθικά το χαρακτήρα και το πνεύμα των νέων ώστε να ενεργήσουν σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο με αποτελεσματικότητα και πρόοδο.

---

¹ Griffith (2015) 38-42

Οι λόγοι Προς Νικοκλέα και προς Δημόνικον² είναι σαφώς επηρεασμένοι από την αρχαϊκή ποίηση και περισσότερο οι επιδεικτικοί λόγοι και ειδικά την ιδέα του καλῶς ἀποθνήσκειν. Στον Αρχίδαμο διακρίνεται η επιρροή του Τυρταίου στον Αρεοπαγητικό (16, 20) και στο Περί Αντιδόσεως την επιρροή του Σόλωνα στον Ισοκράτη καθώς και την προσπάθεια του Ισοκράτη να εντάξει τις συνεργατικές αξίες στην πόλη του 4^{ου} αιώνα. Επιπλέον επισημαίνεται η προϋπόθεση της φύσεως στην ισοκρατική διδασκαλία της αρετής. Οι ηθικές συμβουλές του είχαν επίκεντρο τις ανθρώπινες σχέσεις, τόσο στην ιδιωτική όσο και στην πολιτική ζωή. Αυτό εξηγεί το ενδιαφέρον του για την έννοια της σωφροσύνης και της δικαιοσύνης. Εφόσον ο Ισοκράτης ασχολούνταν κυρίως με την πολιτική και συχνά χρησιμοποιούσε παραδείγματα από την πολεμική ιστορία. Η επιλογή της αρετής ως στόχου της εκπαίδευσης, έκανε απαραίτητη την ανάλυση μεταξύ σοφίας και αρετής. Οι αρετές αυτές ήταν ήδη εδραιωμένες στην ηθική και πολιτική συμπεριφορά του τετάρτου αιώνα.

Ο Ισοκράτης κινείται στο χώρο της συνέχισης των παραδοσιακών αξιών και αναλύει τις έννοιες του σημασιολογικού πεδίου «δόξα – τιμή»³ και εξετάζει πώς αυτές εντάσσονται στο παιδαγωγικό σύστημα του ρήτορα. Στο ερμηνευτικό του υπόμνημα για τον Ευαγόρα (Θεσσαλονίκη, 2001) διακρίνει τις συνεργατικές και ανταγωνιστικές αξίες και αναδεικνύει την επιβίωση των ομηρικών και ανταγωνιστικών αξιών στο εγκώμιο του Ευαγόρα, ενώ ταυτόχρονα διακρίνει στην ισοκρατική ηθική τις συνεργατικές αρετές που απαιτούνται στην δημοκρατική πόλη. Όπως θα αναλυθεί στην πορεία της παρούσας εργασίας, αναδεικνύει την έννοια της όμολογουμένης ἀρετῆς (Αντιδ. 84) και σημειώνει ότι ο Ισοκράτης με τη ρητορική του αναδεικνύεται σε ένα πρόμο θεωρητικό της ηθικής γνώμης του εικότος και της ρεαλιστικής πραγματικότητας.⁴

Στο άρθρο του D. Depew «The inscription of Isocratew into Aristotle's Practical Philosophy» εξετάζεται η σχέση της ισοκρατικής και αριστοτελικής φρονήσεως ενώ ο Depew σημειώνει ότι το περιεχόμενο που δίνει στον όρο ο Αριστοτέλης αντανακλά τη χρήση του όρου από τον Ισοκράτη και όχι από τον Πλάτωνα και επιχειρεί να δείξει ότι η φιλοσοφία του Αριστοτέλη περί των ανθρώπων

---

² Ο λόγος αυτός έχει δημιουργήσει προβλήματα στη φιλολογική κριτική ως προς τη γνησιότητα και ως προς το χρόνο συγγραφής του. Σώζεται στα καλύτερα χειρόγραφα του Ισοκράτη ενώ οι αξίες που προβάλλονται σε αυτόν ταυτίζονται με τις ισοκρατικές αξίες.

³ Αλεξίου (2008) 100 -102

⁴ Μπάλλα (2008) 127-148.

μπορεί να αναγνωσθεί ως απάντηση στην κριτική στις θέσεις του Ισοκράτη για τα ίδια ζητήματα.⁵

Πρόσφατες μελέτες που εξετάζουν τη θέση του Ισοκράτη στην ιστορία της φιλοσοφίας αναδεικνύουν την επιρροή του στην πλατωνική και αριστοτελική φιλοσοφία.⁶ Αποδεικνύονται οι επαγγελματικοί, λογοτεχνικοί και θεωρητικοί δεσμοί της σχολής του Ισοκράτη με τις σχολές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και υποστηρίζεται ότι οι θέσεις του Ισοκράτη δεν ήταν μόνο μια πρόκληση για τη φιλοσοφία, αλλά μια δημιουργική έμπνευση που άσκησε επιρροή στη συγγραφή του Προτρεπτικοῦ και των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* του Αριστοτέλη και του πλατωνικού *Φαίδρου*.⁷ Η μελέτη του συνεισφέρει στην κατανόηση της ισοκρατικής παιδείας ως φιλοσοφικής και στη συνειδητοποίηση ότι οι διακρίσεις που βασίζονται στον πλατωνικό ορισμό της φιλοσοφίας δεν ευσταθούν καθώς πολλές ιδέες που εκφράστηκαν κατά τον 4^ο αι. αναπτύχθηκαν αμοιβαία από τους στοχαστές.

Οι παραπάνω μελέτες δείχνουν ότι οι παιδαγωγικές αξίες του Ισοκράτη άσκησαν επίδραση στη διαπαιδαγώγηση των νέων του 4^{ου} αιώνα και άφησαν ανεκτίμητη κληρονομιά σε φιλόσοφους, στοχαστές και διανοούμενους της εκπαίδευσης των επόμενων αιώνων.

1.2 Στόχοι εργασίας

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας έχει στόχο τη διερεύνηση της διαδικασίας μάθησης των νέων κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. Αυτό για να γίνει επιχειρείται μια αναδρομή της εκπαιδευτικής διαδικασίας πριν από τον 4^ο αι. εξετάζοντας το κίνημα των σοφιστών που σε συνδυασμό με τις κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές συνθήκες διαμόρφωσαν το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της εποχής. Το περιεχόμενο και οι στόχοι της εκπαίδευσης αλληλεπιδρούν με τις ανάγκες της πόλης αλλά και την ηθική των πολιτών και των ηγετών τους. Για το λόγο αυτό εξετάζεται η επίδραση του Λυκούργου στη διαπαιδαγώγηση των εφήβων αλλά και οι ανάγκες που οδήγησαν στη δημιουργία των Σχολών του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Ισοκράτη. Όλα τα παραπάνω διερευνώνται στο πρώτο μέρος της διπλωματικής εργασίας, ενώ στο δεύτερο εξετάζεται ο ρόλος του Ισοκράτη και της σχολής του στη διαπαιδαγώγηση των νέων.

---

⁵ T. Poulakos and D. Depew (2004) 157-185.

⁶ Wareh (2012)

⁷ Pernot(2009)100

Ο Ισοκράτης διαφοροποιείται σε αρκετά σημεία από τους Σοφιστές και το Σωκρατικό καθώς και τον Πλάτωνα. Η συγκριτική μελέτη της θεωρίας και του Πλάτωνα και του Ισοκράτη θα μας οδηγήσει να διαπιστώσουμε τους διαφορετικούς εκπαιδευτικούς στόχους του καθενός, από αυτούς τους δύο μεγάλους παιδαγωγούς. Στο ίδιο πλαίσιο, για να φωτιστεί περισσότερο η συμβολή του Ισοκράτη στην αγωγή των νέων, επιχειρείται η διερεύνηση της επιρροής του Ισοκράτη στο έργο του Αριστοτέλη. Η ρητορική και η επίδραση που αυτή ασκεί με το περιεχόμενο και τη δομή της γίνεται εργαλείο εκπαίδευσης από τον Ισοκράτη και περισσότερο η επιδεικτική ρητορεία που θα αναλυθεί παρακάτω.

Τα ουσιαστικά συμπεράσματα και οι συνετές διαπιστώσεις από τη μελέτη των παραπάνω παραμέτρων είναι ο τελικός στόχος στην έρευνα της αγωγής των νέων τον 4^ο αιώνα π.Χ.

1.3 Μέθοδος

Η συγγραφή του πρώτου μέρους της εργασίας έγινε με βιβλιογραφική έρευνα σε επιστημονικά άρθρα, περιοδικά και βιβλία με περιεχόμενο σχετικό. Η ανάγνωση και η κριτική προσέγγιση συντέλεσε στη συγγραφή του πρώτου εισαγωγικού μέρους της εργασίας.

Η ίδια μέθοδος ακολουθείται και στο δεύτερο μέρος που επικεντρώνεται στον Ισοκράτη. Επιπλέον μελετήθηκε σε βάθος το έργο του *Κατά τῶν Σοφιστῶν* (390) και το *Περί Αντιδόσεως* (354-3) ενώ παράλληλα εξετάστηκαν: *Πρός Δημόνικον* (394), *Αρεοπαγητικός* (357-5), *Προς Φίλιππον* (346) και *Παναθηναϊκός* (339).

2. Εκπαιδευτικές προσεγγίσεις κατά την Αρχαϊκή και Κλασική εποχή

2.1 Η έννοια της αγωγής

Ο Πλατωνικός στόχος μέσω της παιδείας είναι να αποβάλλουμε οι άνθρωποι τη «θήρειον φύσιν» για να αποκαλυφθεί το αληθινό πρόσωπό τους, με όση δυνατή σαφήνεια θα μπορούσε να διατυπωθεί αυτό το τελευταίο νόημα: ο ανθρωπισμός είναι κεντρικό θέμα και ύπατος σκοπός της αγωγής του Πλάτωνος και του Ισοκράτη.

Η «αγωγή» έχει χαρακτήρα διάρκειας και παγκοσμιότητας. Υπήρξε πάντοτε ακαταμάχητη ανάγκη σε όλες τις εποχές σε κάθε κοινωνία και περιβάλλον και είναι βαθιά συνυφασμένη με τις σχέσεις που έχουν μεταξύ τους οι άνθρωποι.

Η «αγωγή» είναι ένα πανάρχαιο και πανανθρώπινο φαινόμενο, είναι μια συνήθως έλλογη και σκόπιμη διαδικασία με ψυχολογικές και κυρίως πολιτικές και ηθικές προεκτάσεις. Το φαινόμενο αυτό όπως μας αποκαλύπτει η πολιτιστική ανθρωπολογία, αποτελεί σημαντική εκδήλωση του ανθρώπινου βίου, η οποία εξελίχθηκε σταδιακά δια μέσου των αιώνων.

Η λέξη «αγωγή» (= παιδείση) παράγεται από το ρήμα της αρχαίας ελληνικής «ἄγω» το οποίο συναντάμε στη Μυκηναϊκή εποχή το 1200 π.Χ. Αναφέρεται σε πολλούς τομείς της ζωής του ανθρώπου και σημαίνει οδηγώ προς τα εμπρός, από μια κατάσταση σε μια άλλη, κατευθύνω κάποιο άτομο προς ορισμένο σκοπό, προς το τέρμα μιας πορείας και μεταφορικά «ανατρέφω», «εκπαιδεύω». Σε τελευταία ανάλυση η λέξη «αγωγή» στη σύγχρονη νοηματική της έκβαση σημαίνει τροποποίηση μιας κατάστασης.

Στη λατινική γλώσσα επεκράτησε η λέξη «educatio», από το ρήμα «duco», εννοιολογικά ταυτόσημο με το ελληνικό ἄγω. Και τα δύο ρήματα έχουν τη σημασία του οδηγώ, δηλαδή αυτό που έχω εμπρός μου το κατευθύνω προς ορισμένο σκοπό που βρίσκεται μακριά από εμένα. Από αυτά συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η λέξη «αγωγή» υποδηλώνει διπλή έννοια αφενός κατευθύνει τον «παιδευόμενο» σε κάποιο αποτέλεσμα και αφ' ετέρου τον απομακρύνει από τον παιδαγωγό. Υπάρχει δηλαδή η έννοια της χειραφέτησης και της αυτενέργειας, κατά συνέπεια υποδηλώνει πνευματική ανεξαρτησία και όχι μόνο καταναγκασμό. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να

παρατηρήσει πως ετυμολογικά ο όρος «αγωγή» υποδηλώνει το δυναμισμό της εξελικτικής παιδευτικής πορείας.⁸

2.2 Η εκπαίδευση στα Ομηρικά έπη

Σημείο αναφοράς της αρχαιοελληνικής εκπαίδευσης και πρώτος εκπρόσωπος του αριστοκρατικού ιδανικού είναι ο Όμηρος, ο οποίος αναπαράγει στα έπη του μια συνολική εικόνα του κόσμου. Οι εμβληματικές ηρωικές μορφές ενσαρκώνουν ως πρώτη αρετή τη διαρκή αγωνιστικότητα, το «αείν αριστεύειν». Η επική ποίηση διακρίνεται για τον ηρωικό χαρακτήρα του περιεχομένου της.⁹

Η λέξη αρετή και άριστοι είναι συνώνυμες στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Ο όρος αριστεία είναι ταυτόσημος με την ετυμολογία της λέξης αρετή και σημαίνει την ικανότητα για την επίτευξη ενός στόχου.

Προέρχεται από το ρήμα αραρίσκω, δηλαδή αρμόζω, ταιριάζω, ενώνω, από τη ρίζα αρ, από την οποία παράγονται οι λέξεις αρμονία, άριστος και αρετή. Η λέξη αρετή είχε αρχικά ευρύτερη σημασία και σήμαινε την έξοχη ικανότητα που δεν περιορίζεται μόνο στους ανθρώπους, αργότερα αναπτύχθηκε στη φιλοσοφία που την περιόρισε σε ηθικό πλαίσιο.¹⁰

Μέσα στο έργο του Ομήρου ενυπάρχουν οι έννοιες: κάλλος, σύνεση, πολεμική – αθλητική ρώμη, προκοπή. Το περιεχόμενο των εννοιών διδάσκει τα παιδιά και τους νέους της εποχής. Η έπαρση και η αλαζονεία των ηρώων καταδικάζονται τόσο από τους ανθρώπους όσο και από τους θεούς. Η αρετή των ευγενών είναι προϋπόθεση για κάθε ηγετική θέση. Ο άναξ Αγαμέμνωνας αποτελεί παράδειγμα ενσάρκωσης όλων των αρετών και είναι ο ηγεμόνας που αποφασίζει για στρατιωτικά θέματα.

Ο ομηρικός άνθρωπος της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* είναι εκπρόσωπος της τιμής που είναι αποτέλεσμα της ανδρείας¹¹.

Ο Ι. Θ. Κακριδής μιλάει για την αρετή του ανθρωπισμού που χαρακτηρίζει τον ομηρικό ήρωα αναφερόμενος στη σκηνή συμφιλίωσης Αχιλλέα και Πρίαμου, καθώς ο Όμηρος συμπληρώνει τα γνωρίσματα των ηρώων με την ανθρωπιά.

Η αρετή, το ήθος και η ανδρεία είναι στο έργο του Ομήρου συνώνυμα με την εξουσία. Την εξουσία την οποία μπορούν να έχουν οι άριστοι. Το αριστοκρατικό

---

⁸ Maurice Dedesse-Gaston Mialaret (1982) 87

⁹ Finley(1977)39

¹⁰ Μαρωνίτης και Πόλκας(2007)194

¹¹ Marrou (2009)40-49

φρόνιμα αποκρυσταλλώνεται με εύστοχο τρόπο στο στίχο «αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων» (Όμηρ. *Ιλ.* Λ 784).

Στόχος της παιδείας στην εποχή του Όμηρου είναι η ικανότητα στη χρήση του λόγου παράλληλα με την ανδρεία. Η ρητορική δεινότητα ως στόχος της αγωγής των νέων φαίνεται στους στίχους της ραψωδίας Ι της *Ιλιάδας* (443). Ο Αχιλλέας ύστερα από τη διένεξη με τον Αγαμέμνονα αρνείται να επιστρέψει στη μάχη και είναι αποφασισμένος να επιστρέψει στη Φθία. Ο δάσκαλός του ο Φοίνικας του υπενθυμίζει «προέηκε διδασκόμεναι τάδε πάντα, μύθων τε ῥητῆρ' ἔμμεναι πρηκτῆρὰ τε ἔργων».

Έναν άλλο παιδαγωγό τον συναντάμε στα ομηρικά έπη είναι ο Χείρων. Στη ραψωδία Λ της *Ιλιάδας* αναφέρεται ότι αυτός δίδαξε τον Αχιλλέα χειρουργική και φαρμακευτική τέχνη «τά σε προτί φασιν Ἀχιλλῆος δεδιδάχθαι, ὄν Χείρων ἐδίδαξε δικαιοτάτος Κενταύρων». (*Ιλ.* Λ, 833).

Η παιδεία είχε βέβαια και άλλους στόχους όπως είναι ο σεβασμός στους γεροντότερους, στη φιλία και φιλοξενία και το κυριότερο στοιχείο στην υστεροφημία. Κύριος εκφραστής της υστεροφημίας είναι ο Αχιλλέας, ο οποίος αναφέρει στο λόγο του ότι η μητέρα του Θέτιδα προλέγει ότι η παραμονή του στον πόλεμο ισοδυναμεί με το γήινο θάνατό του, αλλά ταυτόχρονα με την αθάνατη δόξα του. Η *Ιλιάδα* αντανακλά έναν αριστοκρατικό - ηρωικό κόσμο ενώ στην *Οδύσσεια* έχουμε έναν κόσμο ευρύτερο, έναν κόσμο που ανοίγεται σε τάξεις. Αυτό που χαρακτηρίζει το έπος είναι το πνεύμα μιας νέας εποχής που είναι η μετάβαση από την απόλυτη εξουσία του βασιλιά στην δημιουργία πολιτικών σωμάτων που μετριάζουν και αμφισβητούν την κεντρική εξουσία. Η *Ιλιάδα* εκθειάζει τις μονομαχίες και ασχολείται με έννοιες όπως ο θυμός, η εκδίκηση, η περηφάνια, οι οποίες φιλοσοφικά μπορούν να χαρακτηριστούν ως ανορθολογικές εκφάνσεις του θυμοειδούς.

2.3 Ο αοιδός

Οι αοιδοί είναι τα πρόσωπα που θα αφηγηθούν τις περιπέτειες των ηρώων και των θεών. Πρόσωπα που τους απονέμεται τιμή και σεβασμός, αφού οι Μούσες τους εμπνέουν να γνωρίζουν οι ίδιοι και να μεταφέρουν την αλήθεια για το παρελθόν. Αυτόματα αυξάνεται η επιρροή του άσματος στους ανθρώπους και οι αντιλήψεις για τις αρετές και τις αξίες που πρέπει να διέπουν τη ζωή των νεότερων.

Οι αοιδοί ήταν σημαντικοί σε μια εορτή και συνάρπαζαν το ακροατήριό τους με τα άσματά τους που τις περισσότερες φορές τα συνόδευαν με τη μουσικότητα της λύρας. Τον ρόλο τους στη διαπαιδαγώγηση θα τολμούσε να τον συγκρίνει κανείς με

τον παιδαγωγικό ρόλο του παραδοσιακού τραγουδιού. Αντλούσαν το υλικό τους από τους μυθικούς κύκλους και την προφορική ποίηση και παράδοση, στοιχεία με τα οποία μεγάλωναν οι ήρωες και μέσα από την ψυχαγωγία αλλά και την ανατροφή τους περνούσαν από τη μια γενιά στην άλλη.

2.4 Αθλητική και καλλιτεχνική αγωγή

Η εκπαίδευση κατέτεινε εξολοκλήρου προς το ηθικό ιδεώδες της καλοκαγαθίας, το να είναι κανείς δηλαδή ωραίος (καλός) και αγαθός άνθρωπος. Ο καλός κ'αγαθός έπρεπε να φροντίζει ταυτόχρονα το σωματικό του κάλλος, πράγμα που εξηγεί την προτεραιότητα της φυσικής αγωγής, αλλά και την άρετήν του, την «αξία» του. Αυτή η έννοια περιλάμβανε το σεβασμό προς τις θεότητες και τις θρησκευτικές τελετές, την ανδρεία στον πόλεμο. Η φυσική αγωγή, η μουσική και η φιλολογική εκπαίδευση ήταν οι «δρόμοι» της κατάκτησης του καλού κ'αγαθού με μεγαλύτερο βάρος όμως στα δύο πρώτα¹². Ο Αριστοφάνης στους στίχους 961-1023 της κωμωδίας του *Νεφέλες*, δεν αναφέρει τη φιλολογική εκπαίδευση. Ο Πλάτων, στην Πολιτεία (376e) θεωρεί ότι η καλύτερη παιδεία είναι εκείνη που διατηρεί μόνο τη γυμναστική για το σώμα και τη μουσική για την ψυχή. Ο Σωκράτης, στη στιχομυθία του με τους προσωποποιημένους νόμους (Πλάτων, Κρίτων 49d) δηλώνει ότι ο πατέρας του τον έστειλε να εκπαιδευτεί στα δύο αυτά μαθήματα. Στο *Λάχη* (179d-181c) δύο αριστοκράτες Αθηναίοι συμβουλεύοντας τον Σωκράτη αν οι γιοι τους πρέπει να διδαχθούν ή όχι ξιφασκία.¹³

2.5 Οι παλαίστρες

Η αθλητική εκπαίδευση των παιδιών γινόταν στην παλαίστρα¹⁴ και όχι στο γυμνάσιο, που ήταν αποκλειστικά για τους έφηβους και τους ενήλικες. Επρόκειτο για μια αυλή που περιβαλλόταν από κτίρια (ιματιοφυλάκια, αίθουσα γυμναστικής, ανάπαυσης, ή και λουτρό). Η παλαίστρα μπορούσε ωστόσο να περιλαμβάνεται και στο αρχιτεκτόνημα των δημόσιων γυμνασίων, και οι χρήστες τους ασκούσαν κατά βάση εκεί στο δρόμο και την πάλη. Κατά την ελληνιστική εποχή, οι όροι γυμνάσιον και παλαίστρα τείνουν να είναι συνώνυμοι. Την αγωγή την παρείχε ειδικευμένος δάσκαλος, ο παιδοτρίβης, ο προπονητής των παιδιών. Οι νέοι ασκούσαν στο δρόμο

---

¹² Murray (2015) 440

¹³ Legra(2005)85

¹⁴ Marrou(2009) 278-282

(μικρών ή μεγάλων αποστάσεων), στα αγωνιστικά αθλήματα (πάλη, πυγμαχία), στη ρίψη δίσκου και ακοντίου και στο άλμα εις μήκος.

2.6 Η εξύμνηση του¹⁵ αγωνιστικού ιδεώδους

Η άσκηση των γυμνικών δραστηριοτήτων στόχο είχε να αναπτύξει το αγωνιστικό πνεύμα των νεαρών Αθηναίων, σύμφωνα με το ομηρικό ηρωικό ιδεώδες. Αυτή η επιθυμία για τη νίκη μπορούσε να εκδηλώνεται κατά τους τοπικούς αθλητικούς αγώνες (για παράδειγμα, κατά την εορτή των Παναθηναίων) ή κατά τους πανελλήνιους αγώνες (Ολύμπια, Πύθια, Νέμεα, Ισθμια). Έτσι, οι Ολυμπιακοί αγώνες περιέλαβαν αγωνίσματα αποκλειστικά για παίδες από το 632 π.Χ. και εξής, ενώ οι άλλες κατηγορίες αγωνιζομένων ήταν οι έφηβοι και οι ώριμοι άνδρες.¹⁶

2.7 Προετοιμασία για τον πόλεμο

Τα αθλήματα που δίδασκε ο παιδοτρίβης ήταν επίσης προετοιμασία για τη μάχη οπλιτών. Όταν οι δύο στρατοί πλησίαζαν, βηματίζοντας σε παράταξη, ώστε να φτάσουν σε απόσταση διακοσίων μέτρων μεταξύ τους, οι μαχητές καλούνταν να τρέξουν ένοπλοι. Οι ασκήσεις ρίψης (ακόντιο, δίσκος) συνοδεύονταν στο γυμνάσιο από ασκήσεις χειρισμού της λόγχης, με την οποία οι αγωνιστές προσπαθούσαν να πλήξουν τους αμυνόμενους πίσω από τη στρογγυλή ασπίδα αντιπάλους τους στην κατά μέτωπο σύγκρουση. Η σύγκρουση μπορούσε να τελειώσει με άοπλη μάχη σώμα με σώμα, όταν οι οπλίτες δεν είχαν πια ούτε λόγχη ούτε ξιφίδιο: σε αυτή την περίπτωση έβρισκαν εφαρμογή τα μαθήματα πάλης και πυγμαχίας¹⁷. Τα παιδιά μάθαιναν επίσης, όπως και οι έφηβοι, να εκτελούν ελιγμούς σε ομάδα, καθώς η οπλιτική μάχη αποτελούσε, ακόμα και στο τελικό στάδιο, ομαδική σύγκρουση.¹⁸

2.8 Η «μουσική» κατάρτιση

Η διδασκαλία της «μουσικής» στην αρχαιότητα κάλυπτε τομέα πολύ ευρύτερο από τη δική μας μουσική. Στην πραγματικότητα ήταν το «πεδίο των Μουσών», των εννέα Μουσών που προΐσταντο σε κάθε μορφή σκέψης. Μουσική κατάρτιση σήμαινε κατάρτιση στην οργανική τέχνη, στο άσμα, στην ποίηση και στο χορό. Ο

---

¹⁵ Schmitz(2000) 52

¹⁶ Γιαλούρης (1982) 41-46,52-73

¹⁷ Beaumont(2013) 201-210

¹⁸ Legras(2005) 86

παιδαγωγικός στόχος αυτής της διδασκαλίας ήταν, όπως τονίζει ο Πλάτων στον Πρωταγόρα (325a-b), να εμπνεύσει στους νέους τη μετριοπάθεια (σωφροσύνη), κάνοντας να βασιλεύουν στην ψυχή τους η ευρυθμία και η αρμονία. Τα παιδιά των Αθηναίων διδάσκονταν, όπως και η νεολαία της Σπάρτης, το χορικό άσμα, που τους μάθαινε να εντάσσονται στην ομάδα, να δρουν συλλογικά, ώστε, ενήλικες πια, να γίνουν πολίτες με συνείδηση ότι ανήκουν στην κοινωνία των πολιτών.¹⁹

Ο μουσικοδιδάσκαλος, ο κιθαριστής, ήταν απαραίτητος για την εκπαίδευση των παιδιών.²⁰ Τα μάθαινε να ψάλλουν τα έργα των ποιητών, να παίζουν αυλό και λύρα, ενώ η εκμάθηση της κιθάρας αφορούσε αποκλειστικά τους επαγγελματίες²¹. Ο μουσικοδιδάσκαλος εμφανίζεται δίπλα στον δάσκαλο που διδάσκει ανάγνωση και γραφή σε ένα περίφημο αττικό αγγείο του αγγειογράφου Δούριδος (περί το 480 π.Χ.) που φυλάσσεται στο Βερολίνο. Επομένως, η διδασκαλία βασιζόταν στο αυτί και στη μνήμη. Παιδί ακόμα, ο Αλκιβιάδης αρνήθηκε να μάθει αυλό, όπως επιθυμούσε ο κηδεμόνας του ο Περικλής. Πέταξε κάτω το όργανο και το έσπασε! Φοβόταν, καθώς έλεγε, μήπως, παίζοντας το πνευστό αυτό όργανο, παραμορφωθούν τα χαρακτηριστικά του. Ο Περικλής διακρινόταν, αντίθετα, για την άριστη μουσική του παιδεία που την απέκτησε ως έφηβος πλάι στον Πυθοκλείδη τον Κείο, όχι έναν απλό αυλητή, αλλά έναν θεωρητικό της πυθαγόρειας σχολής, και αργότερα τον Δάμωνα, εισηγητή μουσικών θεωριών με πολιτική διάσταση. Ο Αριστοτέλης αποκλείει τον αυλό από την εκπαίδευση των παιδιών, με το σκεπτικό ότι δεν έχει καμιά επίδραση στην ευφυΐα τους, ενώ η οργιαστική του φύση καθιστά το παίξιμό του επικίνδυνο.²²

2.9 Η εκπαίδευση στα γράμματα

Οι γραπτές πηγές και η εικονογραφία των αγγείων δείχνουν ότι η γραφή και η ανάγνωση διδάσκονταν ήδη τον 5^ο αιώνα π.Χ. Ο Ηρόδοτος (6, 27) αναφέρει ότι στη Χίο, το 494 π.Χ., «η στέγη ενός σχολείου κατέρρευσε και πλάκωσε τα παιδιά που μάθαιναν να διαβάζουν, οπότε από τα εκατόν είκοσι παιδιά που βρίσκονταν εκεί, μονάχα ένα γλίτωσε». Ο Πλούταρχος βεβαιώνει ότι πριν από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.), όταν τα γυναικόπαιδα κατέφυγαν στην Τροιζήνα, οι Τροιζήνιοι προσέλαβαν δασκάλους, με έξοδα της πόλης τους, για να τα μάθουν να διαβάζουν. Ο Ξενοφών θεωρεί ότι «τα παιδιά που φοιτούν στο σχολείο περνούν το χρόνο τους

---

¹⁹ ό.π

²⁰ Griffith (2015) 52

²¹ Marrou (2009)109-111

²² Legras (2005) 87

μαθαίνοντας τη δικαιοσύνη (...) και ότι πηγαίνουν εκεί προκειμένου να μάθουν ανάγνωση και γραφή» (*Κύρου παιδεία* 1, 2, 6). Μια μελέτη του Χένρυ Ίμμερουαρ (Henry R. Immerwahr)²³, που βασίζεται σε τριάντα οκτώ αττικά αγγεία, όπου απεικονίζονται κύλινδροι παπύρου, κατάφερε να αποδείξει ότι εννιά απεικονίζουν σκηνές γραφής στο σχολείο.

Η εισαγωγή της γραφής, η μετέπειτα διάδοση της και η τελική χρήση της σε όλους τους τομείς της καθημερινότητας υπαγόρευαν την αναπόφευκτη ενταξή της στην εκπαίδευση. Κατά την κλασική εποχή, ο θεσμός του σχολείου ως χώρου εκμάθησης ανάγνωσης, γραφής και αριθμησης εδραιώνεται στην κοινωνική συνείδηση: το παιδί παρακολουθεί όχι έναν αλλά δυο δασκάλους, εφόσον εκτός από τον παιδοτρίβη και τον κιθαριστή υπάρχει επίσης ο γραμματιστής, δηλαδή ο δάσκαλος των γραμμάτων, ο οποίος στη συνέχεια αποκαλείται ο διδάσκαλος,²⁴ ο κατ' εξοχήν διδάσκων.

Η χρονική αφετηρία της γραμματικής μόρφωσης αναφέρεται σε μια υποτιθέμενη νομοθεσία του Σόλωνα, σχετική με την επιτήρηση των ηθών στα σχολεία.

Η ύπαρξη του σχολείου εικάζεται ως έμμεση συνέπεια της γενικευμένης χρήσης της γραφής, της οποίας αποτελεί προϋπόθεση. Η θέσπιση του θεσμού του οστρακισμού από τον Κλεισθένη το 508, μιας γραπτής ψηφοφορίας, προϋποθέτει επαρκώς διαδεδομένη γνώση της γραφής στο σώμα των πολιτών. Η ύπαρξη όμως αγράμματων πολιτών στην εκκλησία του δήμου είναι διαδεδομένη, εξάλλου είναι γνωστή η περίπτωση του πολίτη που ζητά από τον Αριστείδη να γράψει το δικό του όνομα στο όστρακο, ή τόσων άλλων με μόρφωση παρόμοια με τη μόρφωση του αλλαντοποιού του Αριστοφάνη: « και μόρφωση δεν έχω, ξέρω λίγα γράμματα, μα και εκείνα τσάτρα πάτρα» (*Ιππής*, 196 – 7). Ωστόσο η καθιέρωση της διδασκαλίας των γραμμάτων θεωρείται βέβαιη ήδη από την εποχή των Μηδικών πολέμων. Άλλωστε την παραμονή της ναυμαχίας της Σαλαμίνας το 480, οι Τροϊζήνιοι υποδέχονται με συγκινητική εγκαρδιότητα τις γυναίκες και τα παιδιά των Αθηναίων, μετά τη εγκατάλειψη της πόλης τους, Και μάλιστα προσλαμβάνουν με δικά τους έξοδα δασκάλους, προκειμένου να διδάξουν ανάγνωση.²⁵

---

²³ Καθηγητής Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, εκδόσεις: *Corpus των Αττικών επιγραφών, Attic Script a Survey*

²⁴ Reydams – Schils (2015) 124

²⁵ Marrou (2009) 113-114

2.10 Τροφός – Παιδαγωγός – Γραμματιστής, Γραμματικός – Ρήτωρ

Η συμπλήρωση του έβδομου έτους της ηλικίας σηματοδοτεί την έναρξη της σχολικής ζωής και συνεπώς την έναρξη κυρίως εκπαίδευσης, της παιδείας. Στα πρώτα επτά έτη της ζωής ενός παιδιού το ζητούμενο είναι απλώς η (ανα)τροφή του: το παιδί «ανατρέφεται» στην οικία του και την ευθύνη του έχουν οι γυναίκες, κατ' αρχάς η μητέρα του, αλλά κυρίως (σε όλες τις εύπορες οικογένειες) η τροφός του, που διακρίνεται από την τροφό, την τίτθην (που θηλάζει το βρέφος), και ανήκει συνήθως, όπως και η τροφός στους δούλους. Παραμένει μέχρι τα γηρατειά της στον οίκο. Οι ευσυνείδητοι παιδαγωγοί όπως ο στωικός Χρύσιππος, επιμένουν στην ανάγκη της ορθής και προσεκτικής επιλογής των τροφών του παιδιού, με βασικό κριτήριο την καθαρότητα της ομιλίας και της γλώσσας τους.²⁶

Το παιδί στις καθημερινές μεταβάσεις του από το σπίτι του στα διάφορα σχολεία συνοδεύεται από τον παιδαγωγό. Ένας απλός δούλος με ρόλο ταπεινό που μεταφέρει το σακίδιο του μικρού κυρίου του είτε τον λύχνο για να του φωτίζει το δρόμο. Παρά το δουλικό χαρακτήρα των υπηρεσιών του, την ταπεινή κοινωνική θέση του και συχνότατα το μηδαμινό κοινωνικό γόητρό του, ο παιδαγωγός υπερβαίνει το στενό πλαίσιο αυτής της αρνητικής προστασίας και αναλαμβάνει την ευθύνη να διδάξει στο παιδί την ορθή κοινωνική συμπεριφορά και να διαπλάσει τον χαρακτήρα και το ήθος του. Η ηθική αγωγή ανατίθεται εξ ολοκλήρου στον παιδαγωγό, που διαιωνίζει στους κόλπους της ελληνιστικής αστικής τάξης της μορφής του «συνοδού – παιδαγωγού» των ομηρικών επών. Παράλληλα συνεισφέρει ως προγυμναστής, υπεύθυνος για την εκμάθηση του μαθήματος από τον μαθητή.

Μετά το δάσκαλο της πρωτοβάθμιας τον γραμματιστήν, ακολουθεί ο καθηγητής της δευτεροβάθμιας, ο γραμματικός και τέλος ο σοφιστής ή ρήτωρ.²⁷

2.11 Σοφιστές

Η εμφάνιση των Σοφιστών ήταν αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών και καταστάσεων που συνδέονται με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στις ελληνικές πόλεις μετά τους νικηφόρους περσικούς πολέμους. Η επικράτηση της δημοκρατίας στην Αθήνα και η οργάνωση του κράτους με βλέψεις διεθνούς επικυριαρχίας, έθεσαν υψηλές απαιτήσεις για κάθε δημόσιο άνδρα, ο οποίος έπρεπε

---

²⁶ Marrou (2009) 308

²⁷ Marrou (2009) 342

να είναι προικισμένος με τη δύναμη και την τέχνη του λόγου και να διακρίνεται για την ευρεία παιδεία του, αν ήθελε να διακριθεί ως πολιτικός.

Τον αιώνα του Περικλή παρατηρείται μια αντίδραση του κοινού νου να παρακολουθήσει τους Προσωκρατικούς φιλοσόφους στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τον φυσικό κόσμο, ένας σκεπτικισμός απέναντι στις ανθρωπομορφικές θρησκευτικές δοξασίες και μια σταδιακή εγκατάλειψη του Μύθου και της Ποίησης και στροφή προς τη Φιλοσοφία και τη Ρητορική.²⁸

Η παιδεία και η αγωγή που προσφέρεται στην Αθήνα ως και τα μέσα του 5^{ου} αιώνα είναι όπως και τον προηγούμενο αιώνα, παιδεία μιας αριστοκρατικής πόλης, όπου οι αρετές μεταδίδονται με την κληρονομικότητα και το παράδειγμα με μορφωτικές δυνάμεις τη γυμναστική και τη μουσική. Περιορίζεται στην ανάγνωση κυρίως επικών ποιημάτων, τη γραφή και τη λογοτεχνία. Αφορά μόνο τη στοιχειώδη εκπαίδευση και παρέχεται από την οικογένεια υπό την επίβλεψη της πολιτείας, απευθύνεται στους λίγους, χωρίς καμία μέριμνα για την αγωγή των θηλέων.²⁹

Η έλλειψη ενσυνείδητης άσκησης αγωγής για τη διάπλαση του νέου ιδεώδους τύπου ανθρώπου και πολίτου, αποτελούσε ένα μεγάλο μειονέκτημα της νέας αστικής κοινωνίας της πόλεως – κράτους με μοναδική εξαίρεση στην Ελλάδα την ιδιόμορφη αγωγή των πολιτών του κράτους της Σπάρτης.

Από νωρίς πρέπει να είχε διατυπωθεί το αίτημα για μια νέα αγωγή που να έχει ως τελικό στόχο τον άνθρωπο της πόλης – κράτους.

Οι Σοφιστές είναι εκείνοι οι οποίοι ήρθαν να καλύψουν την επιτακτική αυτή ανάγκη προσφέροντας μια νέα αγωγή. Η διδασκαλία τους ικανοποιούσε τις νέες πολιτικές συνθήκες, την πρόοδο σε όλα τα πεδία σκέψης και ερχόταν να εκπληρώσει τις ευχές όλων εφ' όσον μέχρι τότε δεν υπήρχε τίποτα παρόμοιο. Ο Η.Ι. Μαρτου γράφει στο βιβλίο του για την Εκπαίδευση στην Αρχαιότητα ότι «δεν είναι υπερβολή να μιλήσουμε για μια επανάσταση που πραγματοποίησαν οι Σοφιστές στο πεδίο της ελληνικής αγωγής».

Ο Hegel χαρακτήρισε τη δραστηριότητα των μεγάλων Σοφιστών του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ως διαφωτισμό, καθότι σε σύγκριση με τους προσωκρατικούς φιλοσόφους ανανεώνουν το στοχασμό, σε σύγκριση δε με τον Πλάτωνα αποτελούν την άλλη πλευρά του φιλοσοφικού λόγου. Συνεχίζει ότι με τους Σοφιστές ο φιλοσοφικός λόγος το «παγκόσμιο πνεύμα» έλαβε αντικειμενική υπόσταση.

---

²⁸ W. Guthrie (1998) 70.

²⁹ Romilly (1994) 27

Οι παιδευτικές καινοτομίες των Σοφιστών με την είσοδο των νέων ιδεών, επηρεάζουν βαθύτατα τις κοινωνικές αντιλήψεις και διαμορφώνουν μια συμπεριφορά του ανθρώπου.

Οι αντιλήψεις των Σοφιστών για την πολιτική αρετή ή την πολιτική τέχνη, για το νόμο, για το δίκαιο, για τη θρησκεία και τους θεούς, για τις κοινωνικές διακρίσεις και γενικά για τις διαπροσωπικές σχέσεις. Οι προτάσεις τους για την παιδεία και την αγωγή, η εισαγωγή της ρητορικής τέχνης στη δημόσια ζωή ως μέσο δημοκρατικής επικράτησης και κοινωνικής ανάδειξης, όλα αυτά στοιχειοθετούν πράξεις πολιτικές με εμφανείς πολιτικούς στόχους και όχι απλές εκπαιδευτικές αλλαγές. Η παιδεία και η αγωγή ήταν απλά το μέσο για την αναμόρφωση ολόκληρου του πολιτικοκοινωνικού συστήματος. Οι Σοφιστές γνώριζαν πολύ καλά, ότι όποιος έπαιρνε στα χέρια του την εκπαίδευση των νέων αποκτούσε τη δυνατότητα να διαμορφώσει το μέλλον μιας κοινωνίας.³⁰

Η επίθεση του Πλάτωνα³¹ και του Αριστοτέλη κατά των βάσεων της σοφιστικής αγωγής συντελείται στο ότι η νέα σοφιστική παιδεία υπεισέρχεται στο βάθος της προβληματικότητας, της ηθικότητας και του κράτους, διατρέχει ωστόσο τον κίνδυνο να αποτελεσθαι σε κατάσταση ημιμάθειας, εφ' όσον δε θεμελιώνεται στη γνήσια έρευνα και στη συστηματική φιλοσοφική σκέψη, η οποία διεξάγεται χάριν της αλήθειας και μόνο αυτής.

Τις απόψεις τους καταδικάζουν ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Ισοκράτης³², ο Ξενοφώντας, ο Αριστοφάνης και ο Πλούταρχος αν και από τον τεράστιο όγκο των σοφιστικών συγγραμμάτων δεν επιζούν παρά μικρά αποσπάσματα.³³ Ο Αριστοτέλης αποτιμώντας τη σοφιστική γράφει: «η σοφιστική είναι φαινομενική σοφία, όχι πραγματική κι ο Σοφιστής άτομο που κερδίζει χρήματα από τη φαινομενική σοφία και όχι από την πραγματική». Ο Ξενοφώντας σημειώνει «... Πρέπει κανείς να φυλάγεται από τις διδαχές των Σοφιστών, και από την άλλη να μην αδιαφορεί για τις σκέψεις των φιλοσόφων».

Οι Σοφιστές διέφεραν μεταξύ τους ως προς τις ιδέες και τις αντιλήψεις που ανέπτυξαν κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής διδασκαλικής τους δράσης, ως προς το εύρος των επιστημονικών τους γνώσεων και ως προς τους επιμέρους επιστημονικούς τομείς που διερεύνησαν. Κοινό στοιχείο όλων των Σοφιστών ήταν ότι

---

³⁰ Jaeger (1964) 385 τ.β'

³¹ Schiappa (1990)460

³² Pernot (2009) 100

³³ Romilly (1994) 16.

δίδασκαν την πολιτική αρετή μέσα από τα μαθήματα της ρητορικής τέχνης, την οποία επεδίωκαν να κατακτήσουν με την ανώτερη πνευματική μόρφωση ανεξάρτητα από το τι θεωρούσαν ανώτερη πνευματική μόρφωση.

Οι Σοφιστές για πρώτη φορά θέτουν το άτομο και την ικανότητά του να στοχάζεται ως αφετηρία των αναζητήσεών τους δείχνοντας ουσιαστικά στην ανθρωπότητα ότι ο άνθρωπος όχι μόνο μπορεί να μορφωθεί μέσω των γνώσεων και των κατακτήσεων του ανθρώπινου πολιτισμού, προκειμένου να προσδιορίσει την ιδιαίτερη θέση του μέσα στον κόσμο, αλλά και να χρησιμοποιήσει τον πολιτισμό αυτό για την εξανθρώπισή του. Αυτή ακριβώς τη μόρφωση διακηρύσσουν ότι προσφέρουν οι περιοδεύοντες επαγγελματίες δάσκαλοι, οι Σοφιστές και αυτή είναι η πρώτη ουσιαστική προσφορά των Σοφιστών στην αναβάθμιση του ρόλου της αγωγής και στην πρώτη θεμελίωση της ιδέας της παιδείας.³⁴

Οι Σοφιστές δίνουν προνομιακή θέση στο ρόλο της διδασκαλίας, όταν ο Αντιφώντας βεβαιώνει ότι: «πρῶτον, οἶμαι, τῶν ἐν ἀνθρώποις ἔστι παιδείσις» και ο Κριτίας επιμένει ότι: «οι περισσότεροι χρωστούν τις αρετές τους στη μελέτη παρά στη φύση». Η τάση όμως των Σοφιστών όταν εκφωνούσαν τους λόγους τους πέρα από τη θεωρητική τοποθέτησή τους, ήταν να ξεχαστούν οι ρόλοι τόσο της φύσης όσο και της άσκησης ισχυριζόμενοι ότι μπορούν να διδάξουν όλους όσους είναι πρόθυμοι να πληρώσουν χωρίς να εξαιρούν «οὔτε φύσιν οὔθ' ἡλικίαν».

Ένας από τους στόχους των Σοφιστών ήταν η ευβουλία, η ορθή σκέψη που την παρουσιάζουν ως μια τέχνη η οποία μπορεί να μεταδοθεί με τη διδασκαλία στους άλλους ώστε να εξυπηρετήσει τις πρακτικές ανάγκες της ζωής. Η έννοια της ευβουλίας χρησιμοποιείται ως συνώνυμη και της πολιτικής αρετής. Ο ενάρετος είναι εκείνος που κατέχει την πολιτική τέχνη (ευβουλία) και συνδέει άμεσα τα άτομα με την Πολιτεία. Οι μαθητές τους με αυτές τις πολιτικές και κοινωνικές δεξιότητες θα πετύχαιναν στις ζωή τους.

Ένας άλλος στόχος της διδασκαλίας των Σοφιστών είναι η καλλιέργεια σε άριστο βαθμό της ικανότητας του νέου να μάθει τόσο να πράττει, όσο και να μιλάει, που αποτελεί το αποτέλεσμα και τη φυσική κατάληξη της ευβουλίας και ευθυγραμμίζεται με το αριστοκρατικό ιδεώδες της Ομηρικής εποχής και με την πρακτική της καθημερινής ζωής.

---

³⁴ Schiappa (1996) 438-440

Στόχος της διδασκαλίας των Σοφιστών εντοπίζεται στην υπόσχεσή τους, ότι προετοιμάζουν «άνδρας αγαθούς πολίτας».³⁵

Είναι ο ίδιος στόχος τον οποίο θέτει και ο Σωκράτης και ο Πλάτων. Ο πολίτης αποκτά πλήρη συνείδηση του ατομικού και «εγώ» και μέσω της γνώσης προετοιμάζεται να ενταχθεί στο συγκεκριμένο χωροχρονικό και κοινωνικό κόσμο της Πολιτείας στην οποία ανήκει ως μέλος. Ο αγαθός πολίτης με τη γνώση και την αποδοχή του θετικού και φυσικού δικαίου, σε συνδυασμό με το ηθικό αίσθημα της αιδούς που ο καθένας φέρει μέσα του από τη γέννησή του, διασφαλίζει την ευημερία του και την ύπαρξη της Πολιτείας. Πιστεύουν στην αυτάρκεια του ατόμου – πολίτη που στηρίζεται στη βεβαιότητα ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει αυτό που είναι δυνατό να γίνει γνωστό θα τον οδηγήσει στην ανεξαρτησία.

Απώτερος σκοπός της διδασκαλίας των Σοφιστών είναι να αναπτύξουν όσο το δυνατόν περισσότερο τις διανοητικές ικανότητες των μαθητών τους, να τους καταστήσουν ασυναγώνιστους στον προφορικό λόγο,³⁶ εφοδιασμένους με πολιτικές δεξιότητες, με λίγα λόγια ικανούς να ανταποκριθούν στις τρέχουσες απαιτήσεις της ζωής.

Οι Σοφιστές προσπαθούν να διδάξουν με «συστηματοποιημένο» τρόπο με βάση «συγκεκριμένα» γνωστικά αντικείμενα τους μαθητές τους ή αλλιώς να μορφώσουν ολοκληρωμένους ανθρώπους σύμφωνα με το παραδοσιακό μορφωτικό πρότυπο του καλού και αγαθού.

Οι Σοφιστές δεν απομακρύνονται από την παράδοση, είναι πεπεισμένοι για τη σπουδαιότητά της, είναι πεπεισμένοι για τη σπουδαιότητά της, για αυτό και αφ' ενός μεν εντάσσουν τη λογοτεχνία και την ποίηση στα γνωστικά αντικείμενα της διδασκαλίας τους και τα θεωρούν ως τον ακρογωνιαίο λίθο στη μόρφωση των εκπαιδευομένων τους, αφ' ετέρου μεταχειρίζονται το μύθο ως διδακτικό μέσο χωρίς ενδοιασμούς, γιατί ασφαλώς πιστεύουν στην αποτελεσματικότητά του και τη διδακτική του δύναμη.

Και αν ακόμη δεν εμφανίστηκε με τους Σοφιστές η παιδεία με την έννοια της ενσυνείδητης θεωρίας της αγωγής, όπως υποστηρίχθηκε από το Jaeger, οπωσδήποτε η συνειδητοποίηση της αυτοτέλειας της διδακτικής ως ιδιαίτερου κλάδου της γενικής θεωρίας της Παιδείας και η εκλογίκευση της μορφωτικής διαδικασίας σε κάποια

---

³⁵ Πλατ. *Πρωτ.* 319 α' Ιππίας DK 86, A2 (Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστών* 111. μετ. Ν. Σκουτερόπουλου σ. 365). Ο Ιππίας τονίζει ότι διδάσκει στο νέο «... τι πρέπει να κάνει για να γίνει άνδρας άξιος».

³⁶ Roulakos (1996) 444-447.

διδασκτική σχέση – σημαντικά ζητήματα της επιστήμης της αγωγής – διασαφηνίστηκαν σημαντικά χάρη στην παρουσία των Σοφιστών.

2.11. i Οι σοφιστές ως εκπαιδευτικοί

Η δραστηριότητα των σοφιστών εκδηλώνεται το δεύτερο ήμισυ του 5^{ου} αι. ενώ ο διαχωρισμός τους σε δύο γενιές όπως κάποιες φορές επιχειρείται είναι επιτηδευμένο. Εξάλλου οι σταδιοδρομίες τους διασταυρώνονται, ο δε Πλάτων στην περίφημη σκηνή στον Πρωταγόρα, χωρίς αναχρονισμούς, κατορθώνει να συγκεντρώσει τους επιφανέστερους στην οίκια του πλούσιου Καλλία μαζί με τον Σωκράτη και τον Αλκιβιάδη. Μεταξύ των παλαιότερων και των νεότερων μάλιστα η διαφορά ηλικίας είναι αμελητέα. Ο γηραιότερος, ο Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης, γεννήθηκε μάλλον το 485, ενώ ο Γοργίας ο Λεονίνος και ο Αθηναίος Αντιφών περίπου το 480. Ο Πρόδικος ο Κείος και ο Ιππίας ο Ηλείος είναι δέκα έτη νεότεροί του και μάλλον συνομήλικοι του Σωκράτη, που έζησε από το 470/469 μέχρι το 399. Παρ' ότι κατάγονται από διάφορες πόλεις και αναγκάζονται λόγω επαγγέλματος να περιοδεύουν, όλοι έμειναν για μεγάλο ή μικρό χρονικό διάστημα στην Αθήνα. Χάρη στους σοφιστές η Αθήνα αναδεικνύεται σε μήτρα διαμόρφωσης της ελληνικής παιδείας. Πραγματεύθηκαν μεγάλη ποικιλία ιδεών που κάποιες από αυτές ήταν συλλήψεις άλλων όπως του Ηράκλειτου στην περίπτωση του Πρωταγόρα και των Ελεατών ή του Εμπεδοκλή στην περίπτωση του Γοργία, ενώ άλλες ήταν οι προσωπικές τους συλλήψεις, αλλά δεν ήταν αυτοί καθ' εαυτοί οι στοχαστές ή ερευνητές της αλήθειας. Οι σοφιστές ήταν παιδαγωγοί «παιδεύειν ανθρώπους», κατ' αυτόν τον τρόπο ορίζει ο Πρωταγόρας την τέχνη του, στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο.

Σύμφωνα με τη Μαργου οι ιδέες τους αβέβαιες, ποικίλες και αμυδρά αντιληπτές, δεν επιτρέπουν να τους συνδέσουμε με κάποια σχολή, υπό τη φιλοσοφική έννοια του όρου, ως εκ τούτου το κοινό τους χαρακτηριστικό είναι μόνο το επάγγελμα του δασκάλου. Στο πρόσωπο των σοφιστών βλέπουμε τους μεγάλους προδρόμους, τους πρώτους δασκάλους της ανώτερης εκπαίδευσης, σε μία εποχή, που η Ελλάδα γνώριζε μόνο προπονητές αγώνων, αρχιτέκτονες και στο χώρο της παιδείας, απλούς γραμματοδιδάσκαλους. Ξεχωριστή είναι η φιλοπονία των σοφιστών που θεώρησαν τη δασκαλία επάγγελμα, με εσωτερική αξία και κοινωνική αποτελεσματικότητα.

Οι σοφιστές δεν ιδρύουν σχολεία με την έννοια τη σημερινή, ενώ η διδασκτική μέθοδός τους δεν διαφοροποιείται από την ισχύουσα κατά το παρελθόν, η οποία,

ορίζεται σαν ομαδική διδασκαλία. Οι μαθητές τους τους εμπιστεύονται και αναλαμβάνουν εξ ολοκλήρου τη μόρφωσή τους. Ο κύκλος των σπουδών διαρκούσε τρία με τέσσερα έτη και οι διδάσκοντες αμείβονταν. Ο Ισοκράτης στο *Κατά τῶν σοφιστῶν* §3 αναφέρεται στον αθέμιτο ανταγωνισμό αφού ορισμένοι δέχονται να διδάξουν με έκπτωση. Πρώτος ο Πρωταγόρας προτείνει την αμειβόμενη διδασκαλία. Οι σοφιστές δεν αξιοποιούν μια έτοιμη πελατεία, αλλά αναγκάζονται να δημιουργήσουν οι ίδιοι. Μετακινούνται από πόλη σε πόλη και αναζητούν μαθητές. Καταδεικνύουν την υπεροχή της διδασκαλίας τους με την επίδειξη που συνήθως είναι ένας επιμελημένος λόγος ή ένας εξαιρετος αυτοσχεδιασμός για ένα θέμα της στιγμής ή μία ελεύθερη πραγμάτευση που διεξάγεται *de omni re scribili* (= επί παντός επιστητού) για χάρη του κοινού. Με αυτόν τον τρόπο οι σοφιστές εγκαινιάζουν το φιλολογικό είδος της διαλέξεως.

Το *Κατά των Σοφιστών* έχει χαρακτηριστεί ως «υβρεολόγιο» του Ισοκράτη έναντι των Σοφιστών. Στον Πρωταγόρα ο σοφιστής από τα Άβδηρα παρουσιάζει ως επάγγελμα το να είναι κανείς ικανός να διδάσκει πολιτικές δεξιότητες που αυτές θα τους κάνουν χρήσιμους και καλούς πολίτες. Σύμφωνα με τη ρητορική του Αριστοτέλη 1402a23-5 το επάγγελμα του Πρωταγόρα υπόσχεται να μετατρέψει τους αδύνατους λόγους σε ισχυρούς. Ο Ξενοφών απορρίπτει τη θέση αυτή των Σοφιστών. Συμφωνεί με το Σωκράτη που το έργο Ευθύδημος περιγράφει τον Ευθύδημο και τον Διονυσόδωρο σαν επαγγελματίες που διδάσκουν αρετή.

Στο *κατά των Σοφιστών* κατατάσσει σε δύο κατηγορίες εκείνους που αποκαλούν τους εαυτούς τους (1) δασκάλους και δεν έχουν γνώση του περιεχομένου της διδασκαλίας και (2) εκείνους που διδάσκουν την τέχνη της ρητορικής και είναι αμόρφωτοι.³⁷ Εντοπίζει μέσα στην Αθηναϊκή κοινωνία τους επαγγελματίες διανοούμενους που διδάσκουν τεχνικές συζήτησης, μοτίβα πολιτικής ομιλίας που θα τους εξασφαλίσουν μια θέση επιρροής στον πολιτικό και κοινωνικό βίο.

Περιγράφει παραλληλίζοντας τη δουλειά των δασκάλων της γυμναστικής και των δασκάλων της φιλοσοφίας και οι δύο διδάσκουν όχι μια συγκεκριμένη φόρμα γνώσης αλλά τη μέθοδο πρόσληψης της κριτικής σκέψης.³⁸

«Ἐμπείρους δέ τούτων ποιήσαντες καί διακριβώσαντες ἐν τούτοις πάλιν γυμνάζουσιν αὐτούς καί πονεῖν ἐθίζουσι καί συνείρειν καθ' ἐν ἕκαστον ὧν ἔμαθον ἀναγκάζουσιν, ἵνα ταῦτα βεβαιότερον κατάσχουσιν καί τῶν καιρῶν ἐγγυτέρω ταῖς δόξαις γένωνται, τῷ μὲν γὰρ εἰδέναι περιλαβεῖν αὐτούς οὐχ οἶόντ' ἐστίν ἐπί γάρ

³⁷ Αλεξίου (2005) 132.

³⁸ *Περί Αντιδόσεως* 184

ἀπάντων τῶν πραγμάτων διαφεύγουσιν τὰς ἐπιστήμας, οἱ δὲ μάλιστα προσέχοντες τὸν νοῦν καὶ δυνάμενοι θεωρεῖν τὸ συμβαῖνον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πλειστάκις αὐτῶν τυγχάνουσιν» (*Περὶ Αντιδόσεως* 184)

Στο Γοργίαν η ρητορική αποτελεί το κεντρικό θέμα συζήτησης. Η επίκληση του μοντέλου «τέχνη», το οποίο θεμελιώνεται πάνω σε απλή πρακτική εφαρμογή, αλλά σε γενικούς κανόνες και ασφαλή γνώση, θέτει το ερώτημα σε τι συνίσταται η δραστηριότητα του σοφιστή Γοργία, η οποία ορίζεται ως ῥητορική τέχνη (449 c). Η ρητορική υφίσταται εδώ μια ακραία κριτική για το φιλόσοφο δε στηρίζεται σε αληθινές βάσεις, είναι απλά πειθοῦς δημιουργός, χωρίς να λαμβάνει υπ’ ὄψιν το δίκαιο και το άδικο (454 e). Από τη στιγμή που ο Σωκράτης θέτει ως αξίωμα ότι η εξάσκηση μιας τέχνης προϋποθέτει τη γνώση της, η ρητορική δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια εμπειρική τεχνική (τριβή). Η ρητορική δεν αναζητεί την αλήθεια άρα δεν είναι τέχνη, αλλά απλή εμπειρία που επιδιώκει την επιδοκιμασία και την ευχαρίστηση του πλήθους (462 c χάριτος τινος και ἡδονῆς ἀπεργασίας). Και οι πολιτικοί δεν επιδιώκουν μέσω της ρητορικής το κοινό όφελος αλλά ιδιοτελή συμφέροντα.

2.11.ii Διαλεκτική

Ο Πρωταγόρας δήλωσε πρώτος ότι για κάθε ζήτημα είναι δυνατόν να συντεθούν δύο λόγοι αντιθετικοί μεταξύ τους, ένας λόγος υπερασπιστικός και ένας κατηγορητικός. Η διδασκαλία του στηρίζεται στην αιτιολογία, ο απόηχος του διακρίνεται στους Δισσοῦς λόγους του, που πρόκειται ένα μονότονο κατάλογο γνώμων που αντιπαρατίθενται ανά δύο. Στόχος της εκπαίδευσης ήταν η υπεροχή σε οποιαδήποτε πιθανή συζήτηση. Ο Πρωταγόρας δανείζεται από τον Ζήνωνα τον Ελεάτη την αυστηρή διαλεκτική που οδηγεί στην «εριστική» που πρόκειται για μια συζητητική μέθοδο που αποσκοπεί στη σύγκυση του αντιπάλου.

Οι σοφιστές δεν αρκέστηκαν στον απλό δανεισμό της ελεατικής μεθόδου, αλλά επιδόθηκαν στην τελειοποίησή της, στον εκλεπτυσμό των μεθόδων της διαλεκτικής. η διδασκαλία αυτή, τόσο εκπληκτική σε αποτελεσματικότητα, άσκησε στους συγχρόνους της τεράστια επίδραση, της οποίας αξιοσημείωτες μαρτυρίες αποτελούν, σε διαφορετικό λόγο, οι Νεφέλαι του Αριστοφάνη και οι Ιστορίες του Θουκυδίδη.³⁹ Η εριστική τους μέθοδος είναι άκρως παραπλανητική αφού πρόκειται για μια πρακτική συζήτηση που σχεδόν δεν διακρίνει την αναγκαία λογική επιχειρηματολογία από τα απλά τεχνάσματα τακτικής που είναι παραπλανητικά. Ο

---

³⁹ Marrou (2009) 131

καθαυτό συλλογισμός παραχωρεί τη θέση του σε τολμηρούς παραλογισμούς τους οποίους το ακροατήριο είναι ανίκανο να τους διαχωρίσει από τα λογικώς αδιάσειστα επιχειρήματα. Αυτό ακριβώς θα αναλάβει ο Αριστοτέλης να διακρίνει· το αθέμιτο «σόφισμα» από το ορθό συμπέρασμα.

2.12 Επιδράσεις στο έργο του Ισοκράτη

2.12 i Χορική λυρική ποίηση

Ο Πίνδαρος στο Νεμεόνικο εξυμνεί εξαιρετικές επιδόσεις για να μη μείνουν στο σκοτάδι (*Νεμ.* 7, 12-13 ταί μεγάλοι γάρ άλκαιο /σκότον πολύν ὕμνων ἔχοντι δεόμενοι) έτσι και ο Ισοκράτης μεταφέρει αυτή την αρμοδιότητα από την ποίηση στον ρητορικό λόγο (*Ευαγ.* 4: ἀείμνηστον ἄν τήν ἀρετήν τήν Εὐαγόρου παρά πᾶσιν ἀνθρώποις ποιήσειεν).

Ο Ισοκράτης ακόμα αναμετριέται με τους επιτάφιους λόγους. Συγκεκριμένα στον Ευαγόρα η αναφορά στο φθόνο των ακροατών συνεχίζει ένα μοτίβο, το οποίο κυριαρχεί στο προοίμιο του *Επιταφίου* του Θουκυδίδη. Ο Περικλής προκρίνει την άμεση σχέση έργου και τιμής, επειδή ο λόγος, σε μειονεκτική θέση, υποβάλλεται στη βάσανο του φθόνου και της άγνοιας των ακροατών. Ο Ισοκράτης λειτουργεί αντιθέτως επιθετικά, καταδικάζει τον φθόνο απέναντι στις μεγάλες πράξεις και εξυμνεί ατομικές επιδόσεις με το ρητορικό λόγο, ως το καταλληλότερο μέσο απονομής δόξας. Η ευθύνη μεταφέρεται από τις αναμενόμενες αντιδράσεις του ακροατηρίου στον ενεργητικό παιδαγωγικό ρόλο της ατομικής επίδοσης του ρήτορα (τῶν μὲν τοιούτων ἀμελητέον τοὺς δ' ἄλλους ἐθιστέον ἀκούειν περὶ ὧν καὶ λέγειν δίκαιον ἔστιν).

Η μορφή του Κύπριου ηγεμόνα στον Ευαγόρα είναι εξιδανικευμένη. Ο Ισοκράτης εκκινεί μεν από τα ιστορικά γεγονότα, αλλά τα επιλέγει και τα ερμηνεύει με τέτοιο τρόπο, ώστε εν τέλει να μην απεικονίζεται μια ιστορική προσωπικότητα αλλά ένα πολιτικό ιδανικό. Ο Ισοκράτης επιμένει να συνδυάζει τις ανταγωνιστικές αξίες ενός αριστοκράτη, ομηρικού τύπου, με τις πολιτικές συνεργατικές αρετές ενός πολίτη της πόλεως – κράτους. Σε αυτό τον συνδυασμό, πέρα από τις προσωπικές πεποιθήσεις του Ισοκράτη, διακρίνονται οι αριστοκρατικές αξίες της χορικής λυρικής ποίησης και οι πολιτικές αρετές του επιταφίου λόγου.

Ο Ισοκράτης σύμφωνα με τον *Ευαγόρα* θεωρεί δεδομένο ότι η ποίηση πλεονεκτεί έναντι του πεζού λόγου στην επαφή θεών και ανθρώπων και στη χρήση αισθητικών στολιδιών προς εντυπωσιασμό του ακροατή. Αναγνωρίζει ότι η ποίηση

δικαιούται να χρησιμοποιεί ασυνήθιστες λέξεις (ξένοις), νεολογισμούς (καινοῖς), μεταφορές και κάθε άλλο μέσο αισθητικού εντυπωσιασμού. Αντίθετα ο πεζός λόγος προσανατολίζεται στην ακριβή σχέση λέξεων και διανοημάτων. Στον *Προς Νικοκλέα* 48-49 ο Ισοκράτης αναζητάει όχι τους πιο ωφέλιμους αλλά τους πιο μυθώδεις λόγους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ομηρική ποίηση και η τραγωδία. Ο επιδεικτικός λόγος του Ισοκράτη δε θα απορρίψει την τέρψη των ακροατών, αλλά αυτή θα συνδυασθεί με ένα σημαντικό περιεχόμενο.⁴⁰

Το ύφος των έργων του προσεγγίζει το ποιητικό και πεζό λόγο ενώ δεν οικειοποιήθηκε το ποιητικό λεξιλόγιο αλλά χρησιμοποίησε τις καθημερινές δόκιμες λέξεις για να επιτύχει τους παιδαγωγικούς του σκοπούς (Διον. Αλικ. *Δημοσθ.* 4, οὔτε γάρ ἀρχαίοις οὔτε πεποιημένοις οὔτε γλωττηματικότις, ὀνόμασιν ἀλλά τοῖς κοινοτάτοις καί συνηθεστάτοις κέχρηται), επιδίωξε τη μεγαλοπρέπεια, το ρυθμό και την αρμονία, όπως ο Γοργίας. Υιοθέτησε το διδακτικό τόνο της ποίησης για να την προσεγγίσει, να την συναγωνισθεί και να την ξεπεράσει. Η σύνταξη των επιδεικτικών λόγων του είναι αποτέλεσμα επίπονης και προσεκτικής επιλογής λέξεων που συνδέονται αρμονικά ώστε να αποδίδουν μουσικότητα.

Ο Ισοκράτης στο *Φίλιππον* αναγνωρίζει το πλεονέκτημα του προφορικού λόγου και πόσο ευκολότερα επιτυγχάνει το σκοπό του ο ρήτορας αφού είναι άμεση η δόξα του λέγοντος που ασκεί επίδραση και μεταδίδει τις θέσεις του. «καίτοι μ' οὐ λέληθεν ὅσον διαφέρουσι τῶν λόγων εἰς τὸ πείθειν οἰλεγόμενοι τῶν ἀναγιγνωσκομένων, οὐδ' ὅτι πάντες ὑπειλήφασι τοὺς μὲν περισπουδαίων πραγμάτων καὶ κατεπειγόντων ῥητορεύεσθαι, τοὺς δὲ πρὸς ἐπίδειξιν καὶ πρὸς ἐργολαβίαν γεγράφθαι» (*Προς Φίλιππον* 25)

Οι συζητήσεις με μαθητές και φίλους της σχολής σε ευθύ ή πλάγιο λόγο καταγράφονται σε πραγματικές ή φανταστικές διαλογικές σκηνές στο ισοκρατικό έργο και αναδεικνύουν το ήθος του λέγοντος, του ίδιου του ρήτορα ή των αντιπάλων του. Ο Ισοκράτης μεταφέρει το μοτίβο από την ποίηση στον ρητορικό λόγο (*Εὐαγ.* 74). Η διάδοση στον τόπο και στον χρόνο της δόξας του εγκωμιαζομένου είναι σημείο υπεροχής των «κινητικού» λόγου, ποιητικού και πεζού (ἐξενεχθῆναι θ' οἶον τ' ἔστιν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ διαδοθέντας ἐν ταῖς τῶν εὖ φρονούντων διατριβαῖς ἀγαπᾶσθαι· «οἱ ρητορικοὶ λόγοι μποροῦν να κινούνται σε ολόκληρη την Ελλάδα, να δημοσιεύονται και να επιδοκιμάζονται στις συζητήσεις των μορφωμένων ανθρώπων»). Η συγγένεια των θέσεων του Πινδάρου και του Ισοκράτη, αναφορικά με

---

⁴⁰ Poulakos (1997) 76-77.

τη διάδοση και την αναγνώριση της τέχνης τους, δεν είναι συμπτωματική. Ξεπηδά από την ευσυνείδητη προσπάθεια του ρήτορα να συναγωνιστεί την ποίηση και, υπό αυτή την έννοια, να αναλάβει τον ρόλο της.⁴¹ Στο προοίμιο του *Εὐαγόρα* (9-11) σε ένα πρώιμο δείγμα λογοτεχνικής κριτικής, ο Ισοκράτης εγείρει την αξίωση, παρά τα πλεονεκτήματα της ποίησης σχετικά με τα μέτρα και τους ρυθμούς, να εγκωμιάσει σε πεζό λόγο το ίδιο επιτυχημένα λαμπρούς άνδρες, τους ἀγαθούς ἄνδρας εὐλογεῖν μηδὲν χεῖρον τῶν ἐν ταῖς ᾠδαῖς καὶ τοῖς μέτροις ἐγκωμιαζόντων (11). Ο Ισοκράτης προβάλλει έτσι ως συναγωνιστής της ποίησης και συντάσσει εξαιρετικούς επιδεικτικούς λόγους και απευθύνεται σε αποδέκτες, οι οποίοι μέσω της διάδοσης των γραπτών του λόγων – αντίθετα προς τους ακίνητους ανδριάντες – μπορούν να αναγνωρίσουν τόσο τη μορφή όσο και το ηθικό – παιδαγωγικό περιεχόμενο της τέχνης του. Ο Ισοκράτης τεκμηριώνει την υπεροχή του ρητορικού εγκωμίου έναντι των τιμητικών ανδριάντων: α) οι καλοί κάγαθοί επενδύουν τη φιλοδοξία τους νωρίς στις επιδόσεις και στις πνευματικές ικανότητες, όχι στο κάλλος του σώματος, β) τα αγάλματα παραμένουν σταθερά εκεί μόνο όπου στήνονται, ενώ οι ρητορικοί λόγοι διαδίδονται και βρίσκουν ευρεία αναγνώριση στους συνετούς ανθρώπους, γ) σε αντίθεση με τη φυσική διάπλαση του σώματος, μόνο το ήθος και το πνεύμα ενός ανθρώπου, όπως περιγράφονται στους ρητορικούς λόγους, είναι εύκολο να μιμηθεί κανείς. Μάλιστα δεν είναι τυχαίο ότι ο Ισοκράτης στον *Περί ἀντιδόσεως* αναφέρει τον Πίνδαρο ονομαστικά, για να παραπονεθεί στους συμπολίτες του, επειδή ο ίδιος έτυχε μικρότερης αναγνώρισης από τον ποιητή, αν και ξεπέρασε τον Πίνδαρο στο εγκώμιο της πόλης του.

2.12. ii Δραματική τέχνη

Η εκπαίδευση των περισσότερων διακεκριμένων συγγραφέων του 4^{ου} αιώνα στις ρητορικές σχολές αναμφίβολα επηρέασε την τραγωδία. Οι αρχές των σοφιστών ήδη διαφαίνονταν στο δράμα του Ευριπίδη που ενέτειναν τις ρητορικές τάσεις του δράματος. Ανάμεσα στους Σοφιστές ο Γοργίας έδειξε έντονο ενδιαφέρον στο δράμα και στη ρητορική εξέλιξη των μαθητών του. Η πεζογραφία του άλλαξε από τον Ισοκράτη και τους διακεκριμένους μαθητές σε αυτό που αργότερα αποκαλούν είδος ποικίλον, ποιητικόν, εὐρυθμον και μουσικόν. Ο Ισοκράτης, δάσκαλος του Αστυδάμα

---

⁴¹ Papillon (1998) 41-61

και του Θεοδέκτου, συνέδεσε την εξέλιξη της ρητορικής και στο δρόμο του 4^{ου} αι. επεδίωξε ένα εξευγενισμένο, περίτεχνο στυλ με κατάλληλες λέξεις και πολύ καλά δομημένες προτάσεις σύμφωνα με το στυλ των σύγχρονών του συγγραφέων.

Τα αποσπάσματα των τραγωδιών του 4^{ου} αι. δύσκολα αποκαλύπτουν την επίδραση της ρητορικής σε όλη της την έκταση αλλά ωστόσο υπάρχουν ενδείξεις από αρκετά αποσπάσματα. Παρόλη την έλλειψη αποδείξεων, οι αγώνες λόγων μεταξύ δύο τραγικών χαρακτήρων ή οι διατυπωμένες δραματικές σκηνές της νομικής διαδικασίας, αποτυπώνονται σε πολλά αποσπάσματα του 4^{ου} αι. Οι δημόσιοι διάλογοι και οι διαφωνίες στο έργο του Ευριπίδη έχουν τη χροιά των σοφιστών και της ρητορικής και σίγουρα πρόβαλαν το ιδανικό μοντέλο πρακτικής εκπαίδευσης. Ο Αίαντας, η Λακμήνη, ο Ορέστης είναι μερικά από τα έργα στα οποία θα εντοπίσει κανείς όχι μόνο αγώνες λόγων μεταξύ αντιπάλων αλλά και λόγους υπεράσπισης και αιτιολογίας προσωπικών πράξεων και επιλογών.

Μια άλλη επίδραση της πεζογραφίας στο δράμα είναι η γλώσσα. Περιθωριοποιήθηκε το έντονο ποιητικό στοιχείο και Αισχύλου και του Ευριπίδη και το λεξιλόγιο των τραγωδιών έγινε περισσότερο πεζό, η γλώσσα έγινε πιο ταπεινή. Ο Αριστοτέλης μας διδάσκει ότι η απλή, φυσική, καθημερινή γλώσσα εφαρμόστηκε πρώτη φορά από τον Ευριπίδη και στη συνέχεια άσκησε ευρεία επίδραση. Τα δείγματα της Νέας Κωμωδίας αποδεικνύουν την πιο επιτυχημένη αφομοίωση της καθομιλουμένης στην δραματική τέχνη.

Η ρητορική και η τραγωδία έχουν στόχο να διεγείρουν το συναίσθημα του κοινού.

Ο Αριστοτέλης περιλαμβάνει τη διάνοια ως κοινό στόχο της τραγωδίας και της ρητορικής αλλά και συναισθήματα όπως η θλίψη, ο φόβος, η οργή και η επιθυμία όχι με τον τρόπο των ρητόρων της μεθοδευμένης διδασκαλίας αλλά άνευ διδασκαλίας, εφαρμόζοντας ρητορικές τεχνικές που προκαλούν συναισθήματα με τον τρόπο που το έκαναν οι ρήτορες.

Είναι αποκαλυπτικές οι ομοιότητες κάποιων βασικών αρχών ρητορικής και δράματος, η καλή θέληση στο προοίμιο, εμπιστοσύνη στην αφήγηση, πεποίθηση στην απόδειξη και η ανακεφαλαίωση για την ανάκληση στη μνήμη ή στα συναισθήματα της οργής ή της θλίψης στον επίλογο. Τόσο η ρητορική όσο και η δραματική τέχνη έχουν κοινό στόχο να προκαλέσουν το κατάλληλο συναίσθημα στο κοινό σε κάθε περίπτωση – σκηνή. Γι' αυτό το λόγο ο Ευριπίδης χαρακτηρίζεται τραγικώτατος τῶν ποιητῶν διότι διέγειρε τα συναισθήματα των θεατῶν. Ο Γοργίας επισημαίνει ότι η ποίηση είναι κοντά στους λόγους και περιγράφει τη δυναμική των συναισθημάτων

που γεννιούνται στους ακροατές. Οι μεγαλύτεροι φιλόσοφοι – στοχαστές του 4^{ου} αιώνα ο Πλάτωνας (*Φαίδρο*) και ο Αριστοτέλης (*Ρητορική*) γνωρίζουν τη σχέση της ψυχολογίας του κοινού με την πρόκληση των κατάλληλων συναισθημάτων που θα λειτουργήσουν λυτρωτικά για το θεατή – ακροατή. Είχαν επίγνωση της δύναμης του λόγου και έτσι ευδιάκριτα προσανατολίζεται η τραγωδία στη ρητορική.

Το δράμα διαίρεται σύμφωνα με τα διαφορετικά ρητορικά χαρακτηριστικά: οι νομικές διαδικασίες προσφέρθηκαν από δραματικές προσωπικότητες που διαφοροποιούν τη φύση της πράξης από την προσωπικότητα του θύτη, του πράττοντος, οι δραματικοί αγώνες λόγου και πιο συγκεκριμένα οι σκηνές των δραματικών δικών προβάλλει τα κριτήρια για μια τέτοια διαίρεση. Το μεγαλύτερο μέρος από τα σπαράγματα της τραγωδίας του 4ου π.Χ αιώνα πραγματεύεται ιδέες θρησκευτικού, ηθικού, κοινωνικού και πολιτικού περιεχομένου, οι οποίες αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας της συστηματικής φιλοσοφίας. Οι ιδέες της μοίρας, ανάγκης, τύχης, αρετής, Θείας Δίκης, προόδου του πολιτισμού, εκτός από τους φιλοσόφους φαίνεται ότι προσείλκυσαν και το ενδιαφέρον των τραγικών ποιητών της εποχής αυτής.

Ενσωματωμένες στο δραματικό λόγο οι ιδέες αυτές έχουν τη μορφή είτε σύντομων αποφθεγματικών ρήσεων είτε μακρότερων χωρίων. Τα δεύτερα συχνά θυμίζουν μικρές, αλλά πυκνές φιλοσοφικές πραγματείες, γιατί περιέχουν αξιώματα προγενέστερων (Ορφικών, Πυθαγορείων, Προσωκρατικών) και σύγχρονων φιλοσόφων (κυρίως Πλάτωνα, Αριστοτέλη), συχνά προμηνύουν και το μεταγενέστερο φιλοσοφικό στοχασμό (όπως των Στωικών και των Επικούρειων). Γεμάτα φιλοσοφικούς απόηχους είναι τα αποσπάσματα από τραγωδίες κυρίως του Μοσχίωνα και του Θεοδέκτη.

Ενώ η τραγωδία αφομοίωσε και ενσωμάτωσε στο δραματικό λόγο τη φιλοσοφική πίστη, στην κωμωδία η επικοινωνία με το φιλοσοφικό στοχασμό γίνεται πάλι με έναν και μόνο τρόπο: με την παρωδία.

Η παρωδία των φιλοσόφων, των επιφανών πνευματικών προσωπικοτήτων, συνδέεται θεματικά με την παρωδία των σύγχρονων πολιτικών ανδρών και ρητόρων. Εκφράζεται έτσι η στάση του κωμικού ποιητή απέναντι στην πραγματικότητα, σε αντίθεση με τη θέση του απέναντι στο μύθο, όπου, όπως αναφέρθηκε, μεγεθύνει προς το grotesque μυθολογικά πρόσωπα και καταστάσεις.

Από τη γενική αρχή ότι οι φιλόσοφοι μισούν τις χαρές της ζωής και γι' αυτό δεν έχουν απήγηση στο ακροατήριό τους, συνάγεται το μερικό συμπέρασμα ότι οι εταίρες και ο έρωτας γενικά είναι αποδοτικότεροι δάσκαλοι από τους φιλοσόφους. Ο

Αναξανδρίδης διακηρύσσει ότι «ἔρως σοφιστοῦ γίνεται διδάσκαλος σκαιοῦ πολὺ κρεῖττων πρὸς τὸν ἀνθρώπων βίον». Ἡ μομφή ὅτι οἱ φιλόσοφοι δὲν εἶναι πρακτικοὶ ἄνθρωποι ἀλλὰ ἀπόκοσμοι, ἀπομονωμένοι ὅπως μαρτυρεῖται τὴν ἀπηχεῖ χωρίο ἀπὸ τὸν *Περὶ Ἀντιδόσεως* λόγο τοῦ Ἰσοκράτη (262): οἱ φιλόσοφοι «... ἔξω παντάπασι εἶναι τῶν ἀναγκαίων». Σε ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς *Φιλαδέλφους* τοῦ Ἀμφιδος διατυπώνεται ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ φιλόσοφοι ασχολοῦνται μόνο με τὸν ὀρισμὸ καὶ τὴ συστηματοποίηση τῶν ιδεῶν καὶ καθόλου με πρακτικὰ θέματα.⁴²

Ἡ μομφή ὅτι οἱ φιλόσοφοι δὲν εἶναι πρακτικοὶ ἄνθρωποι ἀλλὰ ἀπόκοσμοι, ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμο, ἦταν ὅπως μαρτυρεῖται, διαδεδομένη τὴν ἀπηχεῖ χωρίο ἀπὸ τὸν *Περὶ Ἀντιδόσεως* λόγο τοῦ Ἰσοκράτη (262) οἱ φιλόσοφοι «... ἔξω παντάπασι εἶναι τῶν ἀναγκαίων». Θεωρητικὴ διατύπωση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἀπαντάται καὶ σε ἄλλα ἔργα τοῦ ρήτορα μέσα ἀπὸ τα ὁποῖα ἐπιδιώκει νὰ ἀσκῆσει ἐμμεση κριτικὴ στο ἔργο τῶν σοφιστῶν καὶ νὰ διαμορφώσῃ κριτικὴ στάση τῶν μαθητῶν τοῦ ἀπέναντι στὴ διδασκαλία τοὺς.

Νόμιμοι διάδοχοι σε πεζὸ λόγο μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Ἰσοκράτη *Πρὸς Νικοκλέα*, *Πρὸς Δημόνικον* καὶ *Εὐαγόρας*.⁴³

Ὁ Ἰσοκράτης στὸν *Πανηγυρικό* (4.1-2) φαίνεται νὰ ἰσχυρίζεται τὴ σκέψη τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Εὐριπίδη «... τῶν μὲν γὰρ ἀθλητῶν δὲς τοσαύτην ῥώμην λαβόντων οὐδὲν ἂν πλέον γένοιτο τοῖς ἄλλοις, ἐνός δ' ἀνδρός εὖ φρονήσαντος ἅπαντες ἂν ἀπολαύσειαν οἱ βουλόμενοι κοινωνεῖν τῆς ἐκείνου διανοίας».

Ἀξίζει νὰ παρακολουθήσουμε τὴν τύχη τοῦ προοιμίου αὐτοῦ τοῦ Ἰσοκράτη. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει στὴ *Ρητορικὴ* τοῦ (1414b 30 κ.ε.):

Λέγεται δε τὰ τῶν ἐπιδεικτικῶν προοίμια ἐξ ἐπαίνου ἢ ψόγου, οἷον Γοργίας μὲν ἐν τῷ Ὀλυμπικῷ λόγῳ «ὐπὸ πολλῶν ἄξιοι θαυμάζεσθαι, ὧ ἄνδρες Ἕλληνες», ἐπανεῖ γὰρ τοὺς τὰς πανηγύρεις συνάγοντας· Ἰσοκράτης δὲ ψέγει, ὅτι τὰς μὲν τῶν σωμάτων ἀρετὰς δωρεαῖς ἐτίμησαν, τοῖς δ' εὖ φρονοῦσιν οὐθὲν ἄθλον ἐποίησαν, καὶ ἀπὸ συμβουλῆς οἷον ὅτι δεῖ τοὺς ἀγαθοὺς τιμᾶν. Τα ἀρχαῖα σχόλια στὴν *Ἰλιάδα* (ad 11.627): Ἰσοκράτης δὲ ἔλεγε· πῶς Ἕλληνες γυμνικὰ τιμῶντες σοφίας γέρους οὐ πορίζονται; Παρ' Ὀμήρου τοῖνον διδαχθεῖς Ἰσοκράτης ἐπιτιμᾷ τοῖς μὴ τιθεῖσιν ἄθλο συνέσεως. Καὶ ὁ Εὐστάθιος (ad 3.265): Ὡς πού καὶ ὁ Θεμίστιος ἐπισημαίνεται, εἰ καὶ Ἰσοκράτης λέγει, ὅτι τὰ γυμνικὰ τιμῶντες οἱ Ἕλληνες σοφίας γέρους οὐ προετίθεντο. Ἀπὸ τα παραπάνω διαπιστώνονται οἱ ἀρχές τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τοῦ Ἰσοκράτη (σελ. 564, 565).

⁴² Γ. Ξανθάκη – Καραμάνου (1991) 57

⁴³ Περυσινάκης (2012) 433,509

Ο Ισοκράτης στον *Ευαγόρα* περιγράφει τις δυσκολίες που έχει ο πεζός λόγος έναντι της ποίησης στον έπαινο της αρετής των ανδρών. Στις §§73-74 επαναλαμβάνει την υπεροχή του λόγου και της διανοίας έναντι των αγαλμάτων (σωμάτων εικόνας ή τύπους) τα οποία υποστηρίζει και αυτός ότι μένουν μόνα και ακίνητα στα βάθρα τους, ενώ οι λόγοι μεταδίδονται και απλώνονται στις συναναστροφές τῶν εὖ φρονούντων.

Ο *Περί αντιδόσεως* λόγος του θα παραμείνει για τις μελλοντικές γενιές πολύ καλύτερο μνημείο από τα χάλκινα αγάλματα. Παρόμοια σύγκριση μεταξύ πνευματικών επιδόσεων, κυρίως φιλοσοφικών και αθλητικών κάνει ο Ισοκράτης στο προοίμιο του Παναηγυρικού (§§1-2) «πολλάκις ἐθαύμασα τῶν τὰς πανηγύρεις συναγαγόντων καὶ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας καταστησάντων, ὅτι τὰς μὲν τῶν σωμάτων εὐτυχίας». Με επιχειρήματα αναλογικά συγκρίνει τη φιλοσοφική σκέψη με τις αθλητικές εποδόσεις για να γίνει περισσότερο παραστατικός στους μαθητές του αλλά και τους αποδόσει με εικόνες από τις εμπειρίες τους τον τρόπο κατάκτησης της μόρφωσης.

Η ιδέα που εκφράζει ότι ο θάνατος για το αγαθό είναι προτιμότερος από τη δουλεία είναι μια παραλλαγή του κοινού τόπου στην τραγωδία ότι «είναι καλύτερο να πεθάνει κανείς παρά να ζει μια μίζερη ή ατιμασμένη ζωή» (βίου πονηροῦ θάνατος εὐκλεέστερος, Αισχ.) η οποία εντοπίζεται στον *Ευαγόρα* του Ισοκράτη «ἀντί τοῦ ζῆν ἀποθνήσκειν εὐκλεῶς αἴρουμένους».

2.13 Στοιχεία επιδεικτικής ρητορείας στο έργο του Ισοκράτη

Ένας λόγος ονομάζεται «επιδεικτικός» αν το κοινό δεν απαιτείται να προβεί σε μια συγκεκριμένη πράξη, σε αντίθεση με τη δικανική και συμβουλευτική ρητορική, όπου οι λόγοι επιχειρούν να πετύχουν ένα πρακτικό αποτέλεσμα και να παρακινήσουν το κοινό στο να πάρει μία απόφαση. Η επιδεικτική ρητορική⁴⁴ εξυπηρετούσε πρακτικούς στόχους και είχε ιδεολογική σημασία. Έδινε την ευκαιρία σε ικανούς ρήτορες και πολιτικούς να εντυπωσιάσουν το κοινό και να προωθήσουν τα δικά τους πολιτικά ιδεώδη. Επίσης έπαιζε σημαντικό ρόλο στη ρητορική εκπαίδευση, καθώς παρουσίαζε μεθόδους επιχειρηματολογίας. Επιπλέον η επιδεικτική ρητορική μπορούσε να επηρεάσει τη γνώμη των πολιτών στην Αθήνα προσφέροντας συμβουλές αλλά ασκώντας επίσης κριτική. Ο Ισοκράτης διαχωρίζει

---

⁴⁴ Ober (2004) 28-31

την επιδεικτική ρητορεία, εντάσσοντας στο είδος αυτό λόγους που γράφονταν για να διαβάζονται προκειμένου να διδάξουν ρητορικές αρχές με σκοπό την επίδειξη και το κέρδος. Παρόλα αυτά η επιδεικτική ρητορεία είναι σοβαρή πρώτον γιατί μερικοί επιδεικτικοί λόγοι που εκφωνούνταν σε δημόσιες εκδηλώσεις (επικήδειοι ή ολυμπιακοί) έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης, ενώ άλλοι επιδεικτικοί λόγοι που δεν εκφωνούνταν αλλά απευθύνονταν σε αναγνωστικό κοινό είχαν σημαντική θέση στη ρητορική εκπαίδευση, ως επιδείξεις μεθόδων επιχειρηματολογίας. Κατά τα τέλη του 5^{ου} και τον 4^ο αι. π.Χ. η επιδεικτική ρητορεία αναπτύσσεται χάρη στην αναγνώριση των δυνατοτήτων του πεζού λόγου. Πολλές φορές οι λόγοι αποτελούν πρότυπα ρητορικής τέχνης, κατασκευασμένα από σοφιστές. Το κοινό ήταν τεράστιο και συχνά αποτελούνταν από πολίτες ολόκληρου του ελληνικού κόσμου, το οποίο επεκτάθηκε ακόμα περισσότερο με το αναγνωστικό κοινό. Ο Ισοκράτης αναφέρεται σε αναρίθμητα πλήθη που συγκεντρώνονταν στην πόλη της Αθήνας για κρατικούς αγώνες και για Ολυμπιακούς. Στον *Πανηγυρικό* λόγο του Ισοκράτη που δεν εκφωνήθηκε σε Ολυμπιακούς αγώνες αλλά σχεδιάστηκε για ένα αναγνωστικό κοινό στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αι. (380 π.Χ.), εκφράζει το σταθερό πανελληνικό ιδεώδες που είναι διαχρονικό και επιβεβαιώνει την αθηναϊκή ηγεμονία στην Ελλάδα. Χρησιμοποιεί μια σειρά στερεότυπων θεμάτων κοινών σε επιδεικτικούς λόγους, την ελληνική ομόνοια, για να καλέσει τους Αθηναίους αλλά και όλους τους Έλληνες σε μια πανελλαδική εκστρατεία εναντίον της Περσίας. Ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί το πλαίσιο και τη θεματική της επιδεικτικής ρητορικής για συμβουλευτικούς σκοπούς. Το επιχείρημα σχετικά με την ελληνική ομόνοια τονίζεται για συμβουλευτικούς σκοπούς, ωθώντας το κοινό να αναλάβουν δράση εναντίον των εχθρών, των βαρβάρων. Η ενθάρρυνση του κοινού να πάρουν συγκεκριμένες αποφάσεις πανελλαδικού ενδιαφέροντος αντανακλά την τάση των ρητόρων να προβάλλουν το δικό τους πολιτικό κύριο. Η επιδεικτική ρητορική μπορεί να προωθεί τα ιδεώδη του πανελληνισμού, της ομόνοιας και ενότητας αλλά πίσω από την ιδανική επιφάνεια των αγώνων φαίνεται από τη μια πλευρά μια τάση κριτικής μεμονωμένων πόλεων – κρατών, όπως η Σπάρτη και από την άλλη η ιδέα ενός κοινού πολέμου εναντίον των βαρβάρων ⁴⁵.

Σύμφωνα με τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη 1358b ο επιδεικτικός λόγος είναι λόγος «επαίνου και ψόγου: συμβουλῆς δέ το μὲν προτροπή, το δε αποτροπή: αἰεὶ γάρ και οἱ ἰδίᾳ συμβουλεύοντες και οἱ κοινῇ δημηγοροῦντες τούτων θάτερον ποιούσιν

---

⁴⁵ Carey (2007) 239

δίκης δέ τό μὲν κατηγορία, τό δ' ἀπολογία: τούτων γάρ ὁποτερονοῦν ποεῖν ἀνάγκη τοὺς ἀμφισβητοῦντας. ἐπιδεικτικοῦ δέ τό μὲν ἐπαινος τό δέ ψόγος.»⁴⁶

Ένας λόγος ονομάζεται ἐπιδεικτικός ἀν τὸ κοινὸ δὲν ἀπαιτεῖται νὰ προβεῖ σὲ μίαν συγκεκριμένη πράξη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν δικανικὴ καὶ συμβουλευτικὴ ρητορεία, ὅπου οἱ λόγοι επιχειροῦν νὰ πετύχουν ἓνα πρακτικὸ ἀποτέλεσμα καὶ νὰ παρακινήσουν τὸ κοινὸ νὰ πάρει μίαν ἀπόφαση⁴⁷. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἐπιδεικτικὴ ρητορικὴ ἐξυπηρετοῦσε πρακτικὸς στόχους καὶ εἶχε ἰδεολογικὴ σημασία. Έδινε τὴν ευκαιρία σὲ ἰκανοὺς ρήτορες νὰ ἐντυπωσιάσουν τὸ κοινὸ καὶ νὰ προωθήσουν τὰ δικά τους πολιτικὰ ἰδεώδη. Μποροῦσε ἐπίσης νὰ παίξει σημαντικό ρόλο στὴ ρητορικὴ ἐκπαίδευση, καθὼς παρουσίαζε μεθόδους επιχειρηματολογίας. Επιπλέον, ἡ ἐπιδεικτικὴ ρητορικὴ μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει τὴ γνώμη τῶν πολιτῶν στὴν Ἀθῆνα προσφέροντας συμβουλές ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀσκώντας κριτικὴ. Ἡ ἀντίληψη γενικότερα γιὰ τὸ ρόλο τῆς ἐπιδεικτικῆς ρητορικῆς χρειάζεται νὰ διευρυνθεῖ πέρα ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς ρητορικῆς θεωρίας τοῦ 4 οὐ π.Χ αἰ.⁴⁸

Ὁ Ἰσοκράτης ἀπὸ τὴν μίαν ἐπαινεῖ τοὺς ἐνάρετους, τοὺς μεγαλόψυχους καὶ ὄσους ἐπιδιώκουν τὴν μὀρφωση, ἐνὼ ἀπὸ τὴν ἄλλη κατηγορεῖ τοὺς ψεῦτες, τοὺς κόλακες καὶ τοὺς ἀνήθικους. (§13 – 43 πρὸς *Δημόνικον*)

Μὲ βάση τὸν Ἀριστοτέλη θα κατατάσσαμε τὸν λόγο πρὸς *Δημόνικον* στὸν ἐπιδεικτικὸν λόγο. Ἄξιο ἐπαίνου εἶναι γενικὰ κάτι καλὸ καὶ κατὰ συνέπεια ἀγαθὸ. Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀγαθὸ. Μέρη τῆς ἀρετῆς εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀνδρεία, ἡ ἐγκράτεια, ἡ μεγαλοπρέπεια, ἡ μεγαλοψυχία, ἡ γενναιοδωρία, ἡ σύνεση, ἡ ευφυΐα, ἡ οὐδέρκεια.⁴⁹ Ένα πρὸς ἓνα χρησιμοποιεῖ ὁ Ἰσοκράτης τὰ επιχειρήματα ἐνάρετης καὶ ἀγαθῆς ζωῆς στὸ νέο. Ἄλλωστε πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του γράφει μίαν σύντομην ἐπιστολὴν στὸν 14χρονον Ἀλέξανδρον, γιον τοῦ Φιλίππου καὶ μαθητὴν τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ συμβουλές γιὰ τὴν ἐκπαίδευσίν του, τὶς ἀξίες του καὶ τὶς μελλοντικὰς προσδοκίας.

Στὸ σύντομον σημεῖωμα πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, ὁ Ἰσοκράτης συγχαίρει τὸν γιον τοῦ Φιλίππου γιὰ τὴν συμπάθειάν του πρὸς τὴν Ἀθῆναν καὶ, μὲ τὸ πρόσχημα τοῦ ἐπαίνου, τὸν προτρέπει νὰ πάνει ν' ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐριστικὴν καὶ τὴν διαλεκτικὴν καὶ ν' ἀφοσιωθεῖ στὴν πολιτικὴν ρητορικὴν.⁵⁰

⁴⁶ Ἀριστοτέλους Ρητορικὴ τέχνη (2001) 32

⁴⁷ Ὁ.π. 27

⁴⁸ Βολονάκη σημειώσεις, Ἐπιδεικτικὴ Ρητορεία

⁴⁹ Ἀριστοτέλους Ρητορικὴ Τέχνη(2001) 99

⁵⁰ Ἰσοκράτης, ἐπιστολὴ 5, πρὸς Ἀλέξανδρον

Σε αυτή την επιστολή του Ισοκράτη προς το μαθητή του Αριστοτέλη Αλέξανδρο εντοπίζουμε μέσα από το λογότυπο των επιθέτων φιλόανθρωπος, φιλαθηναίος, φιλόσοφος⁵¹ τις αξίες που προσπαθεί να εμφυσήσει στον παραινετικό λόγο προς Δημόνικον. Ο Ισοκράτης θεωρεί ότι τα εφόδια του καλού πολίτη ταυτίζονται με εκείνα ενός ικανού ηγέτη ή ακόμα ένας φιλόανθρωπος πολίτης όπως συμβουλεύει το Δημόνικο εάν του δοθεί η ευκαιρία μπορεί να εξελιχθεί σε ένα ικανό ηγέτη.

Και αν δε διαθέτεις στοιχεία για τον ίδιο τον επαινούμενο, πρέπει να τον συγκρίνεις με άλλους, πράγμα που έκανε ο Ισοκράτης, διότι δεν ήταν συνηθισμένος να αγορεύει στο δικαστήριο. Πρέπει δε η σύγκριση να γίνεται με ένδοξους άντρες γιατί τούτο μεγιστοποιεί και ωραιοποιεί την πράξη κάποιου, αν δηλαδή τον παρουσιάζουμε καλύτερο από τους σπουδαίους ανθρώπους (1368 α).

Οι μυθολογικοί και ιστορικοί τόποι που αφορούν τη γενεαλογία και την ιστορία της Ελλάδας χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα, πρότυπα συμπεριφοράς, ήθους και κατορθωμάτων με σκοπό να προτρέψουν τους ακροατές και αναγνώστες από σύγχρονες πολιτικές και φιλοσοφικές τάσεις.

Η δόξα⁵² η οποία είναι συνώνημη με την κριτική άποψη που έχει διαμορφωθεί μέσα από την εκπαίδευση των νέων που πριν αποφασίσουν στοχάζονται σε εικασίες καταστάσεων. Οι νέοι πρέπει να αποκτήσουν δεξιότητες ώστε να λαμβάνουν τις πιο επιτυχημένες αποφάσεις σε απρόβλεπτες εξελίξεις όχι μόνο σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο αλλά και σε προσωπικό. Η καλλιέργεια της ψυχής και του πνεύματος θα τους κάνει διορατικούς ώστε να προλαμβάνουν ανεπιθύμητες εξελίξεις. Οι νέοι μόνο με τη δόξα και την φρόνηση θα αναζητήσουν τη δικαιοσύνη που είναι ένα από τα ζητούμενα της δημοκρατίας, είναι το ακριβές δόγμα που διασφαλίζει την ισορροπία.

Στο *Παναθηναϊκός* 30-1 υποστηρίζει ότι η κατάλληλη εκπαίδευση των ατόμων τα καθιστά ικανά να συμπεριφέρονται κατάλληλα και επιτυχημένα στις καταστάσεις που χειρίζονται ενώ η γνώμη τους εξυπηρετεί καλύτερα το συμφέρον. Οι πεπαιδευμένοι υπομένουν εύκολα και καρτερικά τους απεχθείς και ενοχλητικούς και συμπεριφέρονται με επιείκεια και μετριοπάθεια Κυριαρχούν απόλυτα στις ηδονές και δεν υποκύπτουν στις συμφορές αλλά τις αντιμετωπίζουν σαν άνδρες. Δε

---

⁵¹ Carey (2007) 237-140

⁵² Poulakos (2004) 50 -55

διφθείρονται από την ευτυχία και δεν αφήνουν το χαρακτήρα τους να αλλοιωθεί. Χαίρονται ακόμα με τα αγαθά που αποκτούν από την ίδια τους τη φρόνηση και όχι από την εύνοια της τύχης.⁵³

Προτείνει στο Νικοκλή το πρότυπο μίμησης του καλού καγαθού και την εσωτερική εικόνα του ατόμου που είναι σημαντικότερη από την επιφανειακή την εξωτερική μιας και η καλλιέργεια της ψυχής και της σκέψης αποτυπώνονται σ' αυτή. Συμβουλεύει ωάσκει το πνεύμα του γιατί είναι ο μόνος τρόπος για να αυξήσει τη δύναμη της πόλης του. Σε αυτό τον παραιναιτικό λόγο παρατηρεί ότι ο βασιλιάς και συνεπώς όσοι ασχολούνται ενεργα με τη διοίκηση της πόλης θα πρέπει αν έχουν ως κριτήριο όχι το ευχάριστο αλλά το ωφέλιμο αντίθετα από άλλους ανθρώπου ζπου ρέπουν στη φαυλότητα.

---

⁵³ Romilly (1958) 92-94

3. Ισοκράτης

3.1 Η ζωή του Ισοκράτη

Ο Ισοκράτης αναφέρεται συχνά στον εαυτό του, περισσότερο μάλιστα στον χαρακτήρα του και στις ιδέες του και λιγότερο στα γεγονότα της ζωής του, που άλλωστε δεν είναι πολλά. Όσα ξέρουμε για τη ζωή του προέρχονται από το Διονύσιο τον Αλικαρνασσία, στο έργο του Περί Ισοκράτους, και από τον Ψευδο-Πλούταρχο.

Ο Ισοκράτης γεννήθηκε στα μέσα του 436 π.Χ. στην Αθήνα, προερχόμενος από το δήμο Ερχιέων. Ο πατέρας του Θεόδωρος είχε εργαστήριο κατασκευής αυλών, όπου εργάζονταν πολλοί δούλοι και έδωσε στον γιο του επιμελημένη μόρφωση. Ο Ισοκράτης υπήρξε μαθητής του Πρόδικου του Κείου, του Πρωταγόρα και άλλων σοφιστών, παρακολούθησε μάλιστα και τη διδασκαλία του Σωκράτη. Στη διάρκεια του Δεκελειακού πολέμου πήγε στη Θεσσαλία, όπου παρακολούθησε τα μαθήματα του Γοργία. Όταν επέστρεψε στην Αθήνα, εργάστηκε ως λογογράφος και απέκτησε φήμη. Το 393 π.Χ. εγκατέλειψε το επάγγελμα αυτό και ίδρυσε στην Αθήνα σχολή ρητορικής τέχνης, η οποία απέκτησε μεγάλη φήμη και επηρέασε την εξέλιξη της πεζογραφίας.

Το 342 π.Χ. για λόγους υγείας διέκοψε τη συγγραφή του Παναθηναϊκού. Πέθανε σε ηλικία 98 ετών το 338 π.Χ., αρνούμενος για πολλές μέρες να δεχτεί τροφή. Αυτοκτόνησε ή πέθανε από φυσικά αίτια; Πιθανότερο είναι το δεύτερο, αν και οι ιστορικοί της Ρωμαϊκής εποχής πιστεύουν ότι πέθανε θεληματικά από ασитία, γιατί δεν ήθελε να δει την κατάλυση της ελευθερίας της πατρίδας του ύστερα από τη μάχη στη Χαιρώνεια.

Στο Φαίδρο ο Σωκράτης προβλέπει ότι μια μέρα θα διαπρέψει ως φιλόσοφος ή ρήτορας. Ωστόσο ο Φαίδρος γράφτηκε όταν ο Ισοκράτης ήταν 70 χρονών και είχε αναγνωριστεί ως λογογράφος και δάσκαλος της ρητορικής και του πολιτικού λόγου. Η πρόβλεψη πιθανόν να ήταν ειρωνική και περισσότερο αγενής κρίση⁵⁴ ότι ο Ισοκράτης δεν έγινε ή απέτυχε να γίνει φιλόσοφος με την πλατωνική έννοια. Αυτό που πέτυχε να γίνει ήταν ένας διαπρεπής αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος, ρήτορας και δάσκαλος, ένας από τους δέκα Αττικούς ρήτορες, φίλος και ανταγωνιστής του Πλάτωνα. Τα γραπτά του αποκαλύπτουν το ενδιαφέρον του καθόλη τη διάρκεια της ζωής του για την ενότητα και την ανεξαρτησία της Ελλάδας και για την εκπαίδευση

---

⁵⁴ Ισοκράτης Άπαντα (1993) 15

των πολιτών να είναι ικανοί να κρίνουν λογικά και ύστερα να συνεχίζουν μέτρα με κίνητρο τα κοινά ενδιαφέροντα.^{55 56}

Ο Ισοκράτης ξεχώρισε τον εαυτό του από εκείνους που αγόρευαν στα δικαστήρια για τις προσωπικές περιουσίες αντί να παρουσιάζουν τους εαυτούς τους σαν υπεύθυνους δασκάλους της φιλοσοφίας και της ρητορικής. Δίδαξε εκατοντάδες μαθητές που αργότερα έγιναν ρήτορες (Ισαίος, Υπερείδης), συγγραφείς (Θεόπομπος), αλλά και στρατιωτικοί και πολιτικοί ηγέτες (Τιμόθεος, Νικοκλής). Σε πολλά γράμματά του δίνει συμβουλές σε πολλούς ηγεμόνες του τότε ελληνόφωνου κόσμου, συμπεριλαμβανομένων τον τύρανο Διονύσιο των Συρακουσών (επιστολή 1), το Φίλιππο της Μακεδονίας (επιστολές 2 και 3), τον Τιμόθεο, ηγεμόνα της Ηράκλειας (επιστολή 7) και τον Αρχίδαμο 3, βασιλιά της Σπάρτης. Το 378 ιδρύεται η Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία με την οποία οι Αθηναίοι ξανακερδίζουν την προηγούμενη εξέχουσα θέση τους. Τις επόμενες δύο δεκαετίες ο Ισοκράτης γίνεται στενός φίλος και συνεργάτης του Τιμόθεου, ηγέτη της Αθήνας και πιθανόν αυτό το διάστημα ανέπτυξε σχέσεις με τον Ευαγόρα, βασιλιά της Κύπρου και το γιο του Νικοκλή. Η δύναμη της Αθήνας και της εξουσίας του Τιμόθεου άρχισαν να παρακμάζουν το 350 π.Χ., και ο Ισοκράτης αποσύρθηκε από τη διδασκαλία το 351 π.Χ. σε ηλικία 85 ετών. Συνέχιζε ωστόσο να γράφει και να υπερασπίζεται την πανελλήνια ιδέα.

Λεπτομέρειες του εκπαιδευτικού του συστήματος παραμένουν κάπου σκοτεινές αλλά φαίνεται ότι τα μαθήματά του δεν ήταν ούτε κερδοσκοπικά αλλά ούτε μια απλή εκπαίδευση στη ρητορική. Περιφρονούσε τις δουλειές στα δικαστήρια όπως την αστρολογία, τη γεωμετρία και άλλα παρόμοια τα οποία δεν πρόσφεραν κανένα όφελος σε προσωπικό ή δημόσιο επίπεδο, ανάλογη στάση είχε και στη διαλεκτική. Για αυτόν το αληθινό ενδιαφέρον της εκπαίδευσης⁵⁷ ήταν η συζήτηση για γενικά και πρακτικά θέματα και η εκπαίδευση των νέων σε πρακτικά ζητήματα τα οποία να υποστηρίζουν πειστικά. Ο Πλάτωνας δίδασκε τι να σκεφτούν οι μαθητές ενώ ο Ισοκράτης πώς να υποστηρίζουν τις θέσεις τους. Στο *Φαίδρο* ο Πλάτωνας έγραψε σαρκαστικά για τον Ισοκράτη (279a) ο οποίος στο έργο του *Αντίδοση* υποστήριξε τον εαυτό του και το σύστημά του.

«... ἔτι τε ἤθει γενικωτέρῳ κεκρᾶσθαι: ὥστε οὐδέν ἄν γένοιτο θαυμαστόν προΐουσης τῆς ἡλικίας, εἰ περί αὐτούς τε τούς λόγους, οἷς νῦν ἐπιχειρεῖ, πλέον ἢ

---

⁵⁵ Muir (2015) 321

⁵⁶ Gagarin (2000) 1-6

⁵⁷ S. Horndlower (2014³) 415

παιδῶν διενέγοι τῶν πάποτε ἀγαμένων λόγων, ἔτι τε εἰ αὐτῶ μὴ ἀποχρήσαι ταῦτα, ἐπὶ μείζω δε τις αὐτόν ἄγοι ὀρμὴ θειοτέρα: φύσει γάρ, ὦ φίλε, ἔνεστι τις φιλοσοφία».

Ἡ σχέση του με τον Γοργία είναι αναμφισβήτητη. Ἀν και ο Ἰσοκράτης δεν τον αναφέρει ως δάσκαλό του, δίνει λεπτομερεῖς πληροφορίες για τη ζωὴ του και τις απολαβές του ἀπὸ το μάθημα στη Θεσσαλία. Ο Κικέρων καταγράφει τη μαθητεία του Ἰσοκράτη στη Θεσσαλία κοντὰ στον Γοργία και ο Κοϊντιλιανός τον αποκαλεῖ ως τον περιφημότερο των μαθητῶν του. ἀκόμη και η πληροφορία ὅτι πάνω στο μνήμα του Ἰσοκράτη, δίπλα σε ποιητές και σε ἄλλους δασκάλους εἶχε τοποθετηθεῖ και η μορφή του Γοργία ο οποίος κοίταζε μια αστρολογικὴ σφαῖρα, εἶναι ἔνδειξη για τη στενὴ σχέση των δύο αντρῶν. Ο ρόλος του Σωκράτη εἶναι ἀσαφής: στον πλατωνικὸ *Φαῖδρο* (278e-279b) ο Ἰσοκράτης αποκαλεῖται ἐταῖρος του Σωκράτη και κατὰ τον Ζώσιμο ἦταν μαθητὴς του. Ἀνεκδοτολογικῆς μορφῆς εἶναι η διήγηση ὅτι μετὰ τον θάνατο του Σωκράτη ο Ἰσοκράτης εμφανίστηκε πενθηφορών. Κάποιες μαρτυρίες, τις οποίες ἐπιβεβαιώνει και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς τον θέλουν μαθητὴ και του μετριοπαθοῦς πολιτικοῦ Θηραμένη, ο οποίος δολοφονήθηκε ἀπὸ τους Τριάκοντα, ἀλλὰ αὐτὸ παραπέμπει περισσότερο σε πολιτικὴ στήριξη και παρόμοιες πεποιθήσεις των δύο ανδρῶν, παρὰ σε μια σχέση δασκάλου – μαθητῆ.

Στο ἔργο του ἀποσιωπᾷ ἐπιμελῶς ὅτι εἶχε ἐξασκήσει ἀρχικὰ το ἐπάγγελμα του λογογράφου. Ο Ἀθηναῖος λόγιος θα στραφεῖ ἐναντίον των δικανικῶν λόγων και θα τους τοποθετῆσει σε χαμηλότερη βαθμίδα ἀπὸ ἀποψη ρητορικῆς τέχνης, ἀλλὰ και κοινωνικῆς ωφέλειας. Κατὰ τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά η λογογραφικὴ δραστηριότητα του Ἰσοκράτη φέρνει στο προσκῆνιο την ἀντιπαλότητα με τον Ἀριστοτέλη, ο οποίος ἰσχυρίζοταν ὅτι στα βιβλιοπωλεῖα υπῆρχαν πλῆθος (δέσμαι) δικανικῶν λόγων του Ἰσοκράτη, ἀντίθετα ο υιοθετημένος γιος του Ἀφαρεῦς ἀρνεῖτο ὅτι ο πατέρας του συνέγραψε ἔστω και ἕναν δικανικὸ λόγο. Ο Διονύσιος ἀπορρίπτει και τις δύο θέσεις ως ἀκραίες, υιοθετώντας την πιθανότερη μέση οδὸ, την οποία πιστοποιεῖ ο μαθητὴς και υπερασπιστὴς του Ἰσοκράτη Κηφισόδωρος. Ο Ἰσοκράτης συνέγραψε ἕναν ἀριθμὸ δικανικῶν λόγων, ἀλλὰ ὄχι πολλούς (γεγράφθαι λόγους τινὰς ὑπὸ τοῦ ἀνδρός εἰς δικαστήρια οὐ μέντοι πολλούς). Ο Ἰσοκράτης βίωσε μια δυσάρεστη ἐμπειρία λίγο πριν ἀπὸ το 356 π.Χ. ὅταν βρέθηκε σε δικαστικὴ διαμάχη με τον Λυσίμαχο κατὰ τη νομικὴ διαδικασίᾳ της ἀντιδόσεως (της ἀνταλλαγῆς των περιουσιῶν) και τελικὰ ἀναγκάστηκε να ἀναλάβει την τριηραρχία. Αὐτὴ η νομικὴ διαδικασίᾳ ἀποτέλεσε την ἀφορμὴ για τη σύνταξη λίγα χρόνια ἀργότερα, του πλασματικῶν λόγου *Περὶ ἀντιδόσεως*, ο οποίος συνιστᾷ ἕναν ἀπολογισμὸ του συνολικοῦ παιδευτικοῦ και πολιτικοῦ του ἔργου.

Ο Ισοκράτης παντρεύτηκε σε μεγάλη ηλικία την Πλαθάνη, την οποία οι αρχαίες πηγές εμφανίζουν ως χήρα ή κόρη του σοφιστή Ιππία από την Ηλεία. Ανήκει μάλλον στο χώρο του θρύλου η πληροφορία ότι στερήθηκε εκούσια την τροφή του και οδηγήθηκε στο θάνατο από αστία.

3.2 Ισοκράτης. Ο πατέρας της φιλελεύθερης εκπαίδευσης

Ο Ισοκράτης κατέχει μια μοναδική και αμίμητη θέση στην ιστορία της εκπαίδευσης. Τα ιστορικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι είχε τη μεγαλύτερη επιρροή στην ιστορία της εκπαίδευσης ως φιλόσοφος και θεωρητικός. Ίδρυσε τη δική του σχολή αρκετά χρόνια πριν ο Πλάτωνας ιδρύσει την Ακαδημία και έγραψε αναλυτικά για τη φύση της εκπαίδευσης, για το καλύτερο πρόγραμμα σπουδών, για τον καλύτερο δάσκαλο, τις καλύτερες μεθόδους διδασκαλίας και για τους κατάλληλους στόχους της εκπαίδευσης. Ύστερα από μια μακρά διαμάχη ανάμεσα στον Ισοκράτη και την Ακαδημία του Πλάτωνα η εκπαιδευτική θεωρία και πρακτική του Ισοκράτη επικράτησε στην Αθήνα και τελικά σε ολόκληρο τον αρχαιοελληνικό – Ρωμαϊκό κόσμο. Ο Ισοκράτης και όχι ο Πλάτωνας έγινε ο δάσκαλος (εκπαιδευτής) της Αθήνας και της Ρώμης και ο πατέρας της φιλελεύθερης εκπαίδευσης. Η θεωρία και η πρακτική του Ισοκράτη για την εκπαίδευση διαπέρασαν τα χρόνια του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης για να καταλήξουν στις μέρες μας. Κάποιοι μελετητές όπως η Μαργου ισχυρίζονται ότι οι ιδέες του Ισοκράτη βασίλευσαν αδιαφιλονίκητα στη Δυτική Ευρώπη μέχρι την εποχή μας. Παρόμοιες απόψεις έχει ο Moses Hadas που ισχυρίζεται ότι «ήταν το πρόγραμμα του Ισοκράτη που σχημάτισε την Ευρωπαϊκή εκπαίδευση, που κράτησε τον ανθρωπισμό / ουμανισμό ζωντανό και που έδωσε στο Δυτικό πολιτισμό αυτή την ενότητα που κατέχει.⁵⁸

Παρόλη την πλούσια εκπαιδευτική κληρονομιά για περίπου έναν αιώνα δε σημειώθηκε καμία ακαδημαϊκή έρευνα στα Αγγλόφωνα πανεπιστήμια. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αναβίωση του σχολιασμού των έργων του.⁵⁹

Δύο από τα έργα του αφορούν την εκπαίδευση, το *Κατά των Σοφιστών* και η *Αντίδοση*. Το *Κατά των Σοφιστών* το έγραψε στην αρχή της καριέρας του και φαίνεται ότι «διαφήμιζε» τον εαυτό του και το σχολείο του. Διαχωρίζει τον εαυτό του από τους σοφιστές και από εκείνους που ισχυρίζονται ότι η εκπαίδευση μπορεί να γίνει τεχνική, με μηχανικές μεθόδους διδασκαλίας να είναι ένα απλό θέμα. Ανησυχούσα

---

⁵⁸ Hadas (1969) 129

⁵⁹ Muir (2015) 322

ιδιαίτερα για το γεγονός ότι οι παιδαγωγοί είχαν φτωχή φήμη εξαιτίας της υπερβολικής άποψης ότι είναι φτιαγμένοι για κάτι που η εκπαίδευση μπορεί να πετύχει μόνη της. Το δεύτερο έργο του είναι η *Αντίδοση*, γραμμένη τριάντα πέντε χρόνια μετά το *Κατά των Σοφιστών*, κοντά στο τέλος της καριέρας του. Με αυτό το έργο φαίνεται η μεγάλη του πίστη στις αρχές της εκπαίδευσης.

3.3 Στόχοι της Ισοκρατικής εκπαίδευσης

Το έργο του Ισοκράτη είναι διάσπαρτο από τις θέσεις του για τη σπουδαιότητα της εκπαίδευσης στην εξέλιξη του ατόμου μέσα στην πολιτεία. Τα επιχειρήματά του βασίζονται στο ένδοξο παρελθόν των Αθηναίων και στην κληρονομιά που άφησαν.

Συγκεκριμένα όλοι οι άνθρωποι θα πρέπει να επιθυμούν με την παιδεία να γίνουν δυνατοί στο λόγο. Οι Αθηναίοι υπερτερούν και είναι ανώτεροι από τους άλλους, όχι στις φροντίδες του πολέμου, ούτε ότι έχουν το καλύτερο πολίτευμα και τηρούν περισσότερο τους νόμους που τους άφησαν οι πρόγονοι τους, αλλά επειδή διαθέτουν τα στοιχεία εκείνα, χάρη στα οποία η ανθρώπινη φύση υπερέχει των άλλων ζώων και η Ελληνική φυλή των βαρβάρων και πιο συγκεκριμένα, επειδή έχουν εκπαιδευτεί καλύτερα από τους άλλους ως προς τη σκέψη και το λόγο.⁶⁰

«ἀλλὰ τούτοις οἷς περ ἢ φύσις ἢ τῶν ἀνθρώπων τῶν ἄλλων ζώων, καὶ τὸ γένος τὸ τῶν Ἑλλήνων τῶν βαρβάρων»

Ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι η πολιτική επιτυχία είναι αποτέλεσμα της ευγλωττίας και της δικαιοσύνης που ενυπάρχουν στη φιλοσοφία και στη διαλεκτική (τέχνης ομιλίας, συζήτησης) αποτελούν βασικούς στόχους της Ισοκρατικής εκπαίδευσης.

Η σοφία και η φιλοσοφία ενισχύουν την κριτική ικανότητα, κυρίως σε πολιτικά ζητήματα.

Σε ό,τι αφορά στη σοφία και τη φιλοσοφία δεν έχουν καμιά σχέση με τις δικαστικές συζητήσεις, ενώ ο ίδιος είχε παραπεμφθεί στη δικαιοσύνη και δηλώνει ότι είναι ανύπαρκτη από ορισμένους η φιλοσοφία. Η άποψη του είναι ότι η ανθρώπινη φύση δεν μπορεί να κατακτήσει την επιστήμη, η γνώση της οποίας θα μας βοηθούσε να ξέρουμε τι πρέπει να κάνουμε ή να λέμε στις υπόλοιπες σπουδές, σοφοί κατά τον Ισοκράτη είναι εκείνοι που με τι ζαπόψεις τους μπορούν να φτάσουν στην καλύτερη λύση και ως φιλόσοφοι εκίνου ζπου αφιερώνουν τον χρόνο τους στις σπουδές με τις

---

⁶⁰ *Περί Αντιδόσεως* 293

οποίες θα αποκτήσουν λοσο το δυνατό πιο σύντομα αυτή ην ικανότητα του σκέπτεσθαι.⁶¹

Σοφοί είναι όσοι με τις απόψεις τους μπορούν συχνά να φτάσουν στην καλύτερη λύση και φιλόσοφοι εκείνοι που αφιερώνουν το χρόνο τους στις σπουδές με τις οποίες θα κατακτήσουν την ικανότητα του σκέπτεσθαι.

«περὶ δὲ σοφίας καὶ φιλοσοφίας τοῖς μὲν περὶ ἄλλων τινῶν ἀγωνιζομένοις οὐκ ἂν ἀρμόσειε λέγειν περὶ τῶν ὀνομάτων τούτων»

Η παραπάνω άποψη εντοπίζεται και στην επιστολή *Προς Νικοκλή 51*. Υποστηρίζει ότι οι μαθητές το θα γίνουν πιο συνετοί με τη βοήθεια της σοφιστικής και με τη μελέτη των πολιτικών λόγων.

Στον *Παναθηναϊκό* περιγράφει με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τη σύλληψη της φιλοσοφίας που θα καλλιεργήσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της κριτικής ικανότητας η οποία χαρακτηρίζει «τίνας οὖν καλῶ πεπαιδευμένους». Εκείνους που χειρίζονται με σύνεση τα καθημερινά τους ζητήματα και εκφέρουν ανάλογα με τις περιστάσεις γνώμη σωστή και ικανή να εξυπηρετήσει καλύτερα το συμφέρον. Ὑστερα είναι εκείνοι που συμπεριφέρονται σωστά και δίκαια στα άτομα που συναναστρέφονται και εκείνους που υπομένουν εύκολα και καρτερικά τους απεχθείς και ενοχλητικούς και εκείνους που συμπεριφέρονται στους άλλους με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επιείκεια και μετριοπάθεια. Ακόμα και σε εκείνους που κυριαρχούν απόλυτα στις ηδονές και δεν υποκύπτουν στις συμφορές αλλά τις αντιμετωπίζουν αντάξια της φύσης του ανθρώπου. Το σπουδαιότερο σε εκείνους που δε διαφθείρονται από την ευτυχία, που δεν αφήνουν το χαρακτήρα να αλλοιωθεί, που δε γίνονται υπερόπτες, που δε γίνονται υπερόπτες και ευχαριστιούνται περισσότερο με εκείνα που αποκτούν από την ίδια του τη φρόνηση.⁶² (*Παναθηναϊκός* 30-32)

Για τον Ισοκράτη η λεγόμενη πρωτοβάθμια εκπαίδευση προετοιμάζει το μαθητή για τη φιλοσοφία ενώ η υψηλότερη βαθμίδα εκπαίδευσης εξελίσσει την κριτική ικανότητα του μαθητή. Το πρόγραμμα της φιλελεύθερης εκπαίδευσης του Ισοκράτη κάνει τους νέους ενάρετους που με μετριοπάθεια και τιμιότητα θα διαχειριστούν τις προσωπικές τους υποθέσεις και τις πολιτικές τους θέσεις. Για τον Ισοκράτη δεν υπάρχει επιστήμη της κρίσης ούτε της αρετής. Το ζητούμενο επιτυγχάνεται μέσω της καλλιέργειας της συνολικής προσωπικότητας των νέων.

Παρόλα αυτά υποστηρίζει την τέχνη της δομημένης ομιλίας που μπορεί να βελτιώσει το ήθος των νέων. Θα αποκτήσουν ανωτερότητα, όχι με την απλή έννοια

⁶¹ Ο.π.270

⁶² *Παναθηναϊκός* 30-32

του όρου, αλλά με την πραγματική δύναμη του όρου όταν διαχειριστούν θέματα με υψηλά φρονήματα και θα επιχειρίσουν να πείσουν τους ακροατές τους.⁶³

Η ικανότητα του διαλόγου βελτιώνεται όταν ο νέος έχει κίνητρο για να πετύχει ένα φιλόδοξο στόχο που επιθυμεί πολύ. Τότε θα χρησιμοποιήσει με ευγλωττία τα κατάλληλα επιχειρήματα για να πείσει το ακροατήριό του ώστε να έρθει πιο κοντά στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Βέβαια για όσα μιλάνε θα πρέπει προηγουμένως να τα έχουν εφαρμόσει στην καθημερινή τους ζωή ώστε να είναι συνεπείς τα λόγια με τις πράξεις τους και τότε θα ενεργούν σύμφωνα με το καλό της πόλης. Οι πολιτικές δεξιότητες που θα αποκτήσουν μέσα από την εκπαίδευση θα είναι εμπνευσμένες από τη σωφροσύνη, τη δικαιοσύνη, την αρετή και τη φρόνηση. Εκείνοι που προτρέπουν τους ανθρώπους να είναι σώφρονες και δίκαιοι κάποιες φορές δεν έχουν εφαρμόσει στη ζωή τους τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη και αμφισβητούνται από τις τάξεις τους. Προτρέπει τους ανθρώπους να αποκτήσουν αρετή αναγνωρισμένη από όλους «οί μὲν γὰρ παρακαλοῦσιν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν φρόνησιν τὴν ὑπὸ τῶν ἄλλων μὲν ἀγνοουμένην, ὑπ’ αὐτῶν δὲ τούτων ἀντιλεγομένην, ἐγὼ δ’ ἐπὶ τὴν ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένην» (*Περὶ Αντιδόσεως* 84-85) Δεν επιχειρεί τη συναναστροφή με ανθρώπους που έχουν φήμη αλλά εμπιστεύεται εκείνους που θα τον πείσουν ότι θα οδηγήσουν την πόλη στην επιτυχία.

Οι πολίτες που έχουν διδαχτεί τέτοιες αξίες θα πρέπει να επιδιώξουν τις καλύτερες πολιτικές πρακτικές για την Αθήνα και την Ελλάδα.

Ένα πολίτευμα θα πρέπει να θεσπίζει νόμους που έχουν συγκεκριμένους στόχους για την ανάπτυξη, τη σταθερότητα και τη δικαιοσύνη των πολιτών. Βέβαια δεν μπορεί να είναι οι νόμοι αυτοί «ξένοι» προς το πανελλήνιο συμφέρον. Οι σοφοί άντρες οφείλουν και ενδιαφέρονται και για τις δύο κατευθύνσεις και για το δικό τους πολίτευμα και για όλη την Ελλάδα.

Ο Ισοκράτης επιμένει σε ένα πρόγραμμα που θα έχει δημιουργήσει μια πολιτικά αποτελεσματική τάξη η οποία μπορεί ή δεν μπορεί να είναι η επίσημη άρχουσα τάξη. Παρατηρεί ότι οι εγχώριες και διεθνείς πολιτικά επιτυχημένες πόλεις δεν εξαρτώνται από ισχυρά και όμορφα τείχη αλλά έχουν δημιουργήσει μία σταθερή πολιτική τάξη που άριστα και σωφρονέστατα κυβερνά την πόλη τους. Στον *Αρεοπαγητικό* διδάσκει ότι η φρόνηση των ατόμων – πολιτών είναι η ψυχή της πόλης

---

⁶³ *Περὶ Αντιδόσεως* 275

που θα οδηγήσει στην σταθερότητα και την πρόοδο «ἔστι γὰρ ψυχὴ πόλεως οὐδὲν ἕτερον ἢ πολιτεία, τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν ὅσην περ ἐν σώματι φρόνησις».⁶⁴

Στην επιστολή προς *Νικοκλή* είναι περισσότερο αποδεκτός ένας μονάρχης που είναι μορφωμένος και ο οποίος βασίζεται σε πολίτες με πολιτική κρίση και κριτή. Το ίδιο και για τα δημοκρατικά πολιτεύματα. Πολίτες ενάρετοι και μετριοπαθείς θα εξισορροπήσουν την πολιτική δύναμη των πολιτών στο σύνολό τους. Φέρνει συγκεκριμένα παραδείγματα ηγετών από την ιστορία της Αθήνας όπως ο Κλεισθένης που θεμελίωσε το πολίτευμα της δημοκρατίας και έφερε ευδαιμονία στην πόλη και στους πολίτες. «τὴν αἰτίαν τοῖς Ἑλλήσι τῶν μεγίστων ἀγαθῶν γενομένην»

Το πρόγραμμα της φιλελεύθερης εκπαίδευσης θα παράγει μια τάξη πολιτικών που ενώ δε θα είναι μέλη της μοναρχίας ή της συνταγματικής άρχουσας τάξης, παρ' όλα αυτά θα είναι πολιτικά ισχυροί εκπρόσωποι για την διασφάλιση της σταθερότητας και της συνέχειας για την καλύτερη πολιτεία. Τονίζει ότι οι μαθητές του είναι μέλη αυτής της τάξης ή είναι αυτόνομοι αλλά παράλληλα εφοδιασμένοι με προσόντα για αν επιλέξουν το καλύτερο για τους εαυτούς τους και την πόλη τους.⁶⁵

Μετά το 390 π.Χ. όπου τοποθετείται η ίδρυση της σχολής του, ο Ισοκράτης αναδεικνύεται σε κορυφαία φυσιογνωμία σε θέματα παιδείας και πολιτικής δημοσιογραφίας λόγω της μικροφωνίας και της φυσικής του αδυναμίας να εμφανιστεί μπροστά στο πλήθος αφού όπως ασκεί ο ίδιος την κριτική του παραδέχεται ότι του έλειπαν η δυνατή φωνή και η τόλμη όσο σε κανένα άλλο στην Αθήνα. Εκείνοι που δε διαθέτουν τα προσόντα αυτά έχουν μικρότερη εκτίμηση απ'ότι αυτοί που χρωστούν χρήματα στο δημόσιο, αφού οι τελευταίοι έχουν ελπίδες ν απληρώσουν το χρέος τους ενώ η φύση η δική του δεν πρόκειται να αλλάξει ποτέ. (*Παναθηναϊκός*10).⁶⁶ Έμεινε μακριά από το ρητορικό βήμα και απευθύνθηκε μέσω του γραπτού λόγου στο κοινό του, ενώ δίδαξε παράλληλα στους μαθητές του ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ρητορικής παιδείας, το οποίο απέβλεπε στην κατάκτηση του ωραίου ρητορικού λόγου και της υγιούς σκέψης. Στη ρητορική του παιδεία αποδίδει στο πονεῖν κεντρική σημασία, ταυτίζει την πνευματική δραστηριότητα με τον σοβαρό μόχθο και παριστάνει τους μαθητές του ως απτά παραδείγματα επιτυχών προσπαθειών και υψηλών αξιώσεων. Συγκεκριμένα στον *Εὐαγόρα* 78 επαινεί το βασιλιά που ενώ ζει μέ'σα στις απολαύσεις και τον πλούτο έχει φιλοσοφήσει και έχει κοπιάσει ώστε να κάνει τους άλλους βασιλιάδες να ζηλεύουν. Τη φιλοσοφημένη διάνοια υποστηρίζει

⁶⁴ *Αρεοπαγητικός* 13-14

⁶⁵ Muir (2015) 331

⁶⁶ Αλεξίου (2015) 101, Marrou (2009) 189

και στον *Πανηγυρικό* «οὐ πονήσει καὶ φιλοσοφήσει βουλόμενος ἅμα τῆς θ' αὐτοῦ
διανοίας καὶ τῆς ἐκείνων ἀρετῆς μνημεῖον εἰς ἅπαντα τὸν χρόνον καταλιπεῖν»
(*Πανηγ.* 186) Στον Παναθηναϊκό κάνοντας την αυτοκριτική του επιλέγει την
κοπιαστική εργασία παρά την φλυαρία Στο λόγο *Περί Αντιδόσεως* τολμά να
συγκρίνει τη δουλειά και τη φιλοσοφία με εκείνους που επιδιώκουν αγαθά από τους
θεούς. Συνεχίζει στο ίδιο έργο ότι εκείνοι που φιλοσοφούν χωρίς να έχουν κοπιάσει
δεν επιφέρουν πρόοδο ούτε στον εαυτό τους ούτε στην πόλη τους.⁶⁷ Φέρνει
παραδείγματα νέων που ενώ μπορούσαν να ζουν χωρίς να κάνουν τίποτα προτίμησαν
να δουλέψουν και μόλις έπαψαν να είναι παιδιά αναγνώρισαν, πράγμα που αγνοούν
πολλοί γέροντες, ότι οι άνθρωποι που από μικροί επιδεικνύουν λογική και
σωφροσύνη φροντίζουν πρώτα για τον εαυτό τους και δε βιάζονται να κυβερνήσουν.
Στους περιφημότερους μαθητές του συγκαταλέγεται ο Αθηναίος στρατηγός Τιμόθεος,
γιος του Κόνωνα, στον οποίο ο Ισοκράτης αφιερώνει ένα δραματικό απολογητικό
εγκώμιο στον *Περί αντιδόσεως* λόγο του (101-139) τονίζει την ευφυΐα του Τιμόθεου,
ότι με τις επιλογές του σε θέματα πολεμικά ενεργούσε πάντα με ορθότητα και
σωφροσύνη γεγονός που τον καθιστούσε άριστο στρατηγό.

Η φιλοδοξία του ρήτορα, το φιλοτίμως διατεθῆναι προς το λέγειν εὔ, είναι μια
δημιουργική επιθυμία που έχει ως στόχους την αισθητική εμφάνιση του λόγου και
την επεξεργασία σημαντικών θεμάτων. Στον *Προς Νικοκλέα* 43 ο Ισοκράτης
μνημονεύει επαινετικά τον συμβουλευτικό ρόλο των ποιητών του παρελθόντος
Θέογνι, Ησιόδου και Φωκυλίδη. Αυτό τον συμβουλευτικό ρόλο ενός πνευματικού
καθοδηγητή (μέσω του γραπτού λόγου και της διδασκαλίας του, όχι στην εκκλησία
του δήμου όπως ο Δημοσθένης), υιοθετεί με απόλυτη συνέπεια ο Ισοκράτης, σχεδόν
σε κάθε λόγο του, είτε απευθύνεται σε απλούς μαθητές είτε σε μονάρχες είτε σε
πολιτικές κοινότητες. Ο ρόλος του παραδείγματος είναι τόσο κεντρικός στην
ισοκρατική ιδεολογία – δεν πρόκειται για απλό ρητορικό τύπον – ώστε ο Ισοκράτης
να μορφοποιεί, να χρησιμοποιεί, να μετατρέπει συστηματικά τους λόγους του σε
παιδαγωγικά παραδείγματα με παραινετικό σκοπό, ανάλογο των υποθηκών των
ποιητών του παρελθόντος. Η σύλληψη του ιδανικού πολιτικού ηγέτη, η εσωτερική
πολιτική σταθερότητα, η ένωση των Ελλήνων και η εκστρατεία εναντίον των Περσών
(η πανελλήνια ιδέα) είναι τα κεντρικά θέματα των πολιτικών του αναζητήσεων.

Ο Ισοκράτης είναι χαρακτηριστικό δείγμα της προβολής της ατομικής
προσωπικότητας του 4^{ου} αι. π.Χ. Θέτει τις πολιτικές ιδέες του πάνω από

---

⁶⁷ *Περί Αντιδόσεως* 285

κατεστημένους θεσμούς, εκφράζοντας το τέλος μιας εποχής (της κλασικής πόλεως – κράτους) αλλά και τον ιδεολογικό πρόδρομο μιας άλλης (της ελληνοκρατικής μοναρχίας). Ο ίδιος ως ατομική πολιτική προσωπικότητα, προβάλλει τις ανησυχίες του μέσω της ρητορικής, χωρίς να απαρνιέται αλλά ούτε και να περιορίζεται από την πόλη – κράτος. Για τον Αθηναίο Ισοκράτη αυτό δεν ήταν αντιφατικό αλλά απελευθερωτικό. Μάλιστα, ο ίδιος θα υμνήσει, όσο κανείς άλλος, τα αθηναϊκά πνευματικά επιτεύγματα (*Παναθηναϊκός*, *Παναθηναϊκός*) και θα απευθυνθεί στην πόλη του για την πραγμάτωση του πανελλήνιου ιδεώδους (*Παναθηναϊκός*), θα υπερηφανευτεί για τις τριηραρχίες και τις υπόλοιπες λειτουργίες υπέρ της Αθήνας (*Περί Αντιδ.* 145) αλλά δε θα διστάσει και να την ξεπεράσει, όταν αυτή δεν θα ανταποκριθεί στις προτροπές του, στρεφόμενος στο Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας και ασκώντας κριτική τόσο στην πόλη του όσο και στους ρήτορες που την παρασύρουν (*Φιλ.* 129).

Όπως κάθε σύγχρονο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, έτσι και η ισοκρατική παιδεία έθετε σημαντικούς στόχους: εφαρμογή δικαιοσύνης, ενέργειες και αποφάσεις με σοφία και ρεαλισμό, αποφασιστικότητα, ευγλωττία, αξιοποίηση ευκαιριών, φρόνηση και ηθικά πρότυπα των προγόνων.

Στο τελευταίο μεγάλο έργο, *Παναθηναϊκός*, ο Ισοκράτης αναπτύσσει την ιδέα της φρόνησης.

Ο ρήτορας αποκαλεί μορφωμένους : α) τους συνετούς β) τους δίκαιους γ) τους υπομονετικούς δ) τους επιεικείς και μετριοπαθείς ε) τους εγκρατείς στις ηδονές και τα πάθη στ) σε εκείνους που διαχειρίζονται τις συφορές με ψυχραιμία ζ) σε όσους δεν υπολογίζουν στα αγαθά της τύχης αλλά σε εκείνα που κατακτούν με τη φρόνηση τους.

Νωρίτερα στον *Περί Αντιδόσεως* δίνει έμφαση στη σύνδεση της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας και της πρακτικής σοφίας του ιδανικού πολίτη. Σοφός είναι εκείνος που θα επιλέξει την καλύτερη λύση και φιλόσοφος εκείνος που θα αφιερώσει χρόνο στις σπουδές του για να κατακτήσει την ικανότητα του σκέπτεσθαι.

«τουῦτον καὶ τῶν ἄλλων σπουδαιοτέρους καὶ φιλοσοφωτέρους εἶναι νομίζοντας τούς τε διδασκαλικούς καὶ τεχνικούς τῶν πρὸς τὰς ἐπιδείξεις καὶ τοὺς ἀγῶνας γεγραμμένων, καὶ τοὺς τῆς ἀληθείας στοχαζομένους» (*Περί Αντιδόσεως* 271)

Σκοπός του είναι να διαπαιδαγωγήσει τους νέους ώστε να καταλήξουν να είναι ικανοί να διευθύνουν την πόλη σε νέες πιθανότητες για πρόοδο και γι' αυτό χρησιμοποιεί τη ρητορική ως μέσο εκπαίδευσης.⁶⁸

Ο Ισοκράτης πιστεύει ότι μία ακόμα βασική αρχή της εκπαίδευσης πρέπει να είναι η ηθική ακεραιότητα του χαρακτήρα των νέων. Κριτήριο των ενεργειών τους δε θα είναι μόνο η υπακοή σε οποιοδήποτε μονάρχη ή βασιλιά επειδή εκείνος έτσι προστάζει αλλά θα είναι το όφελος της πόλης. Η αντικειμενική θεώρηση των πραγμάτων θα εξασφαλίσει τη σταθερότητα. Στο έργο *Νικοκλής* δεν πιστεύει ότι η απαρίθμηση συμβουλών θα συμμόρφωνε το χαρακτήρα των νέων αλλά η απόδειξη ότι το πολίτευμα απαιτεί τη συμμετοχή κριτικά σκεπτόμενων πολιτών που θα αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες που τους παρουσιάζονται.

Σημαντικός είναι ο ευυπόληπτος πολίτης που αποδεικνύει την αξία του με τις πράξεις τους παρά ο ικανός ρήτορας. Οι πράξεις του, η δράση του και η συμμετοχή των νέων είναι εκείνα που θα κριθούν ενώ όλοι θα επαινέσουν το νέο και όχι το δασκαλό του. Από τα αποτελέσματα της ορθής του σκέψης θα κριθεί ο νέος που αναμειγνύεται στην κοινωνική – πολιτική ζωή. (*Παναθηναϊκός* 87)

Παράδειγμα αποτελούν οι προγενέστεροι που οι πράξεις τους χαρακτηρίζονταν από δικαιοσύνη και σωφροσύνη. Εκείνους πρέπει να μιμηθούν οι νέοι. Κάποιοι από τους προγενέστερους ευδοκίμησαν ως προς αυτές τις αρετές και ταιριάζει σε όλους να λάβουν την ίδια δόξα με εκείνους που διδάσκονται ακαι εφαρμόζουν τη δικαιοσύνη και τη σωφροσύνη.

«τὰς δὲ μετὰ δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης γιγνομένας πολλὰ τὸν βίον τὸν τῶν ἀνθρώπων ὠφελούσας. εἰ δὴ τινες τῶν προγεγενημένων ἐπὶ ταύταις ταῖς ἀρεταῖς εὐδοκίμησαν, ἡγοῦμαι κάμοι προσήκειν τῆς αὐτῆς δόξης ἐκείνοις τυγχάνειν» (*Νικοκλής* 30)

Το κλειδί για την αρετή είναι η δικαιοσύνη και η μετριοπάθεια. Η ευγλωττία, η ικανότητα σωστής χρήσης της γλώσσας και πειθούς είναι αποτέλεσμα της ηθικής ακεραιότητας των νέων. Εκείνος που θέλει να πείθει θα ενδιαφερθεί για την αρετή αλλά και για τη φήμη του μεταξύ των συμπολιτών του . Οι αποδείξεις της τιμότητας και της υπόληψης που προσφέρει στη ζωή είναι ισχυρότερες από τις αποδείξεις ενός λόγου.

---

⁶⁸ Poulakos (2004) 61

«καὶ μὴν οὐδ' ὁ πείθειν τινὰς βουλόμενος ἀμελήσει τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ τούτῳ μάλιστα προσέξει τὸν νοῦν, ὅπως δόξαν ὡς ἐπιεικεστάτην λήψεται παρὰ.» (*Περὶ Ἀντιδόσεως* 278)

Και βέβαια τα ρητορικά τεχνάσματα αποκτούν αξία όταν εφαρμόζονται από ηθικούς και έντιμους νέους.

Στην *Περὶ Ἀντιδόσεως* αναμφίβολα ο Ἰσοκράτης ἔχει στο μυαλό του, τους μαθητές του και τον εαυτό του όταν λέει για εκείνους που φαίνονται χρήσιμοι στην πόλη και ζητάει από τους αρχηγούς να ενθαρρύνουν τους νέους.⁶⁹ Με την παιδεία θα αποκτήσουν πολιτική και κοινωνική συνείδηση που θα είναι η περυσία τους αλλά και η κληρονομιά των ηγετών στους νέους.

«ἦν οὖν σωφρονῆτε, τῆς μὲν ταραχῆς παύσεσθε ταύτης, οὐχ οὔτῳ δ' ὥσπερ νῦνοί μὲν τραχέως οἱ δ' ὀλιγώρως διακείσεσθε πρὸς τὴν φιλοσοφίαν» (*Περὶ Ἀντιδόσεως* 304) Ἡ καλλιέργεια της ψυχῆς αποτελεί την ωραιότερη και σπουδαιότερη ενασχόληση που επιφέρει αληθινό πλούτο ιδεῶν στους νέους.

Ἐχει την πεποίθηση ὅτι ἓνα ρεαλιστικό και φιλελεύθερο πρόγραμμα θα διαπαιδαγωγῆσει υπεύθυνους και ικανούς πολίτες.

Φέρνει το παράδειγμα του Σόλωνα. Ἐγινε ηγέτης της δημοκρατίας, ἔφτιαξε νόμους και ρύθμισε με τέτοιο τρόπο τις υποθέσεις που αποδεικνύει ὅτι οἱ μεγάλοι και ἔνδοξοι ρήτορες εἶναι και μεγάλοι ευεργέτες της πόλης. «ἔτι δὲ τῶν παλαιῶν τοὺς ἀρίστους ρήτορας καὶ μεγίστην δόξαν λαβόντας πλείστων ἀγαθῶν αἰτίους τῆ πόλει γεγεννημένους, ἀρξάμενους ἀπὸ Σόλωνος.» (*Περὶ Ἀντιδόσεως* 231)

Ἡ διδασκαλία του πολιτικού λόγου με το εργαλεῖο της ρητορικής θα συντελέσει στη διαμόρφωση ευσυνείδητων πολιτῶν.⁷⁰ Για τον Ἰσοκράτη ο ενεργὸς πολίτης που αργότερα θα αναλάβει ηγετικό ρόλο, απαιτεῖται να αποφασίζει με κριτήριο τη λογική (δόξα). Οἱ ηγέτες οφείλουν να κρίνουν και να αποφασίζουν με δόξα και να αξιοποιούν τις ευκαιρίες.

«σοφοὺς μὲν νομίζω τοὺς ταῖς δόξαις ἐπιτυχάνειν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοῦ βελτίστου δυναμένου, φιλοσόφους δὲ τοὺς ἐν τούτοις διατρίβοντας ἐξ ὧν τάχιστα λήψονται τὴν τοιαύτην φρόνησιν» (*Περὶ Ἀντιδόσεως* η 271)

Οἱ μαθητές του συμβουλεύει να επιδιώξουν την κατάκτηση σύνθετων δεξιοτήτων, να συνδυάζουν και να ταξινομοῦν με την κατάλληλη σειρά την κατάλληλη στιγμή τις σκέψεις τους. Να διανθίζουν κατάλληλα το λόγο τους με

⁶⁹ Harris (2006) 255-261

⁷⁰ Poulakos (2001) 2

αρμονικές και καλλιτεχνικές εκφράσεις γεγονός που απαιτεί πνεύμα ενεργητικό και δεισιδουτικό. Ευθύνη βέβαια έχει και ο δάσκαλος που προσφέρει ως παράδειγμα τον ίδιο του τον εαυτό ώστε εκείνοι στους οποίους άφησε τα ίχνη τους και μπορούν να τον μιμηθούν να αναγνωρίζονται άμεσα ως λαμπρότεροι ρήτορες.

«καὶ ψυχῆς ἀνδρικῆς καὶ δοξαστικῆς ἔργον εἶναι, καὶ δεῖν τὸν μὲν μαθητὴν πρὸς τῷ τὴν φύσιν ἔχειν.» (*Κατὰ των Σοφιστῶν* 16-18)

Την ανδρική και δοξαστική φύση στον *Πανηγυρικό* επιμένει ότι κληρονομούν οι νέοι αλλά είναι στο χέρι τους ο τρόπος που θα εκμεταλλευτούν τις παλιές πράξεις.

Ο μελλοντικός πολίτης, ηγέτης θα έχει επιτυχία όταν συνδυάσει με κριτική ικανότητα (δόξα) τις ευκαιρίες που θα του παρουσιαστούν με τον κατάλληλο τρόπο. Όταν θα κληθεί να παρουσιάσει τις ιδέες του θα πρέπει να είναι σε θέση να μιλάει μια πλούσια σε επιχειρήματα γλώσσα για να πείσει το ακροατήριό του. Ο λόγος του θα πρέπει να είναι ακριβής και να αποφεύγει τη φλυαρία που κουράζει και αποπροσανατολίζει.

Οι αποτελεσματικοί και έξυπνοι ηγέτες είναι εκείνοι που δεν προσαρμόζουν την ομιλία τους με κριτήριο όσα θέλει να ακούσει το κοινό αλλά την πρόοδο της πόλης. «ἄξιον δὲ μνησθῆναι καὶ τῶν βασιλέων ἀμφοτέρων, ἐφ’ ὃν σοὶ τε συμβουλευώσρατεύειν καὶ πρὸς ὃν Κλέαρχος ἐπολέμησεν, ἴν’ ἑκατέρου τὴν γνώμην καίτην δύναμιν εἰδῆς.» (*Πρὸς Φίλιππον* 99)

Συμβουλεύει το Νικοκλή ότι ο σωστός βασιλιάς πρέπει να επιβάλλουν πνεύμα ομόνοιας όχι μόνο στις πόλεις που διοικούν αλλά και στα σπίτια και τους τόπους που κατοικούν γιατί αυτά είναι έργα σωφροσύνης και δικαιοσύνης «ἅπαντα γὰρ ταῦτα σωφροσύνης ἔργα καὶ δικαιοσύνης ἐστίν» (*Νικοκλῆς* 41) Το περιεχόμενο της διαδασκαλίας του είναι ίδιο είτε απευθύνεται σε βασιλείς είτε σε νέους πολίτες.

Δε θα μεταδοθεί αυτή η δεξιότητα της φρόνησης όπως η μετάδοση της διδασκαλίας της γραφής «καὶ ταύτης τῆς δυνάμεως οὐδὲν οὔτε ταῖς ἐμπειρίαις οὔτε τῇ φύσει τῇ τοῦ μαθητοῦ μεταδιδόασιν, ἀλλὰ φασιν ὁμοίως τὴν τῶν λόγων ἐπιστήμην ὡσπερτὴν τῶν γραμμάτων παραδώσειν.» (*Κατὰ των Σοφιστῶν* 10) αλλά με τον προβληματισμό και την κριτική στάση απέναντι σε ηθικά και κοινωνικά ζητήματα.

Στην επιστολή *Τοις Μυτιληναίων ἄρχουσι* επικεντρώνεται στην εξισορρόπηση των στόχων της Αθηναϊκής πολιτείας με τις άλλες πόλεις και ταυτόχρονα αποτυπώνει την πανελλήνια ιδέα του.

Η ευγλωττία⁷¹ είναι η πιο σίγουρη μαρτυρία της της σωφροσύνης ενώ η αλήθεια η νομιμότητα και η δικαιοσύνη των λόγων είναι εικόνα της σωστής και τίμιας ψυχής. Με το λόγο ερευνούν οι νέοι άγνωστα πράγματα και οδηγούνται στην αλήθεια. Ο λόγος είναι ο οδηγός όλων των πράξεων και των σκέψεων και τον χρησιμοποιούν εκείνοι με την περισσότερη λογική. Έτσι παροτρύνει τους μαθητές του στην προσεκτική διατύπωση των σκέψεών τους.

Το παιδαγωγικό του πρόγραμμα έχει στόχο την κριτική καλών και τον έπαινο των καλών. Με τη σωστή ομιλία που είναι η πιο σίγουρη μαρτυρία της σωφροσύνης οδηγείται ο νέος στην αλήθεια τη νομιμότητα και τη δικαιοσύνη των λόγων που είναι εικόνα της σωστής και τίμιας ψυχής. «άνοήτους παιδεύομεν καὶ τοὺς φρονίμους δοκιμάζομεν: τὸ γὰρ λέγειν ὡς δεῖ τοῦ φρονεῖν εὔ μέγιστον σημεῖον ποιούμεθα, καὶ λόγος ἀληθὴς καὶ νόμιμος καὶ δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς καὶ πιστῆς εἰδωλὸν ἔστιν».(Νικοκλής 7)

Η υποστήριξη των θέσεων του συμπληρώνονται και στα άλλα έργα του όπως είναι ο *Πανηγυρικός*.

«καὶ τοῦτο σύμβολον τῆς παιδείσεως ἡμῶν ἐκάστου πιστότατον ἀποδεδειγμένον, καὶ τοὺς λόγῳ καλῶς χρωμένους οὐ μόνον ἐν ταῖς αὐτῶν δυναμένους, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐντίμους ὄντας». (*Πανηγυρικός* 49)

Δεν είναι αρκετό για τον Ισοκράτη μόνο η ευγλωττία, η ηθική ακεραιότητα και η τιμιότητα των νέων αλλά και η χρήση τους με δέον μέτρο, αναλογία, καταλληλότητα, ορθότητα και ακρίβεια (καιρός)⁷² «τῶν καιρῶν ἐγγυτέρω ταῖς δόξαις γένωνται.». (*Περὶ Αντιδόσεως* 184)

Η έννοια του καιρού⁷³ για τον Ισοκράτη είναι ανάλογη με την κατάλληλη ευκαιρία που παρουσιάζεται σε έναν πολύ καλά προετοιμασμένο παλαιστή που θα την αξιοποιήσει για να οδηγηθεί στην επιτυχία.⁷⁴

Ο Ισοκράτης στο *Περὶ Αντιδόσεως* παραθέτει τις επιθυμίες και τα κίνητρα⁷⁵ που προϋποτίθενται σε νέους μαθητές της ρητορικής για την εξέλιξη και ανάπτυξη της φυσικής τους προδιάθεσης: πρὸς τό λέγειν εὔ φιλοτίμως διατεθῆναι, τοῦ πείθειν δύνασθαι ἐρασθῆναι, τῆς πλεονεξίας ἐπιθυμῆσαι. Ο πρώτος στόχος είναι η ρητορική δεινότης (λέγειν εὔ), ο δεύτερος η άσκηση ρητορικής δύναμης, η πειθώ (πειθῆναι), ο

---

⁷¹ Depew and Poulakos (2004) 6

⁷² Haskins (2009) 70

⁷³ User (2004) 52

⁷⁴ ό.π.

⁷⁵ Αλεξίου (2008) 135-148

τρίτος η επίτευξη προσωπικών συμφερόντων (πλεονεξία). Το μοτίβο της φιλοτιμίας (= φιλοδοξίας) το οποίο υπερασπίζεται ο Ισοκράτης, εκδηλώνεται με την απόφαση του ρήτορα να συντάξει λόγους άξιους έπαινου και τιμής.

Οι Αθηναίοι οφείλουν έπαινο, τιμή και χάριν (60-61) σε αυτόν που ωφέλησε τόσο την πόλη με τους λόγους του στην προσπάθειά του να καταστεί άγαθός σύμβουλος της πόλης και ως εκ τούτου άγαθός πολίτης. Στον ίδιο λόγο ταυτίζει τη φιλοσοφία της πόλεως με τη δική του φιλοσοφία και ζητάει από την Αθήνα να μην καταδικάσουν κάποιον που ασκεί τη φιλοσοφία «όπως μηδέν τοιοῦτον έξαμαρτήσεσθε περι ὑμᾶς αὐτούς, μηδὲ πιστοτέρους ποιήσετε τοὺς λόγους τοὺς τῶν κατηγορούντων τῆς πόλεως ἢ τοὺς τῶν ἐπαινούντων» (*Περὶ Αντιδόσεως* 297-8) όπως οι Σπαρτιάτες θα ήταν άτοπο να καταδικάσουν κάποιον που ασκεί την πολεμική τέχνη ή οι Θεσσαλείς κάποιον που ασκείται στην ιππική. Η φιλοσοφία είναι η αρετή της Αθήνας και ο Ισοκράτης είναι εκείνος που οδηγεί την πόλη προς αυτή.

Στον λόγο *Περὶ Αντιδόσεως* παρατηρείται ένας ενδιαφέρον παραλληλισμός ανάμεσα στην εμφάνιση υλικού και πνευματικού πλούτου. Ο Ισοκράτης έπρεπε να κάνει τον πλούτο του φανερό και να πείσει το δικαστήριο ότι δεν έχει αφανή πλούτο. Ο Ισοκράτης δηλαδή θεωρητικά εμπλέκει στο λόγο του δύο κατηγορίες και δύο υπερασπιστικές οδούς, μία ιδιωτική δίκη για τον πλούτο του και μία δημόσια δίκη για τον πνευματικό πλούτο, τον πλούτο της σοφίας του. Αναφέρεται στον υλικό του πλούτο αλλά ο κύριος στόχος του είναι να καταστήσει φανερή τη διδασκαλία και τη σοφία του. Χρησιμοποιεί λεξιλόγιο που αφορά την υλική του περιουσία για να δηλώσει την περιουσία της σοφίας του και καλεί ως μάρτυρες υπεράσπισης τους ίδιους τους λόγους του παραθέτοντας αποσπάσματά τους. Τέλος, φανερώνει και τα προϊόντα του πλούτου του, τους μαθητές του, οι οποίοι είναι και οι φύλακες και κάτοχοι της σοφίας του (έτεροι δέ τινές μοι πολλοί και πολυπράγμωνες μαθηταί γεγόνασιν, οὓς ἀποκρύπτομαι πρὸς ὑμᾶς 98).

Στον *Περὶ Αντιδόσεως* λόγο του (101-139) ο Ισοκράτης συντάσσει ένα απολογητικό εγκώμιο υπέρ του αθηναίου στρατηγού και αγαπημένου του μαθητή, ο οποίος είχε τη διάθεση να γίνει καλός κάγαθός να αναδειχθεί δηλαδή σε άγαθόν στρατηγόν και φρόνιμον για χάρη της πατρίδας του αλλά δεν ήταν σε θέση να κερδίσει την εύνοια των συμπολιτών του και των ρητόρων που έβαλλαν εναντίον του. Ο Ισοκράτης υπερηφανεύεται για τις επιτυχίες του μαθητή του, οι οποίες ανάγονται στις διανοητικές του ικανότητες για την ισοκρατική παιδεία.⁷⁶ Είναι διαφωτιστική η

---

⁷⁶ Johnson (1959) 25-30

σύγκριση με τη μεμονωμένη επιτυχία του Λυσάνδρου στους Αιγός ποταμούς, άριστος στρατηγός δεν είναι εκείνος που στηρίζεται σε μια ευτυχή συγκυρία, όπως ο Λύσανδρος, αλλά όποιος επανειλημμένα και σε δύσκολες καταστάσεις ενεργεί ορθά και με σύνεση, όπως ακριβώς ο Τιμόθεος. Σε αυτή την απόφαση βρίσκει εφαρμογή ο στηριζόμενος στη δόξαν απώτερος στόχος της ισοκρατικής παιδείας: να κατέχεις την ικανότητα, μέσω της υγιούς γνώμης, να επιτυγχάνεις κατά κανόνα το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Η άγνοια και η τύρβη της καθημερινής ζωής, δυσχέραιναν την ορθή κρίση των συμπολιτών του.

Ο Ισοκράτης εξαίρει τη σημασία της ατομικής προσωπικότητας.⁷⁷ Αυτή συνιστάται στη μεγαλοφροσύνη («υψηλή αυτοπεποίθηση»), η οποία από μόνη της αποτελεί πολύτιμη αξία. Η μεγαλοφροσύνη του Τιμόθεου συντέλεσε στις στρατιωτικές του επιτυχίες αλλά στην εσωτερική πολιτική ζωή μπορεί να παρερμηνευθεί ως αντιδημοκρατική και αντικοινωνική συμπεριφορά. Ο Τιμόθεος ήταν ξένος προς αυτή τη διάσταση της πολιτικής ζωής, παρά τις σαφείς και ευθείες προτροπές του Ισοκράτη. Ο συνδυασμός τους πολιτευομένους και βουλομένους άρέσκειν είναι αποκαλύπτικός: «Όποιος ασχολείται με την πολιτική, πρέπει να εκδηλώνει και την επιθυμία να αρέσει», πρέπει να πράττει το ορθό και το δίκαιο αλλά να εμφανίζεται έπιχαρίτως και φιλανθρώπως σε όλους τους λόγους και τις πράξεις του.⁷⁸

3.4 Μέθοδος του Ισοκρατικού εκπαιδευτικού προγράμματος

Ο Ισοκράτης προσβλέπει στην επικοινωνία με το αναγνωστικό κοινό. Ο ρήτορας έχει πλήρη επίγνωση των μειονεκτημάτων του γραπτού ή προορισμένου για δημόσια ανάγνωση λόγου εν συγκρίσει προς τον προφορικό, όσον αφορά την αγωνιστική του δύναμη, την πειστική δηλαδή μετάδοση των θέσεών του. Στην επιστολή *Προς Φίλιππον* 25-29 εστιάζει το ενδιαφέρον του στην δόξαν του λέγοντος. Η καλή φήμη του ρήτορα, η εντύπωση που προκαλεί στο ακροατήριο λόγω της σκέψης του, αλλά και της συνολικής προσωπικότητάς του, καταγράφεται ως μια κεντρική τεχνική πειθούς.

Στο δεύτερο βιβλίο της *Πολιτείας* ο Πλάτων εκθέτει ένα διαδεδομένο μοτίβο της πρακτικής ηθικής: οι άνθρωποι δεν επαινούν τη δικαιοσύνη, αλλά τις συνέπειές της, όπως την καλή φήμη και την κοινωνική διάκριση του δικαίου (363 οὐν τάς ἀπ’

---

⁷⁷ Papillon (1995)157

⁷⁸ Mathieu (1995) 152-156

αὐτῆς εὐδοκιμήσεις). Σύμφωνα με τα λόγια του Αδείμαντου δεν πρόκειται για τη δικαιοσύνη ή την αδικία, αλλά για την εντύπωση της δικαιοσύνης ή αδικίας. Για τον Πλάτωνα η αρετή συνιστά αυτοσκοπό της ηθικής πράξης· για τον Ισοκράτη η ἀρετή, ειδικότερα η δικαιοσύνη, όχι μόνο διαθέτει ένα καλό όνομα, αλλά συνεπάγεται και μια σειρά εξωτερικών αγαθών, όπως είναι ο πλούτος, η δόξα και η ευδαιμονία. Ο ρήτορας διακρίνει στον πόνο και την ἀρετήν τα καταλληλότερα μέσα για την ανθρώπινη ευτυχία. Στη ρητορική του παιδεία συνδυάζει σχεδόν σαν «εν δια δυοίν» το φιλοσοφεῖν και το πονεῖν, παρουσιάζοντας τους μαθητές του ως πρότυπα επιτυχούς μόχθου. Αυτές οι ισοκρατικές θέσεις στοιχούνται με μια παραδοσιακή ηθική σκέψη, η οποία ανάγεται στην αρχαϊκή γνωμική ποίηση του Θέογνη και του Ησιόδου και διατρέχει, ως συλλογική έκφραση την πόλη – κράτος.

Ίσως μπορούμε να καταλάβουμε το πρόγραμμα του Ισοκράτη καλύτερα μέσα από τη σύγκριση που κάνει του εαυτού του με τους προηγούμενους παιδαγωγούς. Πολλοί από τους προηγούμενους παιδαγωγούς χρησιμοποιούν τους λόγους ως παράδειγμα και ζουν από αυτούς ενώ δεν αισθάνονται καμιά ευγνωμοσύνη και διαρκώς τον κακολογούν.

«ὕπ' ἐμοῦ, τοῖς τε λόγοις παραδείγμασι χρώμενοι τοῖς ἐμοῖς καὶ ζῶντες ἐντεῦθεν τοσοῦτου δέουσι χάριν ἔχειν τούτων, ὥστ' οὐδ' ἀμελεῖν ἡμῶν ἐθέλουσιν, ἀλλ' ἀεὶ τι φλαῦρον περὶ ἐμοῦ λέγουσιν (*Παναθηναϊκός* 16)

Στο λόγο του στο Δημόνικο συνεχίζει τη σύγκριση συμβουλεύοντας το νεαρό ότι εκείνοι που θέλουν να μορφωθούν πρέπει να δοκιμάζουν τα πάντα αλλά να κρατούν ό,τι τους είναι χρησιμότερο όπως κάνουν και οι μέλισσες που κάθονται σε όλα τα λουλούδια αλλά κρατούν το καλύτερο από αυτά που παίρνουν.

«οὔτω δεῖ καὶ τοὺς παιδείας ὀρεγομένους μηδενὸς μὲν ἀπείρως ἔχειν, πανταχόθεν δὲ τὰ χρήσιμα συλλέγειν». (*Προς Δημόνικον* 52)

Πολλοί μελετητές χρησιμοποιούν τον όρο φιλελεύθερη εκπαίδευση για το πρόγραμμα του Ισοκράτη. Ο ίδιος στα έργα του χρησιμοποιεί τη φιλοσοφία ως μέθοδο διδασκαλίας συγχρόνως με τη ρητορική εκπαίδευση.⁷⁹ Η ιστορία και η λογοτεχνία αποτελούν το περιεχόμενο του πολιτικού λόγου που καλλιεργεί μέσα από τη ρητορική.

Η κλήση του Ισοκράτη σε άξιους ηγέτες του παρελθόντος – Αγαμέμνονας, Ευαγόρας, Κλεισθένης, Σόλωνας, Περικλής και άλλοι – είναι ξεκάθαρα στο

---

⁷⁹ Poulakos (1997) 122

πρόγραμμα της σχολής του. Επιδιώκει τα σημαντικά αποτελέσματα και οφέλη που θα κερδίσουν οι μαθητές του μέσα από το «διάλογο» του παρελθόντος με το παρόν.

Ο άνθρωπος που έχει συνηθίσει να εξετλαζει και να κρίνει θα επιδεικνύει απέναντι στους λόγους φιλοσοφημένο και φιλόδοξο πνεύμα «τοις φιλοσόφως και φιλοτίμως πρὸς τοὺς λόγους διακειμένοις.» (*Περὶ Αντιδόσεως* 277)

Η μελέτη της λογοτεχνίας του παρελθόντος θα βελτιώσει το χαρακτήρα των νέων που θα έρθουν σε επαφή με τα υψηλά ιδανικά των ηρώων της λογοτεχνίας ενώ συγχρόνως θα μελετήσουν τη γλώσσα και το ύφος των προηγούμενων ποιητών και ρητόρων που θα χρησιμοποιήσουν παραδειγματικά για να συγκινήσουν το ακροατήριό τους.

«εἷη δ' ἂν οὐ μικρὸν ἔργον, εἰ πάσας τις τὰς ἰδέας τὰς τῶν λόγων ἐξαριθμεῖν ἐπιχειρήσειεν: ἦς δ' οὖν ἐμοὶ προσήκει, ταύτης μνησθεὶς ἐάσω τὰς ἄλλας. εἰσὶ γάρ τινες οἱ τῶν μὲν προειρημένων οὐκ ἀπείρως ἔχουσι, γράφειν δὲ προήρηται λόγους οὐ περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων, ἀλλ' Ἑλληνικοὺς καὶ πολιτικοὺς καὶ πανηγυρικοὺς.» (*Περὶ Αντιδόσεως* 46-7)

Η μελέτη της λογοτεχνίας όχι μόνο συμβάλλει στην διαμόρφωση της ψυχῆς των ρητόρων του Ισοκράτη, επίσης βοηθάει στη διαμόρφωση των ιδεῶν που περιβάλλουν τις ομιλίες τους.

Η φιλοσοφία θα κάνει τους μαθητές σοφότερους και οι λόγοι τους θα είναι ποιητική και μελωδική ακριβῶς επειδή θα έχουν μελετήσει την λογοτεχνία και δε θα έχουν ασχοληθεί με τη στεῖρα σύνταξη και συγγραφή δικανικῶν λόγων.

«καὶ γὰρ τῇ λέξει ποιητικώτερα καὶ ποικιλώτερα τὰς πράξεις ...πρωτεύοντας πολὺ σοφωτέρους καὶ βελτίους καὶ μᾶλλον ὠφελεῖν δυναμένους εἶναι τῶν τὰς δίκας εὖ λεγόντων.» (*Περὶ Αντιδόσεως* 47)

Για τον Ισοκράτη η μελέτη της ιστορίας και της λογοτεχνίας κρατούν σε «εγρήγορση» το μυαλό και τη σκέψη των νέων και οι μαθητές φτάνουν να σκέφτονται κριτικά ὅπως οφείλει κάθε ενεργός πολίτης.

Υπάρχουν μαθητές που είναι προικισμένοι με την ικανότητα της πολιτικής ομιλίας που σε συνδυασμό με την εκπαίδευση θα εξελιχθούν σε ασυναγώνιστους ομιλητές.

«ἐντριβεῖς γενέσθαι καὶ γυμνασθῆναι περὶ τὴν χρεῖαν καὶ τὴν ἐμπειρίαν αὐτῶν: ἐκ τούτων γὰρ ἐν ἀπάσαις ταῖς ἐργασίαις τελείους γίνεσθαι καὶ πολὺ διαφέροντας τῶν ἄλλων» (*Περὶ Αντιδόσεως* 187)

Μέθοδος της εκπαίδευσης είναι η προσεκτική ακοή και μίμηση της γλώσσας, του ύφους και του περιεχομένου του πολιτικού λόγου. Η απομνημόνευση και η απαγγελία άλλωστε διέσωσαν την ποίηση από γενιά σε γενιά. Η μίμηση του παρελθόντος οδήγησε στη λύτρωση από τις δυστυχίες του παρόντος όχι μόνο την Αθήνα αλλά και όλη την Ελλάδα. Οι μαθητές εφαρμόζουν άμεσα αξιολογώντας την στιγμή και την κατάσταση (καιρός) όσα έχει διδάξει το παρελθόν.

Η εμπειρία των μεγαλύτερων μπορεί να μεταφερθεί στις νεότερες γενιές που θα τους προφυλάξει από λάθη.

«πολλῶν δ' ἐνότων εἰπεῖν ἐξ ὧν ἄν τις καὶ τὸν ἔπαινον καὶ τὴν ἀπολογίαν μηκύνειεν, οὐχ ἡγοῦμαι δεῖν μακρολογεῖν» (*Βούσιρης* 44)

«ἡγοῦμαι γὰρ οὐ τῶν πρεσβυτάτων οὐδὲ τῶν οἰκειοτάτων, ἀλλὰ τῶν πλεῖστ' εἰδότεων καὶ βουλομένων ὠφελεῖν ἔργον εἶναι περὶ τῶν τοιούτων συμβουλεύειν». (*Βούσιρης* 50)

Η δουλειά γίνεται από τους μαθητές. Χρησιμοποιεί τους δικούς του λόγους ως εργαλεία της διδασκαλίας του. Για το λόγο αυτό λέει στον Παναθηναϊκό ότι θα ήταν αισχρό οι μαθητές του να μιλήσουν με αντιφατικά, ψεύτικα και ανακριβή λόγια ενώ οι ίδιοι θα αναγνωρίσουν το περιεχόμενο των λόγων όταν απευθυνθούν σε σώφρονες ανθρώπους.

«εἰρηκῶς ἀσεβῆ καὶ ψευδῆ καὶ πολλῶν ἐναντιώσεων μεστό,» (*Παναθηναϊκός* 203)

4. Φιλοσοφία και ρητορική

4.1 Ρητορική σχολή

Η ρητορική σχολή του Ισοκράτη ήταν η πιο επιτυχημένη της εποχής του, αφού ο παιδαγωγός ήταν επαγγελματίας.⁸⁰ Σε προάστιο της Αθήνας ή κοντά στο Λύκειο όπου μετέπειτα εγκαθίσταται ο Αριστοτέλης, ο Ισοκράτης ιδρύει τη σχολή του στην οποία η διδασκαλία όπως και στους σοφιστές παρέχεται με μια αμοιβή ενώ ο κύκλος σπουδών διαρκεί τρία ή τέσσερα χρόνια. Η σχολή του είναι ανοικτή στους υποψήφιους μαθητές – πολίτες και εντελώς διαφορετική από την κλειστή ομάδα της Ακαδημίας. Ο Ισοκράτης αποκτά περιουσία από τους πλούσιους μαθητές του όπως τον Τιμόθεο ή τον Νικοκλή για παράδειγμα. Κατά το 356, εναγόμενος σε δίκη αντιδόσεως δηλαδή «ανταλλαγής περιουσιών» δεν απαλλάσσεται, γεγονός που αποδεικνύει ότι κατά την κρίση του δικαστηρίου ανήκε στους διακόσιους πλουσιότερους αθηναίους πολίτες, που υποχρεωτικά αναλάμβαναν τη λειτουργία της τριηραρχίας, βάσει των διατάξεων του νόμου του Περίανδρου. Ο αριθμός των μαθητών ανέρχεται στους εκατό και καταφτάνουν από τη Σικελία ή τον Εύξεινο Πόντο για να παρακολουθήσουν.

Ο Αριστοτέλης αναγνώρισε στον Ισοκράτη τον εξάίρετο δεξιοτέχνη του γραπτού λόγου και τη συμβολή του στην εξέλιξη του ρητορικού ύφους, ιδίως του επιδεικτικού. Στη Ρητορικήν του αντλεί τα περισσότερα υφολογικά παραδείγματα από τον Ισοκράτη.

4.2 Ισοκράτης: σχέση του προς τη φιλοσοφία

Ο Ισοκράτης είναι ο ένας από τους δύο κύριους πυλώνες στην αντιπαράθεση μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής στον 4^ο αι. π.Χ. εκφραστής ενός ανανεωμένου σοφιστικού κινήματος και εκπρόσωπος των παραδοσιακών αξιών και της καθημερινής ηθικής (της όμολογουμένης ἀρετής, *Αντιδ.* 84). Οι κατευθυντήριες γραμμές μιας τέτοιας καθημερινής ηθικής είναι νικητήριες δυνάμεις της ηθικής του ιδεολογίας και εφαρμόζονται τόσο στον χαρακτήρα του όσο και στη ρητορική του παιδεία. Η ηθικολογική στάση των λόγων του προβάλλει την ευθύνη της ατομικής προσωπικότητας. Η ευθύνη της ατομικής προσωπικότητας τίθεται έτσι στο επίκεντρο

---

⁸⁰ Marrou (2009)191

του ενδιαφέροντος ανεξάρτητα από το εκάστοτε θεσμικό πλαίσιο. Υπό αυτή την έννοια στο ισοκρατικό έργο κατοπτρίζονται ιδέες, οι οποίες εκπέμπουν συνέπεια και συνοχή, ασχέτως του αν πρόκειται για ένα εγκώμιο ενός μονάρχη, όπως είναι ο Ευαγόρας, ή για προτροπές σε έναν μονάρχη όπως στον *Προς Νικοκλέα* και στον Φίλιππον ή για συμβουλές στη δημοκρατική πολιτική κοινότητα, όπως στον *Παναηγηρικόν*, τον *Αρεοπαγιτικόν* και τον *Περί Ειρήνης*. Δεν αποτελούν το πολίτευμα ή οι θεσμοί τις ασφαλιστικές δικλίδες στην ισοκράτεια σκέψη, αλλά μια «αριστοκρατία αξιών» που συνυφίνεται με τους εκάστοτε ηγέτες ως φορείς αυτών των αξιών. Στο απόσπασμα *Παναθηναϊκόν* 132-133 διακρίνει μεν τα πολιτεύματα σε ολιγαρχία, δημοκρατία και μοναρχία, αλλά αναφορικά με την επιτυχία τους ή την αποτυχία τους δεν επικεντρώνεται στις θεσμικές τους διαφορές, αλλά στις ικανότητες και τις ηθικές αξίες των πολιτικών ηγετών, αν δηλαδή επιδιώκουν ιδιοτελή συμφέροντα εναντίον της πόλης ή όχι. Ανεξάρτητα από το πολίτευμα, για τον Ισοκράτη, αν κυβερνήσουν οι πιο ικανοί πολίτες, θα διαχειριστούν καλύτερα τα συμφέροντά τους και τα συμφέροντα των άλλων. «ὀλιγαρχίαν, δημοκρατίαν, μοναρχίαν, τῶν δ' ἐν ταύταις οἰκούντων ὅσοι μὲν εἰώθασιν ἐπὶ τὰς ἀρχὰς καθίσταναι καὶ τὰς ἄλλας πράξεις τοὺς ἰκανωτάτους τῶν πολιτῶν καὶ τοὺς μέλλοντας ἄριστα καὶ δικαιοτάτα τῶν πραγμάτων ἐπιστατήσιν»(*Παναθηναϊκός* 132)

Η ισοκρατική φιλοσοφία επιδιώκει ένα σκοπό καθορισμένο τον οποίο προσπαθεί να πετύχει συνεκτιμώντας όλες τις περιστάσεις και προτείνοντας διάφορα μέσα ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες. Από ιδεολογική άποψη ασπάζεται με μεγάλη διορατικότητα το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό ιδεώδες των «έντιμων ανθρώπων», προσπαθώντας να το σταθεροποιήσει, να το συστηματοποιήσει και να δείξει ότι η εφαρμογή του όχι απλώς θα εγγυηθεί τη σωτηρία των μεσαίων τάξεων, αλλά και θα ξαναδώσει στην Πόλη την ισορροπία, τον πλούτο και το ήθος του παλιού καιρού. Η ισοκρατική φιλοσοφία θέλει να ορίσει έναν τύπο στοχασμού που αποφεύγει όλες τις αξιοθρήνητες διανοητικές απολασίες που γεννά το νέο πνεύμα: τον απατηλό ατομικισμό της σοφιστικής, την έπαρση και τη ματαιοδοξία των φυσικών φιλοσόφων, την ανώφελη και βλαβερή λογομαχία της μεταφυσικής και τις ηχηρές κοινοτοπίες των «δασκάλων του λόγου». Ο ωφελμισμός του Ισοκράτη – τελείως διαφορετικός σε τούτο απ'τον ωφελμισμό του Ξενοφώντα, ο οποίος περιορίζεται στις διαστάσεις του προικισμένου ατόμου – συνδέεται με τη σταθερή μέριμνα να μην υπερβαίνεται ποτέ η παρούσα κατάσταση και να προτείνονται μόνο εφικτές λύσεις.

4.2.i Φιλοσοφία και ρητορική

Η ηθική ρητορική του Ισοκράτη απαγκιστρώθηκε από τη φορμαλιστική τεχνική των σοφιστών, αλλά δεν είναι μια φιλοσοφία πλατωνικού τύπου, μια μεταφυσική επιστήμη. Δε θεωρούσε ότι η μετάδοση της απόλυτης γνώσης των όντων είναι εφικτή αλλά βρίσκεται στην ορθή γνώμη και στις κοινωνικές δομές. Η προβολή της ατομικής προσωπικότητας και ο ρόλος της, μέσα και έξω από τις πολιτικές της πόλεως – κράτους, σηματοδοτούν καίριες αναζητήσεις του ρητορικού και παιδευτικού του έργου. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ο Ισοκράτης δεν επιδιώκει τη ρήξη του ενός με τους πολλούς αλλά τον εναρμονισμό των ανταγωνιστικών με τις συνεργατικές αξίες, ενώ αναδεικνύει την ατομική ευθύνη του ρήτορα στην ορθή χρήση της ρητορικής τέχνης. Η ισοκρατική ρητορική ως πολιτισμική δύναμη περιλαμβάνει το *εὐ λέγειν* και το *εὖ φρονεῖν* και εκπροσωπεί το κλασικό ανθρωπιστικό ιδανικό της αρμονικής εξέλιξης της προσωπικότητας, το οποίο μέσω του Κικέρωνα και της αναγέννησης απέκτησε βαθιές ρίζες στις Ευρωπαϊκές αξίες μέχρι σήμερα. Ο Ισοκράτης είναι «πραγματικά ένα, ίσως το πιο χαρακτηριστικό δείγμα του ουμανιστικού παιδευτικού ιδεώδους».⁸¹

Αν και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Ισοκράτη, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής παραμένει αμφισβητούμενο, σοβαρές ενδείξεις κατατείνουν στο ότι η αναγέννηση του Ισοκράτη από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα έχει βρει νέους δρόμους έρευνας του έργου του, οι οποίοι υπερβαίνουν τα όρια της κλασικής φιλολογίας. Η περίοπτη θέση του στη μετάβαση από τον προφορικό στον γραπτό λογοτεχνικό λόγο και η επιμονή του σε πολιτικά οράματα πέρα από τα σύνορα της παραδοσιακής πόλεως – κράτους συνυφαίνονται με μια σύλληψη της ρητορικής, η οποία στη σύγχρονή μας πολύπλευρη φιλελεύθερη κουλτούρα αναζητεί ισοκρατικά μοντέλα.

4.2.ii Η Ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη

Αν και έχει ενταχθεί ο Ισοκράτης στον κανόνα της ιστορίας της ρητορικής, ο ίδιος δεν χρησιμοποιεί ποτέ τη λέξη ρητορική.⁸² Η αντιπαλότητα φιλοσοφίας και ρητορικής να οριστούν ως ξεχωριστή επιστήμη ή πρακτική είναι πεποιθήσεις που οφείλουμε στον Πλάτωνα. Στη δημοκρατική Αθήνα επικρατεί «ρητορική αναζήτηση»

⁸¹ Αλεξίου (2015) 157

⁸² Ο όρος *ρήτορεία* με τη σημασία της «δεξιότητας στον δημόσιο προφορικό λόγο» χρησιμοποιείται στο Κατά των σοφιστών 21, και ο όρος *ρήτορικός* με την έννοια του «επιδέξιου στον δημόσιο προφορικό λόγο» στο Νικοκλή 8 (παρατίθεται στο *Περί Αντιδόσεως* 256), αλλά και στις δύο περιπτώσεις η αναφορά είναι σαφώς σε μια ικανότητα και όχι σε ένα γνωστικό πεδίο ή μια τέχνη.

όπου το να λειτουργεί κανείς ως πολίτης σήμαινε να ασχολείται με την πολιτική και το να ασχολείται με την πολιτική σήμαινε να αγωνίζεται να πείσει. Σε τέτοιες συνθήκες ακόμα και όταν απουσιάζει η ρητορική ως συστηματική τέχνη, το έντονο ενδιαφέρον για πολιτική ρητορική δεινότητα είναι αναπόφευκτο. Οι πρακτικές του αντεπιχειρήματος και της «αντιλογίας» (της αντιπαράθεσης αντιτιθέμενων λόγων) είναι θεμελιώδεις για τη δημοκρατία ενώ η επεξεργασία τους στη λόγια ρητορική δημιουργεί το μέσο, όχι μόνο για επίδειξη και έκθεση των στρατηγικών της δημόσιας συζήτησης, αλλά και για κριτική σκέψη. Η Ιστορία του Θουκυδίδη είναι ένα κείμενο που πρέπει να διαβάζεται και να ξαναδιαβάζεται γιατί είναι κείμενο με έντονα δείγματα αντιλογίας. Ο Θουκυδίδης⁸³ καθιστά το έργο του ευέλικτο εργαλείο έκφρασης και διδασκαλίας για το οποίο αξία έχουν τα επιχειρήματα παρά η επίδειξη της ρητορικής.

Με βάση αυτό το υπόβαθρο ο Ισοκράτης δραστηριοποιείται στη σφαίρα της φιλοσοφίας αλλά και της ρητορικής των επιχειρημάτων.⁸⁴ Υπάρχουν σοβαρά προβλήματα στην αναγνώριση του Ισοκράτη ως αρχικού στόχου των επιθέσεων του Πλάτωνα κατά της ρητορικής και βρίσκουν σημαντικές σχέσεις μεταξύ των περιγραφών που δίνουν ο Ισοκράτης και ο Αριστοτέλης για το τι συνιστά πειστικό λόγο.

Στο έργο του Ισοκράτη απουσιάζει η αυτοκριτική στην κριτική ανάλυση ή στην εξέταση των μεθόδων του.⁸⁵ Για τον Ισοκράτη η πρόοδος στην κατάκτηση του λόγου συντελείται αθροιστικά μέσα από τη δοκιμή και το σφάλμα, και το μόνο κριτήριο που χρειάζεται είναι η ανθρώπινη γνώμη, η δόξα, η οποία, ενώ στερείται πλήρους βεβαιότητας, σε γενικές γραμμές οδηγεί στην αλήθεια.

Στο λόγο *Κατά των σοφιστών* ο Ισοκράτης αντιπαράβαλλε τις δικές του μετριασμένες αξιώσεις που ο ίδιος έχει ως δάσκαλος, ως κάποιος που προσδίδει το απαιτούμενο βάρος στη φυσική ικανότητα και στην πρακτική, προς την ελαφρότητα των «σοφιστών», που επιμένουν ότι κατέχουν τη συνταγή της επιτυχίας.

«τὰς ἔριδας διατριβόντων, οἱ προσποιοῦνται μὲν τὴν ἀλήθειαν ζητεῖν, εὐθὺς δ' ἐν ἀρχῇ τῶν ἐπαγγελμάτων ψευδῆ λέγειν ἐπιχειροῦσιν;» (*Κατά των σοφιστών* 1)

Πολλοί επίδοξοι εκπαιδευτές δίνουν υποσχέσεις που δεν μπορούν να τηρήσουν. Το αποτέλεσμα είναι ότι η ραθυμία καταλήγει να φαίνεται καλύτερη επιλογή από το «να αφιερώνει κανείς χρόνο στη φιλοσοφία».

---

⁸³ Haskins (2004) 55

⁸⁴ Poulakos, Depew (2004)122

⁸⁵ Μπάλλα (2008) 175

Οι λογικές απαιτήσεις του Ισοκράτη αργότερα όσο και οι εξωφρενικές απαιτήσεις των ανταγωνιστών του αναγνωρίζονται ως αξιώσεις για τη δύναμη της φιλοσοφίας. Επιμένει ότι εκείνοι που διαθέτουν λιγότερα φυσικά προτερήματα δεν μπορούν με την εκπαίδευση να γίνουν καλοί αγωνιστές ή λογοποιοί, μπορούν όμως να προοδεύσουν και να φέρονται με περσοσσότερη σωφροσύνη σε πολλά πράγματα.

«ἐξ ἑτοιμοτέρου λαμβάνειν αὐτοὺς ἐδίδαξεν, τοὺς δὲ καταδεεστέραν τὴν φύσιν ἔχοντας ἀγωνιστὰς μὲν ἀγαθοὺς ἢ λόγων ποιητὰς οὐκ ἂν ἀποτελέσειεν, αὐτοὺς δ' ἂν αὐτῶν προαγάγοι καὶ πρὸς πολλὰ φρονιμωτέρως διακεῖσθαι ποιήσειεν» (*Κατὰ των Σοφιστῶν* 14-15)

Σύμφωνα με το παραπάνω διάσημο χωριό, ο Ισοκράτης ταυτίζει τη φιλοσοφία με την εκπαίδευση (παίδευσις). Ο Ισοκράτης ταυτίζει το ορθό αποτέλεσμα της φιλοσοφίας με την ικανότητα να χρησιμοποιεί κανείς το λόγο και να ενεργεί ως πολίτης: λέγειν και πολιτεύεσθαι. Η ικανότητα στους λόγους, όπως και σε όλες τις άλλες δραστηριότητες εξαρτάται από τη φυσική ικανότητα και την εξάσκηση. Η εκπαίδευση θα κάνει τους ικανούς «πιο επιδέξιους» (τεχνικώτεροι: δεν είναι σαφές τι ακριβώς σημαίνει αυτό, αλλά πιθανόν περιλαμβάνει τη γνώση των ιδεῶν / ειδῶν) και θα βελτιώσει την ευχέρειά τους να βρίσκουν υλικό. Δε θα μετατρέψει τους λιγότερο ικανούς σε επιτυχημένους⁸⁶ ή σε συντάκτες λόγων, αλλά θα τους βοηθήσει να σημειώσουν πρόοδο και θα τους δώσει «μια πιο συγκροτημένη ματιά σε πολλά θέματα». Δίνει μεγάλη έμφαση στη σεμνότητα των αξιώσεων που έχει ο Ισοκράτης ως προς τη φιλοσοφία. Η περιγραφή γίνεται, σύμφωνα με τα πρότυπα του Ισοκράτη, σχεδόν τεχνική.

Τα βασικά συστατικά των λόγων, που εδώ παρουσιάζονται ως ιδέες (ιδέαι) του μαθαίνει κανείς σχετικά εύκολα: η πρόκληση είναι να επιλέξει, να συνδυάσει και να ταξινομήσει τις ιδέες με τον κατάλληλο τρόπο, να βρει τις κατάλληλες την κατάλληλη στιγμή (καιρός), να προσδώσει στο λόγο τη χροιά των επιχειρημάτων που αρμόζει και να αναπτύξει τις λέξεις με ρυθμικό και μελωδικό τρόπο. Αυτό απαιτεί εξάσκηση, φυσική ικανότητα (πνεύμα που να χαρακτηρίζεται από τόλμη και φαντασία) κι επιπλέον το σωστό βαθμό δέσμευσης, τόσο από την πλευρά του μαθητή όσο και από την πλευρά του δασκάλου. Μια τελευταία εξέλιξη προστίθεται στο τέλος του λόγου, όταν ο Ισοκράτης αντιμετωπίζει ευθέως το ερώτημα της διδαξιμότητας της αρετής (με την έννοια της εξαιρετικής επίδοσης).

---

⁸⁶ Marsh (2010) 289-303

«καίτοι τοὺς βουλομένους πειθαρχεῖν τοῖς ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας ταύτης προσταττομένοις πολὺ ἂν θᾶπτον πρὸς ἐπιείκειαν ἢ πρὸς ῥητορείαν ὠφελήσειεν. καὶ μηδεὶς οἰέσθω με λέγειν ὡς ἔστι δικαιοσύνη διδακτόν» (*Κατὰ τῶν σοφιστῶν* 21)

Ἡ φιλοσοφία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ το παραπάνω ἀπόσπασμα, θα βοηθήσει πιο σύντομα τοὺς μαθητὲς νὰ διαμορφώσουν ἓνα σωστὸ χαρακτήρα (ἐπιείκεια), παρὰ στο νὰ ἀποκτήσουν τὶς δεξιότητες τοῦ δημόσιου ῥήτορα (ῥητορεία).

Στα χωρία ἀπὸ το *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τρεῖς χρήσεις τοῦ ὀρου φιλοσοφία. Πρῶτον, ἡ φιλοσοφία εἶναι πνευματικὴ προσπάθεια καὶ αὐτο-βελτίωση κατὰ τὴν προφανῆ ἔννοια τῆς κοινῆς λογικῆς.

Δεύτερον, σημαίνει τυπικὲς εκπαιδευτικὲς (ἢ δυνάμει εκπαιδευτικὲς) δραστηριότητες ὄλων τῶν εἰδῶν, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν τόσο αὐτὸ που ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης, ὅσο καὶ κάποιες πρακτικὲς που ἀποδίδονται στοὺς ἀνταγωνιστὲς τοῦ. Τρίτον, ὑπάρχει καὶ μιὰ φιλοσοφία – ἡ ὁποία περιγράφεται στὶς §§ 15-18 καὶ στὴν ὁποία ἀποδίδονται περιορισμένες ικανότητες γιὰ ἠθικὴ βελτίωση στὴν § 21 εἶναι ὑπέρμαχος μιᾶς αὐθεντικῆς φιλοσοφίας.⁸⁷

Αὐτὸς ὁ τριμερὲς διαχωρισμὸς τῆς χρήσης τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὑπερβολικὰ σχηματικὸς. Εἶναι ὠστόσο βοηθητικὸς καθὼς μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἀναγνωρίσουμε μιὰ σημαντικὴ στρατηγικὴ πειθοῦς. Ἡ φιλοσοφία εἶναι μέρος τῆς ζωῆς κάθε ἐξυπνοῦ καὶ σκεπτόμενου ἀνθρώπου, ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ ἀσκηση τῆς διανοητικῆς ἐνέργειας, τὸ στοχασμὸ πρὶν τὴ δράση καὶ τὴν αὐτο-βελτίωση τοῦ νοῦ. Εἶναι ἓνας ὀρος που περιγράφει τὶς προσπάθειες τοῦ Ἰσοκράτη καὶ ἄλλων νὰ ὀργανώσουν αὐτὲς τὶς τάσεις σὲ ἓνα πρόγραμμα ἐκπαίδευσης γιὰ ἐξειδικευμένους πρακτικὲς καινοτόμους καὶ σὲ ἐμφανῆ ἀνταγωνισμό μεταξὺ τοῦς, που κάνουν ὀσους ἀσχολοῦνται μαζί τοῦς νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς κοινούς πολίτες (ιδιωταί). Ἡ σύγκριση μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἰσοκράτη καὶ αὐτῆς τῶν ἀνταγωνιστῶν που ἐμφανίζει τὴ δική τοῦ φιλοσοφία εὐκολὴ στὴν κατανόηση, ρεαλιστικὴ στὶς ἀξιῶσεις τῆς, πρακτικὰ προσανατολισμένη, βασισμένη στὴν κοινὴ λογικὴ, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ σκοτεινὲς μεθόδους καὶ δυσνόητους τεχνικούς ὀρους.

«ἀλλὰ μὴν καὶ τῶν ἐπὶ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν δικαιοσύνην προσποιουμένων προτρέπειν ἡμεῖς ἂν ἀληθέστεροι καὶ χρησιμώτεροι φανεῖμεν ὄντες. οἱ μὲν γὰρ παρακαλοῦσιν ἐπὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν φρόνησιν τὴν ὑπὸ τῶν ἄλλων μὲν ἀγνοουμένην, ὑπ' αὐτῶν δὲ τούτων ἀντιλεγομένην, ἐγὼ δ' ἐπὶ τὴν ὑπὸ πάντων ὀμολογουμένην» (*Περὶ Ἀντιδόσεως* 84).

---

⁸⁷ Livingstene (2008) 98-107

4.3 Ισοκράτης – Πλάτωνας

Αρκετές μελέτες έχουν οδηγήσει στην περιθωριοποίηση του Ισοκράτη, καθιστώντας τον μια ξεχωριστή προσωπικότητα απέναντι στην αυθεντία άλλων προσωπικοτήτων του 4^{ου} αιώνα. Παρόλα αυτά καθιερώθηκε στη λογοτεχνία και την πολιτική ενώ θεωρείται πολύ σημαντικός παιδαγωγός, δάσκαλος της ρητορικής και αυτός που δημιούργησε τις σχολές ρητορικής. Τα έργα του Ισοκράτη καθιέρωσαν τις παιδαγωγικές του αρχές όπως την υπόσχεση της διδασκαλίας, να συμβουλεύεις, να μεταδίδεις τη γνώση. Συγκεκριμένα το κείμενο *Κατά των Σοφιστών* αποτελεί πηγή των παιδαγωγικών αρχών του Ισοκράτη, δίνει απάντηση στο ερώτημα τι σημαίνει να είσαι δάσκαλος και πως τα έργα του Ισοκράτη αποτελούν πηγή της διδακτικής.

Το έργο χρονολογείται περίπου το 390 και κάποιες φορές το 393 π.Χ. Στο έργο του *Αντίδοση* ισχυρίζεται ότι το έγραψε στην αρχή της δημόσιας ζωής του ως δάσκαλος. Όπως ο Δημοσθένης, ο Λυσίας, ο Υπερείδης και άλλοι εμφανίστηκε στη δημόσια ζωή ως λογογράφος αν και το αρνείται ότι έγραψε λόγους ποτέ ο ίδιος για το αθηναϊκό δικαστήριο και κατακρίνει όσους εμπλέκονταν σε δικαστικές διαμάχες. Στη συνέχεια απέρριψε αυτό το είδος για να καθιερωθεί σαν δάσκαλος της ρητορικής και αυθεντία στους πολιτικούς λόγους.⁸⁸

Τα έργα του Πλάτωνα επιβεβαιώνουν τη χρονολογία συγγραφής του έργου *Κατά των Σοφιστών* (390) και το πόσο το νόημα των λόγων του Ισοκράτη τον επηρέασαν. Στο *Γοργία* του Πλάτωνα επαναλαμβάνεται «ψυχές ανδρικές και δοξαστικές», «ψυχές στοχαστικές» (*Γοργίας* 463a 7) το οποίο μας παραπέμπει στο «ψυχῆς ἀνδρικῆς καί δοξαστικῆς» στο λόγο *Περί αντιδόσεως* στον οποίο συμβουλεύει τους μαθητές του να επιδιώξουν η σκέψη και το πνεύμα τους να χαρακτηρίζεται από τόλμη και φαντασία. Στο *Γοργία* 519d1-4 ορίζεται ως παράλογη πράξη « και τούτου τοῦ λόγου τί ἂν ἀλογώτερον εἶη πρᾶγμα, ἀνθρώπους ἀγαθοὺς καὶ δικαίους γενομένους, ἐξαιρεθέντας μου ἀδικίαν ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, σχόντας δέ δικαιοσύνην, ἀδικεῖν τούτῳ ᾧ οὐκ ἔχουσιν» αυτές είναι οι αρχές του δίκαιου και ευγενή άντρα κατά τον Πλάτωνα που αντικατοπτρίζουν τις ιδέες του Ισοκράτη. Κάποιοι άλλοι μελετητές εντοπίζουν διαφορές στο λεξιλόγιο⁸⁹ του Ισοκράτη και του Πλάτωνα και αρνούνται οποιαδήποτε αλληλεπίδραση.⁹⁰

⁸⁸ Yon Lee Too (1995) 152-211

⁸⁹ Schiappa (1990) 457, Benoit (1991) 65-71

Ο Ισοκράτης σχηματίζει την εντύπωση σε σύγκριση με τον Πλάτωνα ότι κινείται σε επιφανειακό επίπεδο κατά τη χρήση ηθικών εννοιών, όπως είναι η αρετή, η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία. Ο Ισοκράτης οριοθετεί με σαφήνεια τη διδασκαλία του στον *Περί Αντιδόσεως* λόγο, το παιδαγωγικό του μανιφέστο. Με έναν υπαινιγμό προς τους σοκρατικούς φιλοσοφικούς κύκλους διατείνεται ότι και άλλοι επαγγέλλονται τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη, αλλά προτρέπουν σε μια αρετή την οποία είτε οι υπόλοιποι άνθρωποι αγνοούν είτε οι ίδιοι ερίζουν για το περιεχόμενό της, αυτός αντιθέτως, διδάσκει την όμολογουμένην ἀρετήν, την παραδεκτή από όλους (§84).

«ἐγὼ δ' ἐπὶ τὴν ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένην» (*Περί Αντιδόσεως* 84)

Με τη φράση ὁμολογουμένη ἀρετή εκθέτει την ηθική προοπτική της ρητορικής του παιδείας, την οποία διαχωρίζει με συνέπεια από τις αρχές της πλατωνικής θεωρητικής σκέψης. Πρόκειται για τις αξίες μιας πρακτικής «λαϊκής» αντίληψης. Η προσήλωση στην ὁμολογουμένην ἀρετήν αλλά σταθερή αρχή της ρητορικής λόγων παιδείας, της ισοκρατικής φιλοσοφίας. Ο ρήτορας επιδιώκει να συνδυάσει το αληθινό και ωφέλιμο περιεχόμενο της διδασκαλίας του (ἀληθέστεροι και χρησιμότεροι). Στην §85 ο ρήτορας εξειδικεύει την παιδαγωγική του, μέσω των ρητορικών λόγων επιχειρώ να παρακινήσει την πόλη του σε μια πολιτική που θα φέρει ευημερία στους Αθηναίους και θα απελευθερώσει τους Έλληνες από τα υφιστάμενα δεινά. Καθίσταται σαφές ότι το ιδιαίτερο περιεχόμενο για την αλήθεια (ἀληθέστεροι) δίνεται από το ωφέλιμο (χρησιμότεροι): οι ισοκρατικές διατυπώσεις προσανατολίζονται προς το κοινωνικό όφελος και την πρακτική διάσταση της ορθής δόξης. Επειδή κατά τον Ισοκράτη η κατάκτηση της επιστήμης, της αληθινής γνώσης λόγων και έργων, είναι αντίθετη προς την ανθρώπινη φύση, σοφοί είναι όσοι με την υγιή γνώμη (ταῖς δόξαις) μπορούν να επιτύχουν, όσο γίνεται περισσότερο, το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, και φιλόσοφοι εκείνοι που συστηματικά επιδιώκουν – μέσω της ισοκρατικής παιδείας – την απόκτησή της, το συντομότερο δυνατό. Στις προγραμματικές του δηλώσεις στο εγκώμιο *Ελένη* 4-5 ο Ισοκράτης στρέφεται εναντίον των φιλοσοφικών διαλεκτικών αναζητήσεων. Θέτει στο περιθώριο τις ανούσιες θεωρητικές συζητήσεις για «λεπτομέρειες» (ἀφεμένους ταύτης τῆς τερθρείας)⁹¹ και προτρέπει στην επιδίωξη της αλήθειας, η οποία για τον ρήτορα εκτείνεται πάντοτε στην πρακτική πλευρά της καθημερινής πολιτικής ζωής: τὴν ἀλήθειαν διώκειν καὶ περὶ τὰς πράξεις, ἐν αἷς πολιτευόμεθα, τοὺς συνόντας παιδεύειν.

⁹¹ Βλ. Ησύχιος τ. 521, λήμμα τερθρεία – λογομαχία, ἀπάτη, φλυαρία.

Επειδή η απόλυτη γνώση είναι εφικτή σε επουσιώδη μόνο θέματα, είναι προτιμότερο να έχει κανείς ορθή γνώμη για μεγάλα ζητήματα (ἐπεικῶς δοξάζειν), παρά ακριβή γνώση για ασήμαντα και άχρηστα στην καθημερινή ζωή (περί τῶν ἀχρήστων ἀκριβῶς ἐπίστασθαι).

Ο ρήτορας στο *Περί Αντιδόσεως* 217 συνοψίζει την ήδονήν, τό κέρδος και την τιμήν ως βασικούς στόχους των ανθρώπινων επιθυμιών. Από την πλατωνική οπτική γωνία στους παραπάνω στόχους απουσιάζουν υψηλότεροι στόχοι στη σκέψη ενώ απώτερος στόχος της ισοκρατικής παιδείας είναι το κέρδος και η κοινωνική αναγνώριση. Αντίστοιχα, ο χαρακτηρισμός «ματαιοδοξία» απαντά σ' εκείνους τους μελετητές οι οποίοι με συνέπεια ιεραρχούν τον Ισοκράτη σε κατώτερη θέση εν συγκρίσει προς τον Πλάτωνα. Η ισοκρατική σκέψη⁹² ωστόσο είναι βαθιά προσανατολισμένη στο κοινωνικό σύνολο ώστε ο ίδιος να μην εκλαμβάνει την αυτοπροβολή του ως ματαιοδοξία αλλά ως ενεργητική δύναμη. Η αδυναμία του να εμφανιστεί μπροστά στο πλήθος δεν έχει την παραμικρή σχέση με την απογοήτευση ενός ενεργητικού ανθρώπου ή με μια αντιδημοκρατική στάση. Ορίζει την παιδαγωγική και συγγραφική του δραστηριότητα ως πεδία ανάδειξης της δικής του όμολογουμένης ἀρετῆς.

Ο Πλάτων μας πληροφορεί στην Έβδομη επιστολή 325 e κ.ε. για την απόφασή του να αφοσιωθεί στην *vita contemplativa* μετά από τη διαπίστωση της πλήρους αποσάθρωσης του πολιτικού συστήματος. Μια τέτοια φιλοσοφική ἀπραγμοσύνη απέχει από την ισοκρατική κοσμοθεωρία. Ο Ισοκράτης προτρέπει επανειλημμένα τους μαθητές του να λαμβάνουν υπ' όψιν τους την κοινή γνώμη (*Περί αντιδόσεως* 8, 18, 50, 153, 220, 278-280· *Παναθηναϊκός* 7-8, 29· *Περί ειρήνης* 31 κ.ε.). Τους εκπαιδεύει με τη λόγων παιδείαν για την ανάμειξή τους στην πολιτική ζωή και πιστεύει ακράδαντα στην επιτυχία τους. Ο ισοκρατικός πεπαιδευμένος, σε πλήρη αντίθεση με όσους αδιαφορούν για την κρίση των συμπολιτών τους χειρίζεται με επιτυχία τα καθημερινά ζητήματα, έχοντας δόξαν ἐπιτυχῆ τῶν καιρῶν, και είναι σε θέση να συναναστρέφεται τους συνανθρώπους του με προσήνεια και πραότητα (*Παναθηναϊκός* 29-31).

Στις §§3 και 4 στο *λόγος προς Δημόνικο* ο Ισοκράτης βάζει στη ζυγαριά τη φιλοσοφία από τη μια και τη ρητορική από την άλλη. Η έννοια της φιλοσοφίας για τον Ισοκράτη έχει πολλές ερμηνείες. Σημαίνει εκπαίδευση, πρακτικές γνώσεις απαραίτητες για τη ζωή που σίγουρα δεν είναι η φιλοσοφία που υπερασπίζεται ο

---

⁹² Pernot (2009) 140

Πλάτωνα. Για τον Πλάτωνα οι μαθητές του αναζητούν τη γνώση και ερμηνεύουν τα πάντα γύρω τους μέσα από την αναζήτηση της αλήθειας και την ιδέα του καλού. Ακριβώς η παραπάνω διαφορά κατατάσσει τον Ισοκράτη στον κατάλογο των Δέκα Ρητόρων. Έναυσμα ανταγωνισμού για το ποια είναι η καλύτερη μορφή παιδείας η ρητορική ή η φιλοσοφία είναι τα έργα και οι σχολές του Ισοκράτη και του Πλάτωνα. Αποδεικνύεται με την αντίθεση ρητορικής και φιλοσοφίας ότι το παλαιότερο δίπτυχο της γυμναστικής και μουσικής παιδείας των Ελλήνων έχει υποχωρήσει σε υποδεέστερη θέση.⁹³

Ο Ισοκράτης ταυτίζει το ορθό αποτέλεσμα της φιλοσοφίας με την ικανότητα να χρησιμοποιεί κανείς το λόγο και να ενεργεί ως πολίτης: λέγειν και πολιτεύεσθαι. Η ικανότητα στους λόγους, όπως και σε όλες τις άλλες δραστηριότητες, εξαρτάται από τη φυσική ικανότητα και την εξάσκηση. Η εκπαίδευση δε θα μετατρέψει τους μαθητές μόνο σε συντάκτες λόγων (λόγους συγγραφούσιν), αλλά θα τους βοηθήσει να σημειώσουν πρόοδο και θα τους δώσει «μια πιο συγκροτημένη ματιά σε πολλά θέματα» (ἀλλ' ὅπως τὰ τῶν τρόπων ἦθη σπουδαῖοι πεφυκέναι).⁹⁴

Ο Ισοκράτης προτείνει μια «φιλοσοφημένη» στάση απέναντι στη ρητορική. Ο Δημόνικος οφείλει να αναγνωρίσει ότι οι διδακτικοί και έντεχνοι ρητορικοί λόγοι επικρίνουν τα σφάλματα και αποσκοπούν στην αλήθεια και όχι μόνο στην ευχαρίστηση.

Σε σύγκριση με τον Πλάτωνα σχηματίζεται συχνά η εντύπωση ότι ο Ισοκράτης κινείται σε επιφανειακό επίπεδο κατά τη χρήση ηθικών εννοιών, όπως η αρετή, η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία. Εντούτοις, το ζητούμενο δεν είναι η ανωτερότητα ή μη του Πλάτωνα αλλά η ερμηνεία για το τι εκπροσωπεί ο Ισοκράτης με τη ρητορική του τέχνη. Ο Ισοκράτης αναδεικνύεται σε έναν πρώιμο θεωρητικό εκπρόσωπο της κοινής γνώμης, της «common sense». Διδάσκει τις αξίες μιας πρακτικής «λαϊκής» ηθικής. Ο ρήτορας πιστεύει ότι με την κοινή λογική οι πολίτες – Αθηναίοι θα οδηγηθούν στη σταθερότητα και στην ευημερία.

Ο ρήτορας διακρίνει στον πόνον και την ἀρετήν τα καταλληλότερα μέσα για την ανθρώπινη ευτυχία. Στη ρητορική του παιδεία συνδυάζει σχεδόν σαν «εν δια δυοίν» το φιλοσοφεῖν και το πονεῖν, παρουσιάζοντας τους μαθητές του ως πρότυπα επιτυχούς μόχθου (τῷ μεν σώματι εἶναι φιλόπονος, τῇ δέ ψυχῇ φιλόσοφος, ἵνα τῷ μεν ἐπιτελεῖν δύνῃ τὰ δόξαντα τῇ δε προορᾶν ἐπίσκη τὰ συμφέροντα). Αυτές οι ισοκρατικές θέσεις αντικατοπτρίζουν μια παραδοσιακή ηθική σκέψη, η οποία

⁹³ Voliotis (1995) 25

⁹⁴ Jaeger (1975)129

ανάγεται στην αρχαϊκή γνωμική ποίηση του Θεογνή και του Ησιόδου και διατρέχει, ως συλλογική έκφραση, την πόλη – κράτος.

Στο έργο του Πλάτωνα οι άνθρωποι δεν επαινούν τη δικαιοσύνη αλλά τις συνέπειές της, όπως την καλή φήμη και την κοινωνική διάκριση του δικαίου. Δεν πρόκειται για τη δικαιοσύνη ή την αδικία, αλλά την εντύπωση δικαιοσύνης ή αδικίας. Για τον Πλάτωνα η αρετή συνιστά αυτοσκοπό της ηθικής πράξης· για τον Ισοκράτη η αρετή, ειδικότερα η δικαιοσύνη, όχι μόνο διαθέτει καλό όνομα, αλλά συνεπάγεται και μια σειρά εξωτερικών αγαθών, όπως είναι ο πλούτος, η δόξα και η ευδαιμονία.⁹⁵

Ο Πλάτωνας είχε γνώση των ιδεών του ρήτορα και του δόθηκε η ευκαιρία μερικές φορές να αναφερθεί σχετικά. Στον *Φαίδρο* αναγνώριζε την «φιλοσοφική» κλίση της διάνοιας του Ισοκράτη, τον οποίο αντιπαρέβαλλε με τον Λυσία.⁹⁶

Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, ο Πλάτωνας επιβάλλει έναν απέραντο κύκλο σπουδών του οποίου η πολυπλοκότητα και η δυσκολία αποθαρρύνουν τους περισσότερους υποψήφιους. Στην καθημερινή όμως ζωή δεν μπορεί να βρεθεί η απόλυτη ορθολογική γνώση που θα δίνει επιτυχημένες λύσεις στα προβλήματα. Ο Ισοκράτης δίνει τα χαρακτηριστικά του «πεπαιδευμένου» ανθρώπου που θα διαθέτει ορθή γνώμη, δόξαν, για να επιλέγει τη σωστή λύση ή τη λιγότερη εσφαλμένη, ή μάλλον την πιο κατάλληλη για την περίπτωση, τον καιρόν. Ενώ ο Πλάτωνας εξοστρακίζει τη δόξαν ο Ισοκράτης διδάσκει ότι είναι η μόνη πραγματοποιήσιμη φιλοδοξία ενός ανθρώπου.

Ο ίδιος ο Πλάτωνας ομολογεί ότι η επιστήμη του φιλοσόφου είναι άωφελη αφού δεν υπάρχει μια υγιής πόλη, ο φιλόσοφος απομονώνεται⁹⁷ στην υπαρκτή πόλη με κίνδυνο την γελοιοποίησή του, την αποτυχία, την καταδίωξή του.

Ο Ισοκράτης απεναντίας αφοσιώνεται στη διάπλαση των μαθητών του μέσω της εμπειρίας και της πρακτικής του πολιτικού βίου και προτιμά να διδάξει τον τρόπο σχηματισμού μιας λογικής γνώμης για πράγματα χρήσιμα και όχι τη σχολαστική λεπτολογία, προκειμένου να εξακριβώνουν παντελώς άωφελα ζητήματα, όπως ο διπλασιασμός του κύβου ή η διχοτομική ταξινόμηση του ψαρά (Πλάτωνας, Σοφιστής 218 e). Ενώ ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι στον ανθρώπινο βίο το ζητούμενο δεν είναι ασφαλώς η ανάβαση στον κόσμο των ιδεών αλλά η δοκιμασμένη ορθοφροσύνη της παράδοσης. Ο Ισοκράτης επιδιώκει να καλλιεργήσει στο μαθητή του τη δεξιότητα της λήψης αποφάσεων, την πολυδιάστατη διορατικότητα, την ικανότητα της αντίληψης

---

⁹⁵ Μπάλλα (2008)136

⁹⁶ Mathiaeu (1995) 269-293

των αστάθμητων παραγόντων.⁹⁸ Τα εργαλεία τα οποία είναι ικανά να υπηρετήσουν τον εξευγενισμό της κρίσης είναι η φιλολογική παιδεία και η τέχνη του λόγου. Απαραίτητη προϋπόθεση θεωρείται η ηθική προδιάθεση των χαρακτήρων που θα μαθητεύσουν. Εξάλλου ο ισχυρισμός του Σωκράτη ότι καθιστά την «αρετή» γνώση, μία μαθηματική τρόπον τινά επιστήμη και ως εκ τούτου διδακτικό αντικείμενο θεωρείται από τον Ισοκράτη παράλογο.

Δε θεωρεί ότι η δικαιοσύνη μπορεί να διδαχθεί και όσοι είναι από τη φύση τους κακοί να εμπνευστούν με σωφροσύνη και δικαιοσύνη.

«μηδεις οίεσθω με λέγειν ώς ἔστι δικαιοσύνη διδακτόν» (*Κατά των σοφιστών*21)

Την παραπάνω άποψη συναντάμε και στο *Περί Αντιδόσεως* που διατυπώνει την άποψη λοιπὸν δεν υπάρχει τέχνη ικανή να εμψύσει την τιμιότητα και τη δικαιοσύνη σε ανθρώπους που από τη φύση τους δεν έχουν ιδιαίτερη προδιάθεση προς την αρετή. Θα μάθουν να αμιλούν σωστά και να πείθουν αποδεικνύοντας την ανωτερότητα και την πραγματική δύναμη του ήθους τους και του χαρακτήρα του.

«ἤγουμαι δὲ τοιαύτην μὲν τέχνην, ἣτις τοῖς κακῶς πεφυκόσιν ἀρετὴν ἐνεργάσαιτ' ἂν καὶ δικαιοσύνην,» (*Περί Αντιδόσεως* 274)

Ο Ισοκράτης σαφώς επηρεάστηκε από τον Πλάτωνα⁹⁹ και για το λόγο αυτό παραχωρεί μια ιδιαίτερος τιμητική θέση στα μαθηματικά και τη φιλοσοφία στην προπαρασκευαστική αγωγή. Ο Πλάτωνας επηρεασμένος από τον Ισοκράτη, νομιμοποιεί τη φιλολογική τέχνη στο Φαῖδρο, τη διακήρυξη υπέρ μιας φιλοσοφικής ρητορικής, της οποίας την εφαρμογή αναλαμβάνει εντός του πλαισίου της Ακαδημίας ο νεαρός Αριστοτέλης.¹⁰⁰

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεταξύ τους σχέσης δεν ήταν απλώς η αντιπαλότητα αλλά η άμιλλα. Άλλωστε οι μεταγενέστεροι αντιμετώπισαν τη φιλοσοφική και ρητορική εκπαίδευση ως δύο αδελφές αντίζηλες, με κοινή καταγωγή, με παράλληλες και μερικές φορές αδιαχώριστες φιλοδοξίες. Αποτελούν τρόπον τινά δύο ποικιλίες ενός και του αυτού είδους των οποίων η αντιπαράθεση εμπλούτισε την κλασική παράδοση χωρίς να υπονομεύσει όμως την ενότητά της.

Στον επίλογο του *Εὐθυδήμου* (305 c-d) ο Πλάτων επικαλείται όσους τοποθετούνται στα σύνορα ανάμεσα στη φιλοσοφία και την πολιτική, διατρανώνουν

---

⁹⁸ Marrou (2009) 207

⁹⁹ Muir (2015)

¹⁰⁰ Pernot (2009) 281

τη σοφία τους και θεωρούν τους φιλοσόφους μοναδικό εμπόδιο για την επίτευξη των στόχων τους.¹⁰¹

«Είναι εκείνοι οι άνθρωποι, Κρίτωνα, που ο Πρόδικος τους τοποθέτησε στα σύνορα ανάμεσα στη φιλοσοφία και την πολιτική. Πιστεύουν ότι είναι πάνσοφοι, εκτός από το ότι είναι και ότι κι οι πολλοί τους θεωρούν τέτοιους, κι επιπλέον ότι το μοναδικό εμπόδιο για να τύχουν καθολικής αναγνώρισης είναι ένα: οι άνθρωποι της φιλοσοφίας. Κι έχουν τη βεβαιότητα ότι, εάν δημιουργήσουν την εντύπωση για τους φιλοσόφους ότι δεν αξίζουν τίποτα, τότε οι ίδιοι, χωρίς αντίπαλο θα κερδίσουν από όλους το βραβείο νίκης στο χώρο της σοφίας».

Ο Πλάτωνας υπαινίσσεται κατά πάσα πιθανότητα τον Ισοκράτη.¹⁰² Βρισκόμαστε στην καρδιά της αντιπαράθεσης μεταξύ της φιλοσοφίας και της ρητορικής, η οποία εδραιώνεται τον 4^ο αι. π.Χ. Κορυφαίες φυσιογνωμίες στην αντιπαράθεση αυτή είναι ο Πλάτων και ο Ισοκράτης. Ο πρώτος ως μαθητής του Σωκράτη, αντιδιαστέλλει τη φιλοσοφία, ως υπέρτατη επιστήμη και τη γνώση που προέρχεται από τη διαλεκτική αναζήτηση μιας απόλυτης και αχρονικής αλήθειας, προς τη ρητορική που στηρίζεται στο εϊκός (εύλογο πιθανό). Ο δεύτερος, ως μαθητής του Γοργία και εκφραστής ενός ανανεωμένου σοφιστικού κινήματος, θέτει τη ρητορική τέχνη στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας, η οποία συνυφαίνεται με την κοινωνία και πολιτική παρουσία του πολίτη και στοχεύει πέρα από την ειδική ρητορική εκπαίδευση, πρωτίστως στην ηθική καλλιέργεια.

Ο Μενέξενος, ως υπόδειγμα επιταφίου λόγου για τους πεσόντες, αποτελεί έναν παράδοξο λόγο. Ο επικριτής της ρητορικής Σωκράτης φέρεται σε μελλοντικό χρόνο, δεκατρία χρόνια μετά το θάνατό του (399 π.Χ.), να εκφωνεί έναν επιτάφιο προς τιμήν των πεσόντων Αθηναίων κατά τον Κορινθιακό πόλεμο (μετά την Αντικίδειο ειρήνη του 387/6 π.Χ.) τον οποίο ο ίδιος δήθεν άκουσε από την Ασπασία από τη Μίλητο, τη δεύτερη σύζυγο του Περικλή. Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς που βρίσκεται το σοβαρό και πού το αστείο. Ο Σωκράτης ειρωνεύεται τους πολίτες οι οποίοι απολαμβάνουν τιμές και επαίνους μετά το θάνατό τους, ακόμη κι αν ήταν φαύλοι στην υπόλοιπη ζωή τους, ειρωνεύεται την παραδοσιακή εκθείαση της πόλης, τους πεσόντες και τους προγόνους. Ο Σωκράτης φέρεται σύμφωνα με τα λόγια του Μενέξενου, να γελοιοποιεί τους ρήτορες (235 c: προσπαίζεις τούς ρήτορας). Ισχυρίζεται ότι έμαθε τον λόγο από την Ασπασία ως διδάσκαλο της ρητορικής, ενώ κατά την εκπαιδευτική διαδικασία σχεδόν δέχθηκε ξυλιές. Η Ασπασία παριστάνεται

---

¹⁰¹ Benoit (1991) 60-71

¹⁰² Αλεξίου (2015) 31

ως δασκάλα και του Περικλή και ως συντάκτρια και του περίφημου επιτάφιου λόγου του. Η επίδραση των επιταφίων της εποχής στον Μενέξενον είναι λογική και αναμενόμενη αλλά ωστόσο ο *Μενέξενος* μπορεί να χρονολογηθεί μετά τον Πανηγυρικών και να διακρίνει κανείς σε αυτόν μια ειρωνική αντίδραση του Πλάτωνα στον Ισοκράτη.¹⁰³

Ο Πλάτωνας καταφέρεται εναντίον της σοφιστικής ρητορικής της εποχής του, επειδή είναι καταστροφική και γεμάτη κολακεία, εντούτοις στο *Φαῖδρον*, αποδίδει στη ρητορική έναν νέο ρόλο, εφόσον η φιλοσοφία μέσω μιας νέας ρητορικής αποκτά πιθανότητες να εκπληρώσει τον παιδαγωγικό και πολιτικό της ρόλο. Στη θέση του προσδιορισμού της ρητορικής ως πειθοῦς δημιουργοῦ η ρητορική ορίζεται στον *Φαῖδρον* ως ψυχαγωγία δια λόγων, δηλαδή καθοδήγηση της ψυχῆς μέσω λόγων.

Σε αντίθεση με την τεχνική μορφή της σύγχρονης του ρητορικής ο Πλάτων προσανατολίζεται σε μια ψυχολογική κατεύθυνση της ρητορικής πάνω σε φιλοσοφική – διαλεκτική βάση: (271c-272b) *Φαῖδρο*.

Επειδή η δύναμη του Λόγου είναι καθοδήγηση της ψυχῆς, (271d) είναι ανάγκη ο μελλοντικός ρήτορας να γνωρίζει τα είδη της ψυχῆς. Υπάρχουν τόσα και τόσα είδη ψυχῆς και διαφορετικῆς ποιότητας, με βάση τα οποία οι άνθρωποι εμφανίζουν αντίστοιχη ποικιλία. Από αυτή τη διάκριση συνάγεται ότι υπάρχουν τόσα και τόσα είδη λόγων και διαφορετικῆς ποιότητας. Τέτοιου είδους άνθρωποι είναι εύκολο να πειστούν από αντίστοιχους λόγους, γι' αυτή την αιτία και σε αντίστοιχα πράγματα, άλλοι όμως, διαφορετικῆς φύσεως, για αυτές τις αιτίες πείθονται δύσκολα. Πρέπει λοιπόν ο μελλοντικός ρήτορας να κατανοήσει αυτά επαρκώς και, (271e) στη συνέχεια, να τα παρατηρήσει στην καθημερινή πραγματικότητα της ζωῆς και να τα συνειδητοποιήσει με την οξύτητα της αντίληψης του, διαφορετικά δεν θα κατέχει τίποτε παραπάνω από τα μαθητικά του ακούσματα για τους ρητορικούς κανόνες. Όταν όμως γνωρίζει να πει με ακρίβεια ποιος άνθρωπος από ποιους λόγους πείθεται, κι επιπλέον είναι ικανός να τον αναγνωρίσει, όταν τον συναντήσει, και να πει ότι αυτός είναι ο άνθρωπος και (272a) αυτός ο χαρακτήρας του για τον οποίο τότε έγινε λόγος στο σχολείο, και ότι τώρα παρουσιάζεται ολοζώντανος μπροστά του, και σε αυτόν πρέπει να απευθύνει αυτούς τους λόγους, για να τον πείσει σε αυτά τα πράγματα όταν λοιπόν ο μελλοντικός ρήτορας τα κατέχει όλα αυτά, κι όταν επιπλέον είναι σε θέση να διακρίνει τις κατάλληλες συνθήκες για να μιλήσει και να συγκρατείται, τέλος την κατάλληλη ή ακατάλληλη στιγμή για βραχυλογία, για

---

¹⁰³ Haskins (2005) 35-45

πρόκληση οίκτου, για μεγέθυνση της αποστροφής και για όσα άλλα είδη λόγων έχει μάθει, τότε και μόνο τότε η τέχνη του είναι ωραία και ολοκληρωμένη, προηγουμένως όμως όχι.

Να επισημανθεί ότι στο τέλος του *Φαίδρου* αναφέρεται ονομαστικά ο Ισοκράτης (278 e-279b): ο Πλάτωνας ισχυρίζεται για το νεαρό Ισοκράτη ότι υπερτερεί των λόγων του Λυσία, ότι έχει έναν πιο ευγενικό χαρακτήρα και περισσότερη φιλοσοφική προδιάθεση (φύσει γάρ, ὦ φίλε, ἔνεστι τις φιλοσοφία τῆ τοῦ ἀνδρός διανοία).

Παρά την εν γένει αντιπαράθεση μεταξύ Ισοκράτη και Πλάτωνα, ο έπαινος πρέπει πιθανότατα να θεωρηθεί ειλικρινής. Υπέρ αυτού συνηγορούν η απαγκίστρωση του Ισοκράτη από την τεχνική φορμαλιστική ρητορική των σοφιστών. Στον αυτοβιογραφικό του λόγο *Περί ἀντιδόσεως* 84-85, στον οποίο ο μαθητής του Γοργία υπερασπίζεται εγκωμιαστικά την προσωπική του πορεία, ως πολιτικού επιφυλλιδογράφου, ρήτορα και δασκάλου, ο Ισοκράτης θέτει τα όρια ανάμεσα στον ίδιο και τους συγχρόνους του φιλοσόφους με ένα ξεκάθαρο υπαινιγμό στους Σωκρατικούς. Υπερασπίζεται τις επιλογές του γιατί δεν επιχείρησε να προσελκύσει κανένα ιδιώτη αλλά προσπάθησε να πείσει όλη την πόλη να αναλάβει δραστηριότητες που θα τους οδηγήσουν στην ευτυχία και θα απαλλάξουν από τα δεινά την Ελλάδα.

«τὴν δὲ πόλιν ὅλην πειρῶμαι πείθειν τοιούτοις πράγμασιν ἐπιχειρεῖν, ἐξ ὧν αὐτοὶ τε εὐδαιμονήσουσι καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας τῶν παρόντων κακῶν ἀπαλλάξουσιν.» (*Περί Αντιδόσεως*, 84-85)

Ο Ισοκράτης συναγωνίζεται εδώ την παιδαγωγική δραστηριότητα των φιλοσόφων. Παραδέχεται ότι και άλλοι επαγγέλλονται τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη, αλλά προτρέπουν σε μια αρετή, την οποία είτε οι υπόλοιποι άνθρωποι αγνοούν είτε οι ίδιοι ερίζουν για το περιεχόμενό της, ο ίδιος αναδεικνύεται αντίθετα σε έναν πρώιμο θεωρητικό της κοινής γνώμης, της «common sense».¹⁰⁴

Με την έννοια όμολογουμένη αρετή (καθημερινή ηθική) προβάλλει την ηθική διάσταση της ρητορικής του, την οποία αντιδιαστέλλει προς την πλατωνική φιλοσοφία. Η κοσμοθεωρία του στηρίζεται στις παραδοσιακές αξίες και εκπροσωπεί την καθημερινή ηθική (popular morality), την οποία δεν αναπαράγει απλώς, αλλά την προσαρμόζει στις ιδέες της εποχής του για την παρουσία του ανθρώπου ως προσωπικής και πολιτικής οντότητας. Η προσήλωση στην όμολογουμένη αρετή δεν

---

¹⁰⁴ Haskins (2004) 124, Alexiou (2007) 7

αποτελεί για τον Ισοκράτη έκφραση αδυναμίας για βαθύτερη ηθική σκέψη, αλλά σταθερή αρχή της ρητορικής λόγων παιδείας. Για τον Ισοκράτη αληθινό είναι το χρήσιμο, το πολιτικά ωφέλιμο. Ο ίδιος επιχειρεί με τη ρητορική του να προτρέψει το σύνολο της πόλης του σε μια πολιτική, η οποία θα φέρει ευημερία στους Αθηναίους και θα απαλλάξει τους υπόλοιπους Έλληνες από τα δεινά τους. Οι ισοκρατικές διατυπώσεις αναφέρονται στην κοινωνική προσφορά και έχουν ένα έντονο ωφελμιστικό χαρακτήρα.

Στο προοίμιο του παραινετικού λόγου *Νικοκλής* 2-5 ο Ισοκράτης αντικρούει την πλατωνική αντίληψη περί ρητορικής, δηλαδή ότι παρέχει τα μέσα για την πλεονεξία ως εξαπάτηση των συνανθρώπων. Οι δύο λέξεις κλειδιά είναι *ἀρετή* και *πλεονεξία*. Η δεύτερη είναι κατ' εξοχή έκφραση ατομικών ανταγωνιστικών κινήτρων. Ο Ισοκράτης αντιμετωπίζει τον λόγο ως αναγνωρισμένο αγαθό, ο χειρισμός του είναι αντίστοιχος άλλων κοινών αγαθών, όπως είναι ο πλούτος, η ρώμη και η ανδρεία. Δεν είναι ο λόγος ο οποίος βλάπτει, αλλά, για ό,τι αρνητικό αυτής μπορεί να επιφέρει αποκλειστική ευθύνη καταλογίζεται στη χρήση του από τους ανθρώπους. Σε αυτό το πνεύμα ο Ισοκράτης δεν εκριζώνει τις ατομικές ανταγωνιστικές αξίες (όπως π.χ. την επιθυμία για επιτυχία και υπεροχή), οι οποίες είναι βαθιά ριζωμένες στην ελληνική κοινωνία από την ομηρική εποχή, αλλά καταδικάζει την τυφλή επιδίωξη ανταγωνιστικών επιθυμιών. Μάλιστα στον *Περί αντιδόσεως* 275-285 αναπτύσσει αναλυτικά τις παιδαγωγικές του ιδέες για μια επιθυμητή φιλοδοξία (φιλοτιμίαν) και μια δίκαιη πλεονεξία, όπου ατομικές και κρατικές επιδιώξεις δεν καταργούνται αλλά διαχωρίζονται από την αυθαίρετη συμπεριφορά μιας άδικης πλεονεξίας. Τη βασική του πεποίθηση ο Ισοκράτης διατυπώνει με εξαιρετική ευθυκρισία στον *Παναθηναϊκόν* 223: «οι φύσεις των πραγμάτων ούτε ωφελούν ούτε βλάπτουν, οι χρήσεις και οι πράξεις των ανθρώπων είναι υπεύθυνες για ό,τι μας συμβαίνει». Η φύση των όντων παραμένει σταθερή, δεν μπορεί να υπάρξει μια αντιφατική φυσική ιδιότητα «τήν μὲν φύσιν ἔχειν ἕκαστον τῶν ὄντων ἐναντίαν αὐτήν καὶ μὴ τήν αὐτήν οὐκ εὐλογόν ἐστιν» το γεγονός ότι ο ένας ωφελείται και ο άλλος βλάπτεται από κάτι καταδεικνύει ότι λυδία λίθος αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουμε τα πράγματα, και αυτό εξαρτάται από την ανθρώπινη προσωπικότητα. Είναι σημαντικό ότι με την εισαγωγή αντικειμενικών κριτηρίων σε σχέση με τα όντα ο Ισοκράτης οδηγείται σε ένα ανθρωποκεντρικό κριτήριο: η σοφιστική αρχή για τον άνθρωπο ως μέτρο όλων των πραγμάτων «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν» μεταπλάθεται σε μια ηθική προβολή της ατομικής προσωπικότητας, η οποία φέρει την τελική και αποκλειστική ευθύνη για τις πράξεις

της. Επομένως οι κατηγορίες κατά της ρητορικής είναι άνευ αντικειμένου, διότι δεν αγγίζουν τη φυσική ιδιότητα του λόγου, η οποία είναι καλή· πρέπει να απευθυνθούν στη φαυλότητα όσων μεταχειρίζονται εσφαλμένα το λόγο και βλάπτουν τους συνανθρώπους τους.

Ο Ισοκράτης απεικονίζει ένα σχήμα πολιτισμικής εξέλιξης, από μια πρωτόγονη κατάσταση σε μια ανθρώπων πολιτεία, η οποία κορυφώνεται στο εὖ φρονεῖν και το εὖ λέγειν, ως κύρια γνωρίσματα του πεπαιδευμένου ανθρώπου.

Στο *Νικοκλῆς* 5-9 εντοπίζει τις διαφορές και τις ομοιότητες του ανθρώπου από τα ζώα. Ο άνθρωπος υπερέχει των υπολοίπων ζώων στην έμφυτη ικανότητα που διαθέτει να πείθει και να δηλώνει με σαφήνεια τις σκέψεις του γι'αυτό θέσπισε νόμους και ζει σε κοινότητες. Ο λόγος νομοθέτησε τα δίκαια και τα άδικα για να συμβιώνουν οι άνθρωποι, με το λόγο εκπαιδεύτηκαν οι ακαλλιέργητοι και δοκιμάστηκαν οι συνετοί. Τα επιχειρήματα με τα οποία πείθει ο ένας τον άλλο είναι ίδια με εκείνον απου χρησιμοποιούμε όταν σκεφτόμαστε ρήτορες είναι όσοι είναι ικανοί να μιλούν μπροστά στα πλήθη. Ο λόγος είναι ο οδηγός όλων των πράξεων και των σκέψεων και τον χρησιμοποιούν όσοι έχουν περισσότερη λογική, Άρα όσοι τολμούν να βρίζουν όσους ασχολούνται με την εκπαίδευση και τη φιλοσοφία τους χαρακτηρίζει ασεβείς με την έννοια της ασέβειας απέναντι στους θεούς.

(καί ρητορικούς μὲν καλοῦμεν τούς ἐν τῷ πλήθει δυναμένους λέγειν εὐβούλους δε νομίζομεν οἵτινες ἄν αὐτοί πρὸς αὐτούς ἄριστα περὶ τῶν πραγμάτων διαλεχθῶσιν) (αποκαλούμε ρήτορες όσους μπορούν να μιλήσουν ενώπιον του πλήθους, σώφρονες όμως όσους συνδιαλέγονται άριστα με τον εαυτό τους).

Ο Ισοκράτης εκθειάζει τον λόγο, τον ευδιάθετο και τον προφορικό, ως το βασικό διακριτικό γνώρισμα ανάμεσα στα ζώα και τον άνθρωπο και ως λυδία λίθο για όλα τα ανθρώπινα επιτεύγματα, ακόμη και σε ηθική διάσταση. Οι στόχοι της ισοκρατικής ρητορικής δεν περιορίζονται στη ρητορική κατάρτιση αλλά είναι ενταγμένα στην κοινωνική και πολιτική παρουσία του πολίτη και συμπίπτουν με το στόχο της καλοκαγαθίας.¹⁰⁵

Μόνο με αυτή την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου, με ένα ουμανιστικό πνεύμα, αντιλαμβάνεται κανείς πως ο λόγος μπορεί να αποτελεί το καλύτερο σύμβολο της ορθής σκέψης (του φρονεῖν εὖ μέγιστον σημεῖον) και πως ο αληθινός, δίκαιος και νόμιμος λόγος είναι καθρέπτης ενός χρηστού και αξιόπιστου πνεύματος (λόγος ἀληθῆς καὶ νόμιμος καὶ δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς καὶ

---

¹⁰⁵ Power (1966) 22-32

πιστῆς εἰδωλόν ἐστιν). Επομένως, πέρα από την ειδική ρητορική ικανότητα επιτυγχάνεται πρακτική σκέψη, κριτική ικανότητα και ηθική στάση. Ρητορικοί είναι όσοι μιλούν ενώπιον του πλήθους, εὔβουλοι όσοι διαλέγονται ἀριστα με τον εαυτό τους. Κατά συνέπεια ο λόγος μετατρέπεται από τον Ισοκράτη σε μια πολιτισμική και ανθρωπιστική δύναμη, η οποία ξεπερνά τα σύνορα του σχολείου, του δικαστηρίου και της καθημερινής πολιτικής.¹⁰⁶

Είναι αξιοπρόσεκτο το πόσο αυτονόητη είναι για τον Ισοκράτη η σύνδεση ανάμεσα στο εἶναι και το δοκεῖν. Για τον Πλάτωνα η δημόσια ζωή είναι σε μια τέτοια αθεράπευτη αναστάτωση, ώστε να καθίσταται αδύνατη η σύμπτωση των δύο μεγεθῶν. Ο Πλάτων στο ένατο βιβλίο της *Πολιτείας* (592 a-b) οραματίζεται μια ουτοπική πολιτεία, η οποία, σύμφωνα με τα λόγια του, υπάρχει ως παράδειγμα στον ουρανό, αλλά πουθενά πάνω στη γη (γῆς γε οὐδαμοῦ οἶμαι αὐτὴν εἶναι). Αυτή η σκέψη είναι ξένη προς την ισοκρατική ιδεολογία. Ο Ισοκράτης εκπροσωπεί αυτόν εδώ, το γήινο κόσμο με τις αντιφάσεις του, τις επιτυχίες και τις αποτυχίες του.

Η διαφοροποιημένη τοποθέτηση του Ισοκράτη έναντι του Πλάτωνα έχει την αρχή της στον αυτοβιογραφικό του λόγο *Περὶ Αντιδόσεως* 84-85: ο Ισοκράτης αναδεικνύεται σε έναν πρώιμο θεωρητικό της κοινής γνώμης, της common sense. Με την έννοια ὁμολογμένη ἀρετῆ (καθημερινή ηθική) προβάλλει την ηθική διάσταση της ρητορικής του, την οποία αντιδιαστέλλει προς την πλατωνική φιλοσοφία. Η προσήλωση στην ὁμολογμένην ἀρετὴν δεν αποτελεί για τον Ισοκράτη έκφραση αδυναμίας για βαθύτερη ηθική σκέψη, αλλά σταθερή αρχή της ρητορικής παιδείας. Για τον Ισοκράτη αληθινὸ εἶναι το χρήσιμο, το πολιτικά ωφέλιμο. Ο ίδιος επιχειρεί με τη ρητορική του να προτρέψει το σύνολο της πόλης του σε μια πολιτική, η οποία θα φέρει ευημερία στους Αθηναίους και θα απαλλάξει τους υπόλοιπους Ἕλληνες ἀπὸ τα δεινά τους.

Στο προοίμιο του παραινετικού λόγου *Νικοκλής* 2-5 αντικρούει την πλατωνική αντίληψη περί ρητορικής, δηλαδή ότι παρέχει τα μέσα για την πλεονεξίαν ως εξαπάτηση των συνανθρώπων. Για τον Ισοκράτη εκείνος που χειρίζεται το λόγο έχει την ευθύνη για αρνητικές συνέπειες ενώ εκθειάζει τον λόγο, τον ευδιάθετο και τον προφορικό, ως το διακριτό γνώρισμα ανάμεσα στα ζῶα και τον ἄνθρωπο και ως λυδία λίθο για ὅλα τα ανθρώπινα επιτεύγματα ακόμα και σε ηθική διάσταση (*Νικοκλ.* 6-7). Ο λόγος αποτελεί το καλύτερο σύμβολο της ορθῆς σκέψης και ο αληθινός,

---

¹⁰⁶ Αλεξίου (2015) 44

δίκαιος και νόμιμος λόγος είναι καθρέφτης ενός καλού και αξιόπιστου πνεύματος (λόγος ἀληθῆς και νόμιμος καί δίκαιος ψυχῆς ἀγαθῆς καί πιστῆς εἶδωλόν ἐστιν).

Σε αυτή την ενιαία σύλληψη ηθικής και ρητορικής εντοπίζεται μια σημαντική πρόοδος έναντι της φορμαλιστικής ρητορικής των σοφιστών, ιδίως του Γοργία. Ο Γοργίας έθετε τη δύναμη του λόγου στο επίκεντρο της διδασκαλίας του. Ο λόγος είναι δυνάστης μέγας. Ο ισοκρατικός λόγος είναι δύναμις, αλλά όχι βίαιη δύναμη. Τη θέση του δυναστικού λόγου των σοφιστών παίρνει ο ηγεμονικός λόγος του Ισοκράτη. Ο λόγος μετατρέπεται σε πολιτισμικό σύμβολο, από το οποίο προέρχονται όλα τα αγαθά. Με επίκεντρο τον λόγο στον *Πανηγυρικό* (45-50) η Αθήνα παριστάνεται ως ζωντανό πολιτισμικό κέντρο του αρχαίου κόσμου. Ο Ισοκράτης συνδέει άμεσα την πολιτισμική επίδραση της Αθήνας με το ανθρωπιστικό παιδαγωγικό του ιδεώδες και την ισοκρατική ρητορική.

Ο Πλάτωνας στο ένατο βιβλίο της *Πολιτείας* (592 a-b) οραματίζεται μια ιδανική, ουτοπική πολιτεία, η οποία, σύμφωνα με τα λόγια του, υπάρχει ως παράδειγμα στον ουρανό αλλά πουθενά πάνω στη γη (γῆς γε οὐδαμοῦ εἶμαι αὐτὴν εἶναι). Για τον Πλάτωνα η δημόσια ζωή είναι σε μια τέτοια αθεράπευτη αναστάτωση ώστε να καθίσταται αδύνατη η σύμπτωση του εἶναι και του δοκεῖν. Αυτή η σύλληψη είναι ξένη προς την ισοκρατική σκέψη. Ο Ισοκράτης ανάγει τις δικές του εξιδανικευμένες ιδέες στην ένδοξη αθηναϊκή πάτριον πολιτείαν. Από τη στιγμή που ο ρήτορας τις προβάλλει στο παρελθόν – αυτό σημαίνει ότι για τον ίδιο υπήρξε κάποτε η υγιής κοινωνία – συνάγει το συμπέρασμα ότι μπορεί αυτή, υπό προϋποθέσεις, να επιτευχθεί εκ νέου. Στην επιστολή προς *Φίλιππον* 12 ο Ισοκράτης απευθύνεται ειρωνικά σε σοφιστές, οι οποίοι σχεδιάζουν νόμους και ιδανικές πολιτείες, άχρηστες στην πραγματική πολιτική ζωή. Ο Ισοκράτης, παρά τις όποιες αποτυχίες, παραμένει αισιόδοξος και εκπροσωπεί τον γήινο κόσμο. Γνωρίζει καλά ότι η πραγματικότητα είναι γεμάτη από αντιφάσεις, και η επιστήμη, η αληθινή γνώση του πρακτέου σε κάθε περίπτωση, είναι αδύνατη, το εἶκος, το «πιθανό», που στηρίζεται στη δόξαν, εμπεριέχει και την πιθανότητα της αποτυχίας. Αυτή, όμως η πιθανότητα δεν είναι ικανή να απομακρύνει τον Ισοκράτη από την κοινωνία και τα υψηλά ιδανικά.

4.4 Αριστοτέλης - Ισοκράτης

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο ρήτορας πρέπει να εμφανίζεται μέσω του ρητορικού λόγου ως ἐπιεικής, όχι δια του προτέρου βίου (*Ρητορική* 1356 a 8-10: δεῖ δέ καί τοῦτο συμβαίνειν διά τοῦ λόγου, ἀλλά μή διά τοῦ προδεδοξάσθαι ποιόν τινα

είναι τόν λέγοντα). Ο φιλόσοφος επιθυμεί τη ρητορική τέχνη αυτάρκη, διαχωρισμένη από τη συνολική κοινωνική παρουσία του ρήτορα. Ο Ισοκράτης¹⁰⁷ συνδέει τη ρητορική κατάρτιση με τη δημιουργία του καλοῦ κάγαθοῦ σε όλες του τις εκδηλώσεις, με τη διαμόρφωση του πολιτικά ενεργού πολίτη μέσα στην Αθηναϊκή Δημοκρατία. Γι' αυτό τον λόγο η επίδραση της καλής φήμης δεν εξαντλείται στο ρητορικό λόγο, αλλά επεκτείνεται και στις πράξεις. Οι ενέργειες ενός ανθρώπου εξαρτώνται επίσης από την κρίση των συμπολιτών του και η καλή φήμη του πολίτη έχει την ίδια σημασία για την πολιτική ζωή που έχει για την επίτευξη της πειθούς η καλή φήμη του ρήτορα. Αυτό είναι το γνωστό ἦθος του λέγοντος, και εδώ δεν προκρίνεται η τεχνική – επαγγελματική πλευρά των ρητορικών ἐντεχνων πίστεων, αλλά οι βαθιά ριζωμένοι στην πόλη – κράτος παιδαγωγικοί στόχοι του Ισοκράτη.

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο ρήτορας πρέπει να εμφανίζεται μέσω πρέπει να εμφανίζεται μέσω του ρητορικού λόγου ως ἐπιεικής, όχι δια του προτέρου βίου. Ο φιλόσοφος επιθυμεί τη ρητορική τέχνη αυτάρκη, διαχωρισμένη από τη συνολική κοινωνική παρουσία του ρήτορα. Ο Ισοκράτης συνδέει τη ρητορική κατάρτιση με τη δημιουργία του καλοῦ κάγαθοῦ σε όλες του τις εκδηλώσεις, με τη διαμόρφωση του πολιτικά ενεργού πολίτη μέσα στην Αθηναϊκή Δημοκρατία. Οι ενέργειες ενός ανθρώπου εξαρτώνται επίσης από την κρίση των συμπολιτών του και η καλή φήμη του πολίτη έχει την ίδια σημασία για την πολιτική ζωή που έχει για την επίτευξη της πειθούς η καλή φήμη του ρήτορα.¹⁰⁸

Ο Ισοκράτης ενσωματώνει στη λόγων παιδείαν ηθικές και πολιτικές αξίες οι οποίες συνυφαίνονται σε όλες τους τις βαθμίδες με την κοινωνική καταξίωση του ρήτορα και πολίτη. Δεν πιστεύει σε ένα πλέγμα εσωτερικών μόνο ηθικών αξιών – κάτι τέτοιο, όπως το πλατωνικό, φαντάζει στον Ισοκράτη εξαιρετικά περιοριστικό και αφαιρετικό – αλλά ένα σύστημα παραδοσιακής ηθικής και εξωτερίκευσης της ὁμολογουμένης ἀρετῆς.

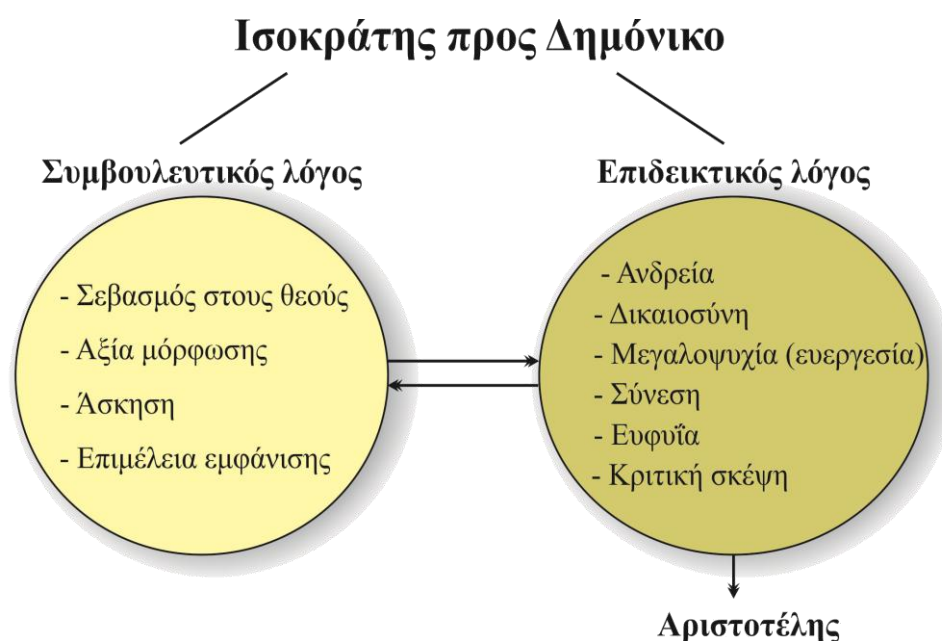
Εκείνο όμως που οριοθετεί τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην αριστοτελική μορφή και τους υπόλοιπους είναι η αυτάρκειά της. Η καλοκαγαθία του αριστοτελικού μεγαλόψυχου δεν εξαρτάται από την κρίση των συνανθρώπων του ούτε από την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Επειδή γι' αυτόν τόσο η τιμή όσο και οποιοδήποτε άλλο εξωτερικό αγαθό είναι ασήμαντα δίνει την εντύπωση του ὑπερόπτου (*Ἠθικά Νικομάχεια* 1124 α 20). Η φιλανθρωπία απουσιάζει από τον αριστοτελικό μεγαλόψυχον καθ' ολοκληρίαν. Αυτό δεν είναι ισοκρατικό ιδανικό. Ο

¹⁰⁷ Poulakos D. Depew (2004) 173

¹⁰⁸ Haskins (2008) 11-30, 81-107

Νικοκλής καλείται να είναι φιλόπλοπος και φιλόπολις (*Προς Νικοκλέα* 15), ο Ευαγόρας επίσης (*Ευαγόρας* 43), και στον *Τιμόθεο* είναι απολύτως αναγκαία η εξισορρόπηση της μεγαλοφροσύνης με τη φιλανθρωπία (*Περί Αντιδόσεως* 133). Ο Ισοκράτης προσβλέπει στην ατομική προσωπικότητα με θαυμασμό, δεν αποδέχεται εντούτοις την αποξένωσή της από την όμολογουμένην ἀρετήν της πόλης. Έννοιες όπως φιλόπλοπος και επίχαρης σηματοδοτούν την επαφή, όχι τη σύγκριση με το κοινωνικό σύνολο. Υπό αυτή την έννοια ο Ισοκράτης τοποθετείται με τις ιδέες του απέναντι στα προβλήματα της εποχής του και θέλει να διαμορφώσει την κοινή γνώμη.

4.5 Φιλοσοφία – Ρητορική: η επιστολή Ισοκράτη προς Δημόνικον

Ο Ισοκράτης και ο Αριστοτέλης (και ως ένα σημείο ο Πλάτωνας) θεωρούνται αντίπαλοι σε πέντε διαφορετικούς αλλά αλληλοσχετιζομένους ερμηνευτικούς τομείς:

Προφορικότητα	Φιλολογία
Ποίηση	Ρητορική
Κατάλληλη στιγμή ¹⁰⁹	Ρυθμός
Ταυτοποίηση	Πειθώ
Κοινωνική αλλαγή	Κοινωνική μονιμότητα

¹⁰⁹ Livingstone (2008) 108

Το καλούπι των πέντε διαλεκτικών ζευγαριών δεν ορίζεται ως λογικά αντίθετα αλλά ως πόλοι μιας συνέχειας. Οι δεξιές κατηγορίες αντιπροσωπεύουν ένα όραμα μιας πολύ πειθαρχημένης ρητορικής τόσο με την έννοια της ακαδημαϊκής πειθαρχίας όσο και με την έννοια του κοινωνικού ρόλου που παίζει ο διάλογος. Αυτή η ρητορική είναι περισσότερο ένα ουδέτερο εργαλείο παρά μια στάση που διαμορφώνει ταυτότητα. Η αριστερή στήλη αντιπροσωπεύει το όραμα της ρητορικής ως συνεχώς εξελισσόμενη κοινωνική στάση, γεμάτης με διαφορούμενη ηθικές και πολιτικές τάσεις. Σύμφωνα με τη Haskins ο Αριστοτέλης παρουσιάζει και τις δυο πιθανότητες αλλά κλίνει προς τη σταθερότητα που αποτυπώνεται στις δεξιές κατηγορίες.¹¹⁰

Η ρητορική υπερβολή, το ελάχιστο ενδιαφέρον για τη χρονολογική ακολουθία, οι διαφορετικές ερμηνείες του ίδιου συμβάντος γίνονται κατανοητά και δεν αποδίδονται στην υποκρισία του συγγραφέα. Το στοιχείο που διακρίνει την υπερβολή των επιδεικτικών λόγων από την ισοκρατική υπερβολή, όταν γνωρίζουμε το σκοπό τη δεύτερης, είναι ότι η υπερβολή των επιδεικτικών λόγων είναι αναίτια, ο σκοπός της είναι αισθητοκός απλώς, ενώ η ισοκρατική υπερβολή μετέρχεται ρητορικές μεθόδους για να πείσει τον ακροατή για την αξία της διαγωγής και το συμφέρον της δείνα διπλωματικής απόφασης.¹¹¹

---

¹¹⁰ Haskins (2004) 5

¹¹¹ Chatelet (2001) 218

5. Οι πολιτικές ιδέες του Ισοκράτη

5.1 Η εκπαίδευση στην πολιτική φιλοσοφία του Ισοκράτη

Η εκπαίδευση για τον Ισοκράτη αποκτά αξία όταν εξυπηρετεί συγκεκριμένες πολιτικές δράσεις και η σημαντικότερη είναι η πολιτική. Κάθε πολιτική κοινότητα ορίζεται από ένα πολιτικό δόγμα που υπερασπίζεται τη δικαιοσύνη σε όλα τα επίπεδα. Στόχος κάθε πολιτεύματος είναι η σταθερότητα. Ενώ ο Ισοκράτης πιστεύει στις αρετές των πολιτών όπως η τιμότητα ή η μετριοπάθεια οι οποίες μόνο αυτές θα υποστηρίξουν κάθε παγκόσμια πολιτεία. Βέβαια κάθε κοινότητα οφείλει να σεβαστεί τις απαιτήσεις των πολιτών. Αν το πολίτευμα που επιδιώκουν οι πολίτες είναι το δημοκρατικό, τότε οι γνώσεις των μαθητών και γενικά οι εκπαιδευτικοί στόχοι είναι προσαρμοσμένοι σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Κάτι ανάλογο θα ίσχυε και για ένα μοναρχικό καθεστώς. Ο Ισοκράτης ισχυρίζεται ότι ένας πολίτης με αξίες, αρετές και αρχές θα λειτουργήσει για το καλό της πόλης του και θα αναδειχθεί ακόμα και σε άξιο ηγέτη ή θα επιλέξει τον πιο κατάλληλο.¹¹²

Η ανδρεία στη μάχη και η ιδέα ότι ο θάνατος για τον αγαθό είναι προτιμότερος από τη δουλεία είναι μια παραλλαγή του κοινού τύπου στην τραγωδία ότι «είναι καλύτερο να πεθάνει κανείς παρά να ζει μια μίζερη ή ατιμασμένη ζωή» (βίου πονηροῦ θανόντος εὐκλεέστερος). Η ιδέα είναι επίσης κοινή σε επιδεικτικούς ή επιτάφιους λόγους (Ισοκ. *Προς Νικ.* 36, *Προς Δημ.* 43, *Πανηγ.* 95).

Το πρόβλημα των ελληνικών πόλεων είναι η επιδίωξη του πλούτου ο οποίος για να βρεθεί αδικούνται οι άλλοι. Ο Ισοκράτης περιγράφει στον *περί Ειρήνης* §7 ότι οι πολίτες δεν απολαμβάνουν όσα έχουν κατακτήσει αλλά όπως είναι ανήσυχα πνεύματα, ρισκάρουν για να επιτύχουν υψηλότερους στόχους στην αποτελεσματική διακυβέρνηση της πόλης «ὅπερ ἄξιόν ἐστι δεδιέναι, μὴ καὶ νῦν ἡμεῖς ἔνοχοι γενώμεθα ταύταις ταῖς ἀνοίαις». Το φιλοπόλεμο κόμμα στην Αθήνα, κατά τον Συμμαχικό πόλεμο ικανοποιούσε τις ανάγκες του πλήθους και τις φιλοδοξίες των αρχηγών του, όπως συνέβαινε συνήθως μετά το θάνατο του Περικλή. Τα λόγια αυτά του Ισοκράτη περιγράφουν την επίσημη αθηναϊκή πολιτική, που είναι η πολιτική του αγαθού.

---

¹¹² Muir (2015) 325

5.2 Πολιτικός – Παιδαγωγός

Οι γραπτοί λόγοι του Ισοκράτη αντιπροσωπεύουν τη νέα τάση¹¹³ του 4^{ου} αι. π.Χ. για εγγραμματισμό και προορίζονταν εξ αρχής για δημοσίευση, σε στενότερους ή ευρύτερους κύκλους. Έχουν, κατά τη συνέπεια, κατά κύριο λόγο τη μορφή πολιτικών φυλλαδίων. Στον *Ευαγόρα* (74) ο Ισοκράτης, σε συνέχεια της αρχής του 5^{ου} *Νεμεονίκου* του Πινδάρου, παρομοιάζει τους επιδεικτικούς λόγους με κινητικά μνημεία τέχνης, τα οποία αντίθετα προς τα «ακίνητα αγάλματα» μπορούν να κινούνται σε ολόκληρη την Ελλάδα, να δημοσιεύονται και να επιδοκιμάζονται στις συζητήσεις των μορφωμένων ανθρώπων.

Η παιδευτική διαδικασία που τίθεται σε ισχύ από τους πολιτικούς ηγέτες, αναφέρεται στον *Πανηγυρικό* 75-81 αλλά και στο έργο του *Περί ζεύγους* 26-27 που οι πρόγονοι του Αλκιβιάδη, ανάμεσά τους και ο μεταρρυθμιστής του αθηναϊκού πολιτεύματος Κλεισθένης, παριστάνουν μια ένδοξη πάτριον πολιτείαν και μια εξιδανικευμένη δημοκρατία πριν από τους Περσικούς (*Πανηγυρικός* 75- 81)

Στο *Περί του ζεύγους* 26 – 27 για να ισχυροποιήσει τη θέση του για τις λογικές πράξεις που πρέπει να επιλέγουν οι μαθητές του φέρνει το παράδειγμα του Αλκιβιάδη και του Κλεισθένη που ενώ επανέφεραν το δημοκρατικό πολίτευμα απόκτησαν τέτοια φήμη που οι Έλληνες τους παρέδωσαν εκούσια την ηγεμονία στη θάλασσα. Απόκτησε τέτοια δύναμη η πόλη που αποτέλεσε πρότυπο οργάνωσης και διοίκησης.

«τὴν Ἑλλάδα μόνοι νικᾶν μαχόμενοι, περὶ δὲ δικαιοσύνης τοσαύτην δόξαν ἔλαβον ὥσθ' ἐκόντας αὐτοῖς τοὺς Ἕλληνας ἐγχειρίσαι τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης, τὴν δὲ πόλιν τηλικαύτην τὸ μέγεθος ἐποίησαν καὶ τῆ» (*Περί του ζεύγους* 26 – 27)

Ο Ισοκράτης επικεντρώνει το ενδιαφέρον του όχι γενικά στην παιδεία της πόλεως, όπως κάνει π.χ. ο Θουκυδίδης στον *Επιτάφιο* του Περικλή, «Ξυνελών τε λέγω τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἄν εἶδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἄν εὐτραπέλως τό σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι». (Θουκυδίδης 2.41.Ι)

αλλά στο φρόνημα των πολιτικών ηγετών πριν από τους Περσικούς πολέμους που λειτούργησαν ως παιδαγωγοί. Αυτοί άσκησαν τους μεταγενέστερους, εκπαίδευσαν το λαό και προετοίμασαν τη νίκη κατά των Περσών.

Η ιδέα του πολιτικού – παιδαγωγού είναι κεντρική στον Ισοκράτη (*Προς Νικ.* 31: το τῆς πόλεως ὅλης ἦθος ὁμοιοῦται τοῖς ἄρχουσιν) και η ηθική νομιμοποίηση του

---

¹¹³ Αλεξίου (2015) 119-158

Αλκιβιάδη επιτυγχάνεται στον *Περί τοῦ ζεύγους* μέσω του Περικλή, στον οποίο αποδίδονται εξαιρετικές αρετές, στον υπερθετικό βαθμό (28: σωφρονέστατος, δικαιοτάτος και σοφώτατος), έτσι ώστε ο Αλκιβιάδης να απαντήσει ανάλογα ήθη και ο έπαινός του να συνδεθεί με το εγκώμιο των προγόνων (ήγοῦμαι γάρ καί τοῦτ' εἶναι τῶν καλῶν, ἐκ τοιούτων γενόμενον ὑπό τοιούτοις ἤθεσιν ἐπιτροπευθῆναι καί τραφῆναι καί παιδευθῆναι). Οι πρόγονοι του Αλκιβιάδη καλλιέργησαν το φρόνημά του, όπως εκπαίδευσαν τους πολίτες οι πολιτικοί ηγέτες πριν από τους περσικούς πολέμους.

Το μέγα φρονεῖν, η μεγαλοφροσύνη ή μεγαλοψυχία σημαίνουν «υψηλό φρόνημα με αυτοπεποίθηση» και εκφράζουν έντονες ανταγωνιστικές επιδιώξεις. Ο μεγαλόφρων επιδιώκει υψηλούς αλλά όχι ανέφικτους στόχους «μεγαλόφρονας νόμιζε μὴ τοὺς μείζω περιβαλλομένους ὧν οἰοί τ' εἰσὶ κατασχεῖν ἐφιεμένους» (*Προς Νικοκλή* 25) και η δικαιολογημένη ή αδικαιολόγητη μεγαλοφροσύνη συνιστά το κύριο ερώτημα για τον Ισοκράτη. Το ότι αυτή η αυτοπεποίθηση συνεπάγεται και κινδύνους, αν εκληφθεί ως αλαζονεία, το γνωρίζει πολύ καλά ο Ισοκράτης στην περίπτωση του μαθητή του Τιμόθεου (*Αντιδ.* 131) αλλά το μέγα φρονεῖν δεν αντίκειται στη δημοκρατία, όταν εξωτερικεύει το φρόνημα ενός ελεύθερου ανθρώπου. Έτσι ο Θησέας επιθυμεί οι συμπολίτες του να είναι μέγα φρονούντες, η αρετή τους, υπό την έννοια της ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους στη δημόσια ζωή, να στηρίζεται στην ενεργό δράση πολιτών με υψηλό φρόνημα, και όχι να είναι δουλεύοντες, δηλαδή να εκπέμπουν την παθητικότητα και την αδιαφορία ενός σκλάβου, κυριολεκτικά και μεταφορικά.

Γίνεται αντιληπτό ότι στο πλαίσιο της ηθικής – πολιτικής συζήτησης στα τέλη του 5^{ου} αι. σχετικά με τους κινδύνους της φιλοδοξίας, ο Ισοκράτης επιλέγει έναν σαφή δρόμο: δεν εξαλείφει την ατομική φιλοδοξία, αλλά επιχειρεί να την οδηγήσει σε θετικά συνεργατικά κανάλια, για το καλό της πόλης.

Τα έργα *Ἐλένη*, ο *Βούσιρις* και ο *Εὐαγόρας* είναι τρία αυτόνομα εγκώμια, αφιερωμένα στην ατομική προσωπικότητα, τα δύο πρώτα σε μυθικά και το τρίτο σε ιστορικό πρόσωπο. Και τα τρία συντάχθηκαν μετά το 390 π.Χ. όταν ο Ισοκράτης είχε ήδη ιδρύσει τη σχολή του. Η *Ἐλένη* και ο *Βούσιρις* ανήκουν στους παράδοξους λόγους. Με το εγκώμιο *Ἐλένη* αναδεικνύεται η ισοκρατική θεωρία. Στο προοίμιο ο Ισοκράτης στρέφεται εναντίον των φιλοσοφικών διαλεκτικών αναζητήσεων, ζητώντας την εγκατάλειψη ήσσοнос σημασίας θεωρητικών προβληματισμών (ἀφεμένους ταύτης τῆς τερθρείας) και προτρέποντας την επιδίωξη της αλήθειας, η οποία για τον Ισοκράτη εκτείνεται πάντοτε στην πρακτική πλευρά της καθημερινής

πολιτικής ζωής. Επειδή η απόλυτη γνώση είναι εφικτή σε επουσιώδη μόνο θέματα, είναι προτιμότερο να έχει κανείς ορθή γνώμη στα χρήσιμα (περί τῶν χρησίμων ἐπιεικῶς δοξάζειν) παρά ακριβή γνώση στα ασήμαντα και άχρηστα στην καθημερινή ζωή (περί τῶν άχρήστως άκριβῶς ἐπίστασθαι). Είναι φανερό ότι πρόκειται για ένα λόγο επειδικτικό στενά συνδεδεμένο με το *Ἐλένης ἐγκώμιον* του Γοργία. Δίνεται η ευκαιρία στο ρήτορα να παρουσιάσει στο λόγο κύριες ηθικές και πολιτικές ιδέες. Η Ελένη μετατρέπεται ανεξάρτητα από την αφορμή για την επιλογή του θέματος σε ένα «παιδαγωγικό μανιφέστο».¹¹⁴

Η συνεχής αναφορά του Ισοκράτη σε ηθικές αρετές δεν είναι τυχαία, επιχειρεί να συνδυάσει την αισθητική ωραιότητα της Ελένης με εσωτερικές αρετές και χρησιμοποιεί την έννοια του κάλλους με ευρεία σημασία. Ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί τον μύθο της αρπαγής της Ελένης από τον Θησέα ως μια ευκαιρία για να επαινέσει τον μυθικό ήρωα και μέσω αυτού την Ελένη. Ο Θησέας περιγράφεται ως ολοκληρωμένη προσωπικότητα που επικεντρώνει όλες τις αρετές. Η Ελένη κυριάρχησε της αρετής και της σωφροσύνης του Θησέα.

Τα επιχειρήματα του Ισοκράτη είναι χαρακτηριστικά του πώς αντιμετωπίζει ο ρήτορας το μυθικό παρελθόν, με τρόπο επιλεκτικό και ερμηνευτική προσέγγιση ώστε να συνδεθούν με τους παιδαγωγικούς και πολιτικούς του στόχους αλλά και τις προσωπικές του ιδέες.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το χωρίο από τον λόγο του *Περί Αντιδόσεως* στο οποίο ο ίδιος ορίζει το ρόλο του λέγοντας ότι δεν ευθύνεται για τις πράξεις εκείνων που υπήρξαν απλοί σύντροφοι και ακολουθούσαν διαφορετικούς δρόμους στη ζωή τους άκριτα και χωρίς κρίση ενώ περνούσαν άσκοπα τον καιρό τους (*Περί Αντιδόσεως* 95)

Το απόσπασμα σαφώς παραπέμπει στην πλατωνική Απολογία και στο αντίτημα που προτείνει ο Σωκράτης για τον εαυτό του. Ο Ισοκράτης αξιώνει τον τίτλο του καλοῦ κάγαθοῦ με κριτήρια ανταγωνιστικά. Υπονοεί τις τιμές που αποδίδονται στους νικητές των αγώνων για τη σωματική ρώμη ή στους πολεμιστές για την ανδρεία τους και προκρίνει τη δική του προσφορά, γιατί εκείνος δεν προσφέρει μόνο τον εαυτό του στην πόλη, αλλά είναι πολλαπλά χρήσιμος γιατί διδάσκει και συμβουλεύει «άνδρας αγαθούς ὄντας καί πολλά τῶν ἰδίων εἰς τήν πόλιν ἀνηλωνότας» (*Αντιδ.* 94). Και όπως λέγει στον λόγο του *Προς Νικοκλέα* «ο αγαθός σύμβουλος χρησιμώτατον καί τυραννικότατον ἅπαντων τῶν κτημάτων ἐστίν» Ενώ

---

¹¹⁴ Αλεξίου (2015) 115

στο λόγο προς Δημόνικον διαβάζουμε τη διαχρονική φράση «σοφία γάρ μόνον τῶν κτημάτων ἀθάνατον». Κάνει πράξη δηλαδή την προσφορά του σοφού όπως εμφανίζεται στον Ξενοκράτη, στον Αὐτόλυκο του Ευρυπίδη και στο προοίμιο του Πανηγυρικού.

5.3 Ισοκράτης και Αθήνα

5.3 i Ισοκράτης και αθηναϊκή κουλτούρα

Από τον Πανηγυρικό, ο οποίος γράφτηκε το καλοκαίρι του 380, μέχρι τον Παναθηναϊκό, που ολοκληρώθηκε πιθανόν ένα έτος πριν από τη Χαιρώνεια, ο Ισοκράτης επιδιώκει διαρκώς να λύσει καίρια ζητήματα, να εκπονήσει μια αποτελεσματική πολιτική και να κάνει την κοινή γνώμη να δει τα πραγματικά της συμφέροντα. Ο Ισοκράτης ζει συγκεκριμένα την εποχή του και προσπαθεί να δώσει απαντήσεις και να προσανατολίσει τους μαθητές του σε ιστορικώς εφικτές λύσεις. Ίδρυσε τη σχολή του την πρώτη δεκαετία του αιώνα και αγωνίστηκε όλη του τη ζωή για την ένωση και την ειρήνευση του ελληνικού κόσμου και λίγο πριν από το θάνατό του είδε τους πόθους του να πραγματώνονται και τον ηγεμόνα που είχε ενθαρρύνει με τόση ζέση να δίνει στην Ελλάδα την ομοσπονδιακή λύση που αυτός υποστήριζε επί περισσότερα από σαράντα χρόνια. Βλέπει γύρω του τη δυστυχία να μεγαλώνει, τα μισθοφορικά στρατεύματα να κακομεταχειρίζονται τους Έλληνες, τις αντιθέσεις μεταξύ πόλεων με την ίδια γλώσσα και από την ίδια «φυλή» να πολλαπλασιάζονται και τη βαρβαρική επιρροή στον ελληνικό κόσμο να αυξάνεται. Ο στόχος που θέτει είναι να ξαναδώσει στην κοινότητα των Ελλήνων την αίσθηση της ενότητας και αν διευκολύνει την οικονομική της επέκταση. Δεν μπορεί βέβαια να διανοηθεί άλλο πλαίσιο για τον πολιτισμένο ανθρώπινο βίο πέρα από την Πόλιν, αλλά συλλαμβάνει την εφικτή λύση που θα επιτρέψει στον πολίτη να ζήσει με αξιοπρέπεια και να αποκομίσει τα οφέλη που δικαιούται λόγω της φυσικής υπεροχής του απέναντι στους δουλοπρεπείς λαούς της Ασίας. Με τον Ισοκράτη γεννιέται μια νέα αντίληψη της πολιτικής δράσης και συνάμα μια νέα θεώρηση του ιστορικού πεπρωμένου του ανθρώπου. Παρόλο που στο έργο του δεν βρίσκουμε συστηματικό στοχασμό για την εποχή ούτε αυστηρή επιστημονική έρευνα ούτε επαναστατικές βλέψεις, τα κείμενα του επιβεβαιώνουν με πολλές αποχρώσεις τη σχέση μεταξύ της πραγματικής πολιτικής καταστάσεως, του τρόπου με τον οποίο τη συλλαμβάνει ένας άνθρωπος που ζει σε αυτήν και του τρόπου με τον οποίο αυτός ο άνθρωπος βλέπει το ανθρώπινο γίγνεσθαι.

Ο λόγος παίζει έναν καθοριστικό ρόλο και στον *Παναθηναϊκόν*, αυτή τη φορά με σημείο αναφοράς την Αθήνα ως ζωντανό πολιτισμικό κέντρο του αρχαίου κόσμου. Ο χαρακτήρας της αθηναϊκής κουλτούρας αξιολογείται ως πρωτοποριακός, η Αθήνα παρέχει κάθε είδους αγώνες (αθλητικούς, πνευματικούς, ρητορικούς) με τα μεγαλύτερα βραβεία νίκης, αποκαλείται διαρκής πανήγυρη (πανήγυρις ἅπαντα τόν αἰῶνα), η οποία προσφέρει αζεπέραστη δόξα. Ο Ισοκράτης συνδέει άμεσα την πολιτισμική επίδραση της Αθήνας με το ανθρωπιστικό παιδαγωγικό του ιδεώδες, το οποίο στην ισοκρατική ορολογία αποκαλείται φιλοσοφία και είναι, εν τέλει, *terminus technicus* για την ισοκρατική ρητορική.

5.3.ii Παναθηναϊκός ένας διαλεκτικός επίλογος

Ο *Παναθηναϊκός* είναι το τελευταίο έργο της σταδιοδρομίας του. Από την αρχή του κειμένου πληροφορούμαστε ότι κάποιιο από τους μαθητές του Ισοκράτη του αφηγήθηκαν ένα συμβάν στο Λύκειο κατά το οποίο κάποιιο «κοινοί σοφιστές» έκλεισαν μια δημοφιλή επίδειξη για την ποίηση του Ομήρου και του Ησίοδου κατηγορώντας τον Ισοκράτη ότι περιφρονεί όλες αυτού του είδους τις δραστηριότητες και ότι τελικά απορρίπτει όλες τις μορφές της φιλοσοφίας και της παιδείας εκτός από τη δική του.¹¹⁵ Στο τέλος του έργου ο Ισοκράτης αναγνωρίζει τα όρια της λαϊκής φιλοσοφίας και πολιτικού λόγου. Τα ανατρεπτικά σχόλια ασφαλώς εκφέρονται από το στόμα ενός απλού φιλολάκωνα μαθητή. Με τη «δική του» φωνή ο Ισοκράτης δεν προσφέρει ετυμηγορία αλλά επιτρέπει στο μαθητή να «παραμείνει στην κατάσταση στην οποία έχει τοποθετήσει τον εαυτό του», μια αινιγματική αποδοχή των ορίων της παιδαγωγικής σχέσης. Ο διάλογος ανάμεσα στον Ισοκράτη και στον μαθητή του θα μπορούσε να διαβαστεί ως επίδειξη του ότι, σε αντίθεση με την προκατάληψη των σοφιστών του Λυκείου, η φιλοσοφία του Ισοκράτη είναι ικανή να αγκαλιάσει απόψεις που ισχύουν με διαφορετικούς τρόπους. Ο μαθητής διαβάζει τον *Παναθηναϊκό* ως ένα κείμενο που υπερβαίνει την αντιλογία, επαινώντας την Αθήνα για τους Αθηναίους και τη Σπάρτη για τους Σπαρτιάτες, πράγμα που σε κάθε περίπτωση μπορεί να είναι ο καλύτερος τρόπος να τους εντάξει στον κατάλογο του πανελληνίου πολιτιστικού και πολιτικού προγράμματος – και επομένως το καλύτερο που έχει να κάνει εκείνος που ασκεί τη φιλοσοφία. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο του διαλόγου είναι ότι κάνει το έργο του Ισοκράτη να τελειώνει ως ένα είδος σκηνης που διαδραματίζεται σε σχολική αίθουσα και όπου η ίδια η φιγούρα του Ισοκράτη

---

¹¹⁵ Τοο (1995) 68-73

απομακρύνεται από τον έλεγχο του παιδαγωγού και της αυθεντίας. Αυτό μπορεί να είναι ένας τρόπος να φανεί ότι δεν είναι αυτά καθ' εαυτά τα γραπτά έργα του Ισοκράτη αλλά οι πρακτικές που επιδεικνύονται σε αυτά που θα πρέπει να λειτουργήσουν ως παράδειγμα για τη μελλοντική εκπαιδευτική πράξη. Κλείνει το λόγο, επαινώντας τους ακροατές εκείνους που αναγνωρίζουν ότι οι «διδασκτικοί και έντεχνοι λόγοι» οι οποίοι κατακρίνουν τα σφάλματα και αποσκοπούν στην αλήθεια είναι καλύτεροι από εκείνους που αποσκοπούν στην ευχαρίστηση.

5.4 Πανελλήνια ιδέα

Ο συνεχής αγώνας του Ισοκράτη για την αποκατάσταση της πανελληνίας ειρήνης δε συνδέεται με μια ιδιαίτερη πρωτότυπη θεώρηση. Όλοι οι Έλληνες στοχαστές, εκτός από κάποιους σοφιστές, είχαν δώσει ανάλογο αγώνα και θρηνούσαν βλέποντας ότι δεν μπορεί να στεριώσει μια σταθερή φιλία. Αλλά κανείς δεν φτάνει το μεγαλείο και τη συγκίνηση του συγγραφέα του Πανηγυρικού όταν περιγράφει τα δεινά από τις ασταμάτητες συγκρούσεις που στρέφουν τους Έλληνες τον έναν εναντίον του άλλου. Διότι, αν θρηνεί κι αυτός όπως ο Ξενοφών για την αλληλοεξόντωση αδελφών της ίδια φυλής, αν όπως ο Πλάτων τονίζει την ανηθικότητα που συνοδεύει πάντοτε τη βία, αν όπως ο Αριστοφάνης ελεεινολογεί τη φιλοδοξία των κακών συμβούλων που βάζουν τους λαούς να σφάζονται, επιμένει επίσης στις υλικές όψεις του πολέμου, στον αποπροσανατολισμό των Ελλήνων, στη γενική εξαθλίωση του πληθυσμού που ρίχνει στο δρόμο χιλιάδες ανθρώπους οι οποίοι δεν έχουν άλλη λύση παρά να πουληθούν σε όποιον προσφέρει τα περισσότερα και αν πεθάνουν μακριά από βωμούς και εστίες. Είναι βέβαιο ότι αυτή η νέα και συγκλονιστική εικόνα των συνεπειών του πολέμου χρωματίζεται υπερβολικά από τη ρητορική. Αλλά η επιδείνωση της κατάστασης δεν άφηγε άλλη επιλογή. Μέχρι τις αρχές του 4^{ου} αι. υπήρχε ακόμη ελπίδα ότι από τον πόλεμο θα αναδυθεί μια μακρόβια ηγεμονία. Εκείνο που διαπιστώνει με μοναδική οξυδέρκεια ο Ισοκράτης είναι το χάσμα ανάμεσα στις ελπίδες που τρέφει καθεμια από τις μεγάλες πόλεις και στην πραγματική κατάσταση. Έχει σημασία ότι είναι παρόντα στα έργα του Ισοκράτη τα δεινά του πολέμου ενώ τον Πλάτωνα δεν τον απασχολεί το θέμα. Ο Ξενοφών, στα *Ελληνικά* δεν κρίνει αναγκαίο να επιμείνει σε αυτό. Οι λαμπροί στοχασμοί των γεωμετρών, οι ουτοπίες των διαλεκτικών και οι μυθιστορίες των ηθικολόγων δεν έχουν θέση όταν αυτό που προέχει είναι να βρεθεί μια θεραπεία για τα δεινά που τσακίζουν την Ελλάδα, και αυτή η θεραπεία δεν είναι άλλη από την ειρήνη. Ο

άνθρωπος πρέπει να κατανοήσει τον εαυτό του ως φορέα της ιστορίας. Η τεχνική του Ισοκράτη είναι λοιπόν να αεκμεταλλευτεί μια ήδη καθιερωμένη δύναμη στρέφοντάς την προς το νόημα της ιστορίας. Διαπιστώνει ότι είναι ταχύτερο και αποτελεσματικότερο να πείσεις έναν πανίσχυρο μονάρχη παρά μια ολόκληρη πόλη που υπόκειται στη δίνη της πολυτάραχης εσωτερικής πολιτικής. Σύμφωνα με μια ιδέα κοινή στην πλειονότητα των Ελλήνων πολιτικών στοχαστών, η «αγαθή μοναρχία» είναι το άριστο πολίτευμα, εφόσον εγγυάται την ενότητα του κράτους. Στην επιστολή *Προς Νικοκλέα* ισχυρίζεται ότι: «Η βασιλεία είναι η σπουδαιότερη ανθρώπινη δραστηριότητα». Η πρωτοτυπία του Ισοκράτη οφείλεται στο ότι συνδέει την εξύμνηση της πεφωτισμένης δεσποτείας με την υπεράσπιση της ομοσπονδιακής ιδέας. Το πλεονέκτημα της ενοποίησης μέσω ενός ήρωα απέναντι στη λύση της ηγεμονίας μιας Πόλεως είναι ότι έτσι αποφεύγονται οι αντιζηλίες και μπορεί να ξεχαστεί μια παράδοση μίσους. Στη επιστολή *Προς Φίλιππον* γράφει: «.. αφού έχεις την ευλογία της ανεμπόδιστης ελευθερίας, να θεωρείς πατρίδα σου όλη την Ελλάδα» (127)

Ενώ ο Πλάτων και ο Ξενοφών είχαν εκπονήσει λεπτομερή παιδαγωγικά και πολιτικά συστήματα, ο Ισοκράτης αρκείται σε σύντομα κείμενα που επιχειρούν να πείσουν με ρητορικά τεχνάσματα και τα οποία επιχειρούν να πείσουν με ρητορικά τεχνάσματα και τα οποία περιέχουν, αφενός, γενικότητες και ηθικολογίες για τη δικαιοσύνη και για τη δόξα και, αφετέρου, ειδικές συμβουλές για διπλωματικά ή πολιτειακά προβλήματα. Δεν είναι η προσωπική άποψη του Ισοκράτη η πανελλήνια ιδέα αλλά μια ιδέα που ο Ισοκράτης, ως γνώστης της συμπεριφοράς της κοινής γνώμης ξέρει ότι θα επηρεάσει τη συλλογική νοοτροπία. Η κοινότητα στηρίζεται κατ'αρχάς στη φυλή: οι Έλληνες έχουν κοινή καταγωγή και είναι ανώτεροι εκ των πραγμάτων από τους μη Έλληνες, μόνο αυτοί από τη φύση τους έχουν αίσθημα ελευθερίας και τη πνευματική διαύγεια που τους τοποθετούν πάνω απ'όλα τα υπόλοιπα έθνη, που τους έκαναν πολίτες και που τους επέτρεψαν να αποκτήσουν παιδεία. Η φυσική διάσταση είναι ξεχωριστή από την πολιτιστική. Να είσαι Έλληνας σημαίνει επίσης ότι μετέχεις σε μια παιδείαν: πλέκοντας το εγκώμιο της Αθήνας ο Ισοκράτης επιμένει σε κάτι που γι' αυτόν είναι η ουσία του ελληνισμού.¹¹⁶

Η αξία της πόλης της Αθήνας είναι ότι διέδωσε σε όλη τη χερσόνησο έναν υλικό και πνευματικό πολιτισμό, ότι στάθηκε υπόδειγμα πολιτισμένου κράτους. Η φυλετική και η πολιτιστική ενότητα επιβεβαιώνονται από τους κοινούς αγώνες κατά

---

¹¹⁶ Αλεξίου (2005) 48 -50

το μυθικό παρελθόν και κατά τους ιστορικούς χρόνους. Ένα από τα πιο αξιοσημείωτα γνωρίσματα της Ελένης είναι ότι με την ομορφιά της - και η λατρεία των ωραίων μορφών έχει βεβαίως συμβολική αξία – συνήγειρε όλη την Ελλάδα στον αγώνα κατά των βαρβάρων. Ο Ηρακλής, ο Θησέας και ο Αγαμέμνων ήταν οι θρυλικοί αγωνιστές του ελληνισμού και η ποίηση του Ομήρου έγινε διάσημη επειδή δοξάζει ωραία αυτούς που αγωνίστηκαν κατά των βαρβάρων.

Ο Ισοκράτης παραπέμπει σε λοιπόν διαρκώς σε γεγονότα: ο ελληνισμός θεμελιώνεται στη φύση, στον πολιτισμό και στην ιστορία. Το έργο στο οποίο επιδίδεται είναι να προσδιορίσει τους θεσμικούς όρους της ενοποίησης, να προσεταιριστεί τους πολλούς με πειστικούς λόγους και να κινητοποιήσει τη βούληση η οποία με την αυθεντία της θα εγγυηθεί τη σταθερότητα της κεντρικής εξουσίας. Μέσα σε μια ομοσπονδία που βασίζεται στην αυτονομία των Πόλεων, στην ελεύθερη διαχείριση των τοπικών υποθέσεων και στην ελευθερία των μεταφορών, όχι μόνο θα επανέλθει η ατομική ευμάρεια αλλά και ο συλλογικός πλούτος των πιο δραστήριων κρατών.

Η Αθήνα είναι ένα βαρόμετρο που επιτρέπει να εκτιμήσουμε το κλίμα σε όλη την Ελλάδα. Σε αυτή την πόλη, που μέσα σε λιγότερο από τριάντα χρόνια, μετά από μια ολοσχερή ήττα, έφτασε να αδιεκδικεί πάλι την ηγεμονία για να υποστεί σύντομα μια εύλογη ήττα, η μεσαία τάξη πρέπει να διατηρήσει τις κανονικές πηγές του εισοδήματός της: η πανελλήνια ειρήνη και ο συναγερμός των δυνάμεων των Ελλήνων κατά των βαρβάρων της Ασίας είναι ελπίδες οι οποίες κολακεύοντας τα πατροπαράδοτα αισθήματα, δίνουν τη δυνατότητα να πραγματοποιηθεί αυτό το μέσο πρόγραμμα.

Το έργο του Ισοκράτη, όπως αργότερα του Αριστοτέλη, υπερασπίζεται τα συμφέροντα της μετριοπαθούς δημοκρατίας. Τα ποικίλα μοτίβα που το εμπνέουν αφού πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η ποικιλία των συμβάντων και οι ανάγκες της ρητορικής – έχουν ως κέντρο τις αξίες που πρόσβευαν οι εύπορες τάξεις στην Αθήνα και στις υπόλοιπες εμπορικές πόλεις. Η αξιοποίηση των εθνικών πόρων, η ανάπτυξη του εμπορίου και η εκμετάλλευση των αποικιών επιβάλλουν μια διαρκή ειρήνη που μπορεί να οικοδομηθεί μόνο με μια ειλικρινή φιλία μεταξύ των κρατών και με την εγγύηση ενός θεσμικού δεσμού, μόνο η ιδέα της ομοσπονδίας μπορεί να συμφιλιώνει την ανάγκη της ειρήνης με τη θέληση της αυτονομίας αφού οι Πόλεις επιδεικνύουν την ένδειά τους. Ο Ισοκράτης δυο φορές απευθύνθηκε ανεπιτυχώς στη σύνεση των συμπολιτών του, το 380 π.Χ και κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου, χρειάζεται προσφυγή σε μια εξωτερική αρχή. Αυτή την αρχή την ενσαρκώνει τελικά με τη

σύνεση και την αποφασιστικότητα του, ο Φίλιππος Β΄. Η μετριοπαθής δημοκρατία νομίζει ότι βρήκε ένα εχέγγυο, η Πόλις στην πραγματικότητα βρήκε το δασκαλό της.

Στον *Πανηγυρικών* 48-50 ο Ισοκράτης εξυμνεί τον λόγον, ευδιάθετο και προφορικό, ως τη βασική ειδοποιό διαφορά μεταξύ ανθρώπων και ζώων. Η πνευματική καλλιέργεια συνεπάγεται έναν μετριοπαθή και ήπιο χαρακτήρα των πολιτών, άμεσα συνυφασμένο με τη ρητορική. Η ικανότητα του φρονεῖν και λέγειν είναι αξιολογικό κριτήριο τόσο της ατομικής προσωπικότητας όσο και της συνολικής πόλης. Οι άνθρωποι με το φρόνημα ενός ελεύθερου ανθρώπου (τούς εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐλευθερίως τεθραμμένους) δεν αναγνωρίζονται μέσω της ανδρείας, του πλούτου και ανάλογων αγαθών, αλλά μέσω των λόγων τους. Οι έντεχνοι ρητορικοί λόγοι συνθέτουν ένα βήμα παραπάνω, καθώς δεν χαρακτηρίζουν όλους τους ανθρώπους αλλά μόνο τους πεπαιδευμένους: τῶν δὲ λόγων τῶν καλῶς καὶ τεχνικῶς ἐχόντων οὐ μετὰν τοῖς φαύλοις, ἀλλὰ ψυχῆς εὖ φρονούσης ἔργον ὄντας. Ο λόγος είναι το πιο αξιόπιστο κριτήριο της παιδείας του καθενός (49: σύμβολον τῆς παιδείσεως ἡμῶν). Με τη μεταφορά σύμβολον αποδεδειγμένον ο Ισοκράτης περιγράφει αυτό το κριτήριο ως ένα επίσημα αναγνωρισμένο σύμβολο της παιδείας ενός ανθρώπου. Το εὖ λέγειν και το εὖ φρονεῖν, δηλαδή η ισοκρατική παιδεία, χαρακτηρίζουν την πνευματική υπεροχή της Αθήνας και αυτή η εξιδανικευμένη εικόνα της ως πολιτισμικής πόλης συνεχίζει την περίφημη θουκυδίδεια ρήση στον επιτάφιο λόγο του Περικλή για την Αθήνα ως σχολεῖο της Ελλάδας (2, 41, 1: τῆς Ἑλλάδος παιδευσίς· πρβ. *Ισοκρ. Πανηγ.* 50: οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγονάσιν... μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας). Είναι αξιοσημείωτο πόσο ἀρρηκτα συνδεδεμένα είναι η Αθήνα με το ανθρωπιστικό παιδευτικό ιδεώδες του Ισοκράτη. Γι' αυτό τον λόγο το εὖ φρονεῖν και το εὖ λέγειν, η ισοκρατική ρητορική παιδεία, μεταφέρονται από το άτομο στην πόλη και η ρητορική παιδεία προβάλλεται ως τεκμήριο της πνευματικής υπεροχής της Αθήνας. Στον *Περὶ Αντιδόσεως* 249 η Πειθώ λατρεύεται ως θεότητα ενώ στο 293 κ.ε. η προσωποποιημένη Αθήνα ενδύεται το ρόλο του δασκάλου της ρητορικής (295: διδάσκαλος) και οι ικανότεροι ρήτορες είναι, σύμφωνα με τον Ισοκράτη, μαθητές της πόλης (296). Η Αθήνα αποκαλείται λόγω της φιλελεύθερης νοοτροπίας των κατοίκων της, η οποία περιλαμβάνει την πραότητα και τη μετριοπάθεια, πρωτεύουσα της Ελλάδας (279: ἄστὺ τῆς Ἑλλάδος).

Είναι φανερό ότι ο Ισοκράτης ενσωματώνει στη ρητορική του παιδεία ηθικές και πολιτικές αξίες, οι οποίες σχετίζονται σε όλες τις βαθμίδες με την κοινωνική καταξίωση του πολίτη και την προβολή των πνευματικών και ηθικών του αξιών. Η

διαλεκτική του Σωκράτη δε συγκινεί ιδιαίτερα τον Ισοκράτη, στις θεωρητικές αναζητήσεις της γεωμετρίας, αστρονομίας, μουσικής και γραμματικής αναγνωρίζει μόνο μια προπαιδευτική αξία, χωρίς να τους δικαιολογεί την αξίωση για τον όρο φιλοσοφία. Σύμφωνα με τον ίδιο η επιδίωξη της επιστήμης, της αληθινής γνώσης λόγων και έργων, είναι αντίθετη στη φύση του ανθρώπου· η παιδεία στοχεύει στην ορθή γνώμη (δόξα), με την οποία μπορεί κανείς να επιτύχει όσο γίνεται περισσότερο, το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Η ισοκρατική ρητορική είναι παιδεία με έντονα πρακτικό χαρακτήρα. Η ορθή κρίση είναι το χαρακτηριστικό του ισοκρατικά πεπαιδευμένου ανθρώπου.

5.5 Θρησκευτικές αντιλήψεις του Ισοκράτη

Η λατρεία των αρχαίων Ελλήνων σε πολλούς Θεούς συμπίπτει με τις θρησκευτικές αντιλήψεις του Ισοκράτη.¹¹⁷ Πιστεύει ότι οι θεοί ήταν δάσκαλοι με τις παραδειγματικές τους πράξεις για τους άλλους ανθρώπους. Για τον Ισοκράτη ο ενάρετος και δίκαιος άνθρωπος πρέπει να σέβεται τους Θεούς ενώ στην κορυφή της πυραμίδας των αξιών του είναι ο σεβασμός σε αυτούς. Σεβασμός στους θεούς σήμαινε σεβασμός στους νόμους.

Λόγος προς Δημόνικον

(σχ. 3)

¹¹⁷ Garland (2013) 210

Ο Ισοκράτης θίγει κατά σειρά τις ιδιότητες οι οποίες συνθέτουν τη μορφή ενός ενάρετου πολίτη και τις μετατρέπει με επιγραμματικές προτάσεις σε προτροπές σύμφωνα με τις δικές του αντιλήψεις.¹¹⁸

Ισχύει ο μετριοπαθής ορθολογισμός της ισοκράτειας σκέψης, όπως και ο Ξενοφών, ο Ισοκράτης δέχεται ότι οι θεοί παρεμβαίνουν με κάποιον τρόπο στην πορεία των πραγμάτων, αλλά δεν επιμένει ιδιαίτερα στο θέμα. Ενώ η σχολαστική ευσέβεια του Ξενοφώντα δέχεται μια ευθεία σχέση ανθρώπων και Θεών και επιμένει ιδιαίτερα στη σημασία των θρησκευτικών εκδηλώσεων, ο Ισοκράτης προσγειώνει τα πράγματα σε αμιγώς ανθρώπινες διαστάσεις: αν οι θεοί επιδρούν στο πεπρωμένο των ανθρώπων και των λαών, το κάνουν προικίζοντας τους με τέτοιες κλίσεις ώστε να προκύπτουν συγκεκριμένες πράξεις. Παρότι υπόκειται στη θεία βούληση, ο άνθρωπος είναι αίτιος της διαγωγής του. Έτσι, η δικαιοσύνη που διέπει την κίνηση της ιστορίας δεν βρίσκεται έξω από την ιστορία αλλά μέσα σε αυτήν: αν το συμφέρον επιτάσσει να είμαστε ενάρετοι, αυτό γίνεται επειδή, από την ίδια τη δομή του δέοντος και από τη βούληση των θεών, το κακό γεννά δυστυχία και θάνατο ενώ ο σεβασμός της δικαιοσύνης είναι πηγή ευδαιμονίας¹¹⁹. Επομένως δεν υπάρχει τίποτα σε αυτές τις θεολογικές παρατηρήσεις που να υπερβαίνει τα μοτίβα της παραδοσιακής σκέψης.¹²⁰ Ισχύει ο μετριοπαθής ορθολογισμός της ισοκράτειας σκέψης που δέχεται ότι οι θεοί παρεμβαίνουν με κάποιον τρόπο στην πορεία των πραγμάτων, αλλά δεν επιμένει. Η σχολαστική ευσέβεια του Ξενοφώντα δέχεται μια άμεση και ευθεία σχέση ανθρώπων και θεών και επιμένει ιδιαίτερα στη σημασία των θρησκευτικών εκδηλώσεων, ο Ισοκράτης – από μια σκοπιά η οποία συγγενεύει με τον εκλεκτισμό του Ηρόδοτου – προσγειώνει τα πράγματα σε αμιγώς ανθρώπινες διαστάσεις: αν οι Θεοί επιδρούν στο πεπρωμένο των ανθρώπων και των λαών, το κάνουν προικίζοντάς τους με τέτοιες κλίσεις ώστε να προκύπτουν συγκεκριμένες πράξεις. Παρότι υπόκειται στην *Ανάγκη*, ο άνθρωπος είναι αίτιος της διαγωγής του. Στην επιστολή προς *Φίλιππον* 150 γράφει ότι οι θεοί δεν προκαλούν με τα ίδια τους τα χέρια τα καλά και τα κακά αλλά εμφυσούν στον καθένα τέτοια διάθεση ώστε το καλό και το κακό το προκαλούν αναμεταξύ τους. Έτσι, η δικαιοσύνη που διέπει την κίνηση της ιστορίας δεν βρίσκεται έξω από την ιστορία αλλά μέσα σε αυτήν: αν το συμφέρον επιτάσσει να είμαστε ενάρετοι, αυτό γίνεται επειδή από την ίδια τη δομή του δέοντος και από τη

---

¹¹⁸ Jaeger (1975) 174

¹¹⁹ *Αρχίδαμος* 58

¹²⁰ Chatelet (2001) 224

βούληση των θεών, το κακό, γενικά, γεννά δυστυχία και θάνατο ενώ ο σεβασμός της δικαιοσύνης είναι πηγή ευδαιμονίας¹²¹

5.6 Αλκιδάμας - Ισοκράτης¹²²

Στη μελέτη προσδιορισμού των παιδαγωγικών αρχών του Ισοκράτη σημαντική είναι η σύγκριση των αρχών του Αλκιδάμαντα με εκείνες του ρήτορα Ισοκράτη. Είναι και οι δύο μαθητές του Γοργία και εμφανίζονται στην Αθήνα τον 4^ο αι. π.Χ. με διαφορετικές συλλήψεις γύρω από μια ιδανική ρητορική τέχνη.¹²³ Ο Αλκιδάμας υποστηρίζει την προφορικότητα και το αυτοσχεδιάζειν. Αντιτίθεται στην υπερβολική χρήση του γραπτού λόγου και σε αυτό το σημείο, συμφωνεί με τον Πλάτωνα, ο οποίος ασκεί παρόμοια κριτική, από φιλοσοφική σκοπιά στον Φαῖδρον. Η παλαιότερη έρευνα επικεντρώθηκε υπερβολικά στην αμοιβαία κριτική Ισοκράτη – Αλκιδάμαντα. Η νεότερη έρευνα με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις είναι εν γένει σύμφωνη στο ότι ο Αλκιδάμας στον λόγο του Περί σοφιστῶν στρέφεται εναντίον του Ισοκράτη.

Ο Αλκιδάμας απαξιώνει τον γραπτό επιδεικτικό λόγο, ενώ εξαίρει τη συμβολή του αυτοσχεδιασμού στο συμβουλευτικό και τον δικανικό.¹²⁴ Η κατηγορία του Αλκιδάμαντα εναντίον των αντιπάλων του, ότι δεν είναι σε θέση να αυτοσχεδιάσουν και έχουν αδύναμη φωνή ερμηνεύεται ως μια πρόδηλη πολεμική εναντίον του Ισοκράτη, ο οποίος σύμφωνα με δικές του δηλώσεις είχε φυσική αδυναμία να εμφανιστεί μπροστά στο πλήθος και μικροφωνία. Αντίθετα προς τον Αλκιδάμαντα ο Ισοκράτης είναι θιασώτης της επιμέλειας και της συστηματικής φροντίδας ενός

¹²¹ «Εγώ λοιπόν πιστεύω ότι η καλύτερη και ασφαλέστερη συμμαχία είναι να πράττεις δίκαια, διότι τότε πιθανόν θα έχουν μαζί τους και την εύνοια των θεών, αν βέβαια από τα περασμένα μπορούμε να τεκμαίρουμε για τα μελλούμενα» Αρχίδαμος,58

¹²² Αλεξίου (2015) 43-52

¹²³ Σύμφωνα με ελάχιστες και μεταγενέστερες πληροφορίες ο Αλκιδάμας, γιος του Διοκλή, έζησε στο πρώτο μισό του 4^{ου} αι. Γεννήθηκε στην Ελαία της μικρασιατικής Αιολίας. Μαθήτευσε στον Γοργία, από τον οποίο φέρεται αργότερα να κληρονόμησε και τη σχολή του. Ο Αισχίνης ο οποίος ήταν επίσης υπέρ του αυτοσχεδιασμού φέρεται να υπήρξε μαθητής του. Φέρεται να έλαβε γνώση της διδασκαλίας και της τέχνης του και ο Δημοσθένης. Ο Ιωάννης Τζέτζης (12 αι.) είχε διαβάσει, σύμφωνα με δικές του δηλώσεις, πολλά έργα του Αλκιδάμαντα. Σήμερα παραδίδονται υπό το όνομά του δύο πλήρη κείμενα: ο λόγος Περί τῶν τούς γραπτούς λόγους γραφόντων, ο οποίος θεωρείται γνήσιος και ο λόγος Ὀδυσσεύς, Κατά Παλαμήδους προδοσίας, του οποίου η γνησιότητα αμφισβητείται, επειδή υφολογικά φαίνεται να απέχει του ύφους του Αλκιδάμαντα. Το ύφος του Αλκιδάμαντα δεν απέκτησε μεγάλους θαυμαστές στην αρχαιότητα. Αν και ο Κικέρων τον μνημονεύει ως «αρχαίο ρήτορα πρώτης σειράς» (rhetor antiquus in primis nobilis) και επαινεί τον «πλούτο της ευγλωττίας του» (ubertas orationis), ο Αριστοτέλης αντλεί σχεδόν όλα τα παραδείγματα για το ψυχρόν, το χωρίς χάρη ύφος, από τον Αλκιδάμαντα, ο οποίος υιοθέτησε το επιτηδευμένο και ποιητικό ύφος του Γοργία: ποιητικά σύνθετα, γλωσσικές εκφράσεις, υπερβολικές μεταφορές, ποιητικά εφέ.

¹²⁴ LaRue Van Hook (1919) Alcidas versus Isocrates

επιδεικτικού λόγου, όπως αυτές προσδιορίζονται με τον υφολογικό *tecnicus lechicus* ακρίβεια και συνώνυμες έννοιες. Ένας ρήτορας μπορεί με ακρίβεια να εκθέσει ένα θέμα ή να επεξεργαστεί έναν λόγο. Η ακρίβεια αφορά εκτός από την αρμονική, ρυθμική δομή και την αισθητική αρτιότητα του επιδεικτικού λόγου, την προσεκτική επιλογή των λέξεων, την καθαρότητα της έκφρασης όπως και την ακριβή διάκριση των συνωνύμων. Στο προοίμιο του Πανηγυρικού 11-14 ο Ισοκράτης υπεραμύνεται της συστηματικής επιμέλειας του ύφους αλλά και του περιεχομένου ενός επιδεικτικού λόγου έναντι των λόγων εκ του προχείρου: στους δικανικούς λόγους¹²⁵ ταιριάζει όντως η απλότητα, στους επιδεικτικούς η ακρίβεια.

Στον *Ευαγόρα* ο Ισοκράτης μεταφέρει, έννοιες από τη ρητορική παιδεία στην πολιτική ζωή.¹²⁶ Ο Κύπριος βασιλιάς Ευαγόρας, ως εκπρόσωπος της ισοκρατικής επιμέλειας και της ρητορικής λόγων παιδείας, απορρίπτει το αυτόσχεδιάζειν στις πολιτικές υποθέσεις, το οποίο σε συνδυασμό με το *ὀλιγωρεῖν* (αδιαφορώ, δεν προσηλώνομαι σε κάτι· *Ἄρεοπ.* 46, 51· *Εἰρ.* 96) έχει αρνητικές συνδηλώσεις: πρόκειται για την ἔλλειψη συστηματικής και επιμελημένης φροντίδας των δημοσίων πραγμάτων (οὐκ ὦ ἦθη δεῖν ὀλιγωρεῖν οὐδ' αὐτοσχεδιάζειν). Με την ἐπιμέλειαν τῆς ψυχῆς και τη φρόνησιν, μια θεμελιώδη αξία για την ισοκρατική κλίμακα αξιών, ο Ισοκράτης υπαινίσσεται τη σχέση του Ευαγόρα με την ισοκρατική φιλοσοφία, με την οποία συμπληρώνει τις εξαίρετες ἔμφυτες καταβολές του και, όπως ένας ισοκρατικά πεπαιδευμένος είναι σε θέση να αντιμετωπίζει τις καθημερινές αντιξοότητες σε οποιαδήποτε θέση και αν βρεθεί. Το ισοκρατικό παιδευτικό ιδεώδες της διαρκούς μέριμνας και συστηματικής προσήλωσης στο αντικείμενο εκφράζεται με τον καλύτερο τρόπο μέσω του μαθητή του και Αθηναίου στρατηγού Τιμοθέου (*Περὶ Αντιδ.* 128): «ὅποιος επανειλημμένα και σε δύσκολες καταστάσεις ενεργεῖ ὀρθά και με σύνεση» (ὅστις ἐπὶ πολλῶν και παντοδαπῶν καὶ δυσκόλων πραγμάτων ὀρθῶς αἰεὶ πράττων καὶ νοῦν ἔχόντως διατέλευκεν).

5.7 Η νομοθεσία στο έργο του Ισοκράτη

Στο λόγο του Αισχίνη *Κατὰ Τιμάρχου* ο Σόλωνας ενδιαφέρεται για την εκπαίδευση των πολιτών και το νομοθετικό του έργο θεμελιώνεται στην παιδεία και στη σχέση μεταξύ δασκάλων και μαθητών. Υποστηρίζει ότι οι νομοθέτες θεωρούν ότι

---

¹²⁵ Harris (2006) 255-261

¹²⁶ Alexiou (2010) 128

η εκπαίδευση έχει στόχο τη διαπαιδαγώγηση του νέου ώστε να δημιουργήσει έναν καλό πολίτη.

«Ἀναγνώσατε οὖν ὑμῖν τούτους τούς νόμους, ἵν' εἰδῆτε ὅτι ὁ νομοθέτης ἡγήσατο τόν καλῶς τραφέντα παῖδα ἄνδρα γενόμενον χρήσιμον ἔσεσθαι τῇ πόλει».

Στο έργο του Πλάτωνα *Κρίτων* ο Σωκράτης αναφέρει ένα διάλογο με τους νόμους που τους υπενθυμίζουν το ρόλο τους στην εκπαίδευση. Στο 50d5-e1 οι νόμοι χαρακτηρίζουν τους εαυτούς τους όπως τη νομοθεσία του Σόλωνα που απαιτούσε από τους γονείς να παρέχουν στα παιδιά τους εκπαίδευση σύμφωνα με τον Αθηναϊκό πολιτισμό. «ἢ οὐ καλῶς προσέταττον ἡμῶν οἱ ἐπί τούτῳ τεταγμένοι νόμοι, παραγγέλοντες τῷ πατρί τῷ σῶ σε ἐν μουσικῇ καὶ γυμναστικῇ παιδεύειν».

Οι νόμοι έχουν ρόλο ανάλογο με αυτό της οικογένειας στην ανατροφή των παιδιών και μεταθέτει τις ευθύνες στους γονείς αφού αυτοί (γεννήσαντες, ἐκθρέψαντες, παιδεύσαντες, μεταδόντες ἅπαντων ὧν οἶοι τ' ἦμεν καλῶν σοί καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν πολίταις» 51a7

Στους *Νόμους* του Πλάτωνα ευκρινώς η ευθύνη της ανατροφής του παιδιού του πολίτη είναι της πολιτείας ώστε να ανήκει περισσότερο στην πόλη και να δραστηριοποιείται γι' αυτήν παρά για τους γονείς του «ὡς τῆς πόλεως μᾶλλον ἢ τῶν γεννητόρων ὄντας, παιδευτέον ἐξ ἀνάγκης».

Στον *Αρεοπαγитικό* θέτει στην καρδιά των πολιτών τους νόμους της πόλης. Οι κυβερνήτες εφαρμόζουν και συνεχίζουν τους νόμους της πόλης. Οι κυβερνήτες εφαρμόζουν και συνεχίζουν τους νόμους των δικαστηρίων οι οποίοι νόμοι είναι αποτέλεσμα της πολιτικής κατάστασης που οι πολίτες λαμβάνουν από την παιδική τους ηλικία.

«τῶν νόμων ἀναγεγραμμένους τολμήσειν παραβαίνειν, τοὺς δὲ καλῶς πεπαιδευμένους καὶ τοῖς ἀπλῶς κειμένοις ἐθελήσειν ἐμμένειν.»

Συγγραφείς όπως ο Ισοκράτης¹²⁷ και ο Ξενοφώντας έχουν πέσει σε δυσμένεια, αλλά ακριβώς από τη ρητορική τους μπορούμε να μάθουμε από τη γέυση του Θουκυδίδη και του Πλάτωνα και της πρωτεύουσας σημασίας του αρετής της μετριοπάθειας στην πολιτική σκέψη των αρχαίων συγγραφέων. Όταν δεν καταλαβαίνουμε τον Ισοκράτη και τον Ξενοφόντα, δεν καταλαβαίνουμε τον Θουκυδίδη και τον Πλάτωνα. Βλέπουμε σε αυτές τις τελευταίες ανησυχίες τις δικές μας και χάνουν την απελευθερωτική τους δράση.¹²⁸

¹²⁷ Bloom (1987) 32

¹²⁸ Ο.π 252, 3, 274, 32-52, 344.

Με αφορμή τη διαδικασία των δικών, η τέχνη του λογογράφου, που μιλάει μέσω του πελάτη του έμοιαζε σε πολλά σημεία με την τέχνη του ποιητή που μιλά μέσω των ηρώων του. Το θέατρο ήταν μέσο λογοτεχνικής εκπαίδευσης, στο οποίο οι περισσότεροι Αθηναίοι είχαν εύκολη πρόσβαση και η επίδραση της δραματικής τέχνης είναι εμφανής σε πολλά πεζά του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. Ο φανταστικός λόγος ήταν από τις συνηθισμένες μεθόδους των σοφιστών και οι Αθηναίοι είχαν συνηθίσει τη χρήση από τον Ισοκράτη.

Πολλές από τις απόψεις που εκφράζει ο συγγραφέας μας φαίνονται σήμερα κοινότυπες και μερικές φορές έχουμε την αίσθηση ότι θα ήταν αποτελεσματικότερες αν αναπτύσσονταν διαφορετικά. Όμως άλλοτε μέσω των μαθητών του και άλλοτε με έμμεσο τρόπο ο Ισοκράτης κατόρθωσε να επιβάλει μερικώς τουλάχιστον τις εκφραστικές του μεθόδους στις επόμενες γενιές. Η σχολή του υπήρξε πραγματικά, όπως είπε ο Κικέρων, ο «Δούρειος ίππος», από τον οποίο βγήκαν οι κατοπινοί κορυφαίοι πεζογράφοι. Η προσχώρηση του Κικέρωνα στην Ισοκρατική ρητορική ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την επιρροή του έργου του. Για πολλούς αιώνες, οι βασικές αρχές της λογοτεχνικής σύνθεσης καθορίζονταν μόνο από τους ανθρώπους που είχαν δυνατότητες πρόσβασης στον Ελληνορωμαϊκό πολιτισμό. Μέσα από τη ρητορική τέχνη του Κικέρωνα, η Αναγέννηση κατόρθωσε ν' ανανεώσει την ανάμνηση της ρητορικής τέχνης του Ισοκράτη και ν' αναστήσει τη συμμαχία της καλλιτεχνικής μορφής και των υψηλών ιδεών. Όλη η κλασική πεζογραφία ήταν διαποτισμένη, συχνά ανεπίγνωστα από πλευράς δημιουργών, από το πνεύμα του Ισοκράτη, το ουσιαστικότερο κομμάτι της φιλοσοφίας του οποίου άντεξε στις μεταβολές και τις αβεβαιότητες των τελευταίων αιώνων.

Ο Ισοκράτης υποστηρίζει με έμφαση ότι η δικαιοσύνη και η σωφροσύνη δεν μπορεί να διδαχθεί τοῖς κακῶς πεφυκόσι.¹²⁹

---

¹²⁹ Περυσινάκης (2012) 442

6. Η πρόσληψη του Ισοκράτη

6.1 Λυκούργος – εφηβεία - θεσμοί

Ο Λυκούργος ήταν γιος του Λυκόφρονα από το δήμο των Βουταδών, καταγόταν από το ιερατικό γένος των Ετεοβουτάδων και είχε κληρονομήσει το αξίωμα του ιερέα του Ερεχθέως Ποσειδώνα. Σύμφωνα με μαρτυρίες του Ψευδοπλούταρχου, τάφηκε με δημόσια δαπάνη και το μνημείο του βρισκόταν στον κήπο του φιλόσοφου Μελανθίου, απέναντι από την Παιωνία Αθηνά. Εκεί τοποθετήθηκαν πινακίδες που αναφέρονταν στο Λυκούργο και τα παιδιά του. Ήταν πολυσχιδής προσωπικότητα: πολιτικός, ρήτορας, οικονομολόγος, θρησκευτικός λειτουργός, που γεννήθηκε κοντά στο 390 και πέθανε το 325/4. Το όνομά του πιθανώς προέρχεται από τις λέξεις lux (= φως) και έργο. Διόλου απίθανη δε φαίνεται η σύνδεση του ονόματός του με το Λύκειο του Αριστοτέλη, ίσως εξαιτίας του δικαιολογημένου θαυμασμού των γονέων του προς αυτό. Θεωρείται μαθητής του Πλάτωνα και του Ισοκράτη. Η φιλοσοφική σκέψη του Πλάτωνα επέδρασε στο χαρακτήρα του και κατ' επέκταση τον βοήθησε να αποκρυσταλλώσει το δικαιοκίνημα που κληρονόμησε από τους προγόνους του ενώ ο διδακτικός και αποφθεγματικός τόνος του Ισοκράτη αποτυπώνεται έντονα στην έκφρασή του. Αν και ο Λυκούργος ήταν αναμφισβήτητα υπέρμαχος του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος, δεν έκρυβε το θαυμασμό του για τον αυστηρό και πειθαρχημένο σπαρτιάτικο τρόπο ζωής. Ο Λυκούργος ήταν εκφραστής της δικαιοσύνης και της ισότιμης μεταχείρισης των πολιτών του. Η πιο σημαντική πληροφορία είναι αυτή που μας δίνει ο αθηνογράφος Φανόδημος, ότι ο ρήτορας είχε τιμηθεί ως ο καλύτερος βουλευτής της βουλής των πεντακοσίων κατά το έτος 343/2. Η Romilly συνδέει το όνομα του Αθηναίου πολιτικού με την προσπάθεια ανόρθωσης που ακολούθησε την καταστροφή. Είναι ίσως ο μόνος πολιτικός, μετά τον Περικλή, που επέδρασε τόσο αποτελεσματικά στην πολιτική τακτική της Αθήνας.

Στα πλαίσια της αγωγής των νέων αναμόρφωσε κτιριακά την πόλη, δημιούργησε στρατιωτικά σώματα εφήβων και άλλαξε το θρησκευτικό τελετουργικό. Ξανάκτισε το θέατρο του Διονύσου με πέτρινα καθίσματα και τοποθέτησε εκεί τα μπρούτζινα αγάλματα των τριών μεγάλων τραγικών, του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη. Μια από τις μεταρρυθμίσεις του Λυκούργου, περίπου το 336, ήταν η εφαρμογή ενός συστήματος, με αρχαϊκό ίσως χαρακτήρα, για την στρατιωτική

εκπαίδευση των αθηναίων εφήβων. Ανέλαβε να αναζωπυρώσει τον πατριωτισμό των αθηναίων και να ανασυγκροτήσει τον «εθνικό» τους στρατό. Η εκγύμναση άρχιζε με την ενηλικίωση του νέου στα δεκαοχτώ του χρόνια με την εγγραφή του στα μητρώα του δήμου του και διαρκούσε δύο χρόνια. Κατά το χρονικό διάστημα των δύο χρόνων, ο νέος ονομαζόταν έφηβος και απαγορευόταν να προσέλθει στα δικαστήρια είτε ως ενάγων είτε ως κατηγορούμενος, εκτός από ειδικές περιπτώσεις. Η διατία αυτή αποτελούσε ένα είδος στρατιωτικής θητείας. Τυπικά θεωρούνταν πολίτες της Αθήνας, ουσιαστικά, όμως, άρχιζαν να ασκούν τα πολιτικά τους δικαιώματα όταν ολοκληρωνόταν η διετής εκπαίδευσή τους. Εγγράφονταν στα ληξιαρχικά γραμματεία οι έφηβοι που είχαν συμπληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους. Από την Αθηναίων Πολιτεία πληροφορούμαστε ότι ο νόμος θεωρούσε κατά τεκμήριο ειλικρινή τη δήλωση του εφήβου για την ηλικία του και ικανό να μετάσχει στη διαδικασία χωρίς παραστάτη – πατέρα ή επίτροπο. Οι άρρενες έφηβοι που συμπλήρωναν τη νόμιμη ηλικία αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα. Μια άλλη νόμιμη προϋπόθεση ήταν να είναι ελεύθεροι πολίτες και να έχουν γεννηθεί από Αθηναίο πολίτη.

Το ντύσιμό τους ήταν χαρακτηριστικό και λιτό, δείγμα του τρόπου ζωής που ο Λυκούργος ήθελε να εμφυσήσει στους Αθηναίους, μια κοντή, ίσως μαύρη, χλαμύδα και ένα πλατύγυρο καπέλο. Οι πατέρες των εφήβων συναντώνταν κατά φυλές και επέλεγαν, μετά από όρκο, τρεις από κάθε φυλή, άνω των σαράντα ετών. Αυτοί ήταν οι καταλληλότεροι να αναλάβουν τους εφήβους. Από αυτούς, ο κοσμητής, που εκλεγόταν στη συνέχεια από τη συνέλευση του λαού, είχε τη γενική εποπτεία όλων των εφήβων της Αττικής ενώ δέκα σωφρονιστές, ένας για κάθε φυλή, επικουρούσαν το έργο του και συγχρόνως επιστατούσαν στους στρατώνες. Η διαδικασία της κατάταξης των εφήβων είχε θρησκευτικό χαρακτήρα. Απόδειξη είναι το γεγονός ότι η πρώτη διαδικασία της θητείας τους ήταν η επίσημη είσοδός τους στους ναούς με τη συνοδεία των σωφρονιστών και ο όρκος πίστης που έδιναν στην πόλη κατά τη διάρκεια μιας εντυπωσιακής τελετής. Στη συνέχεια και για ένα χρόνο, υπηρετούσαν στα φυλάκια της Μουνιχίας ή της Ακτής εκπαιδευόμενοι στρατιωτικά, όπως οι οπλίτες, από ειδικούς χειροτονητούς εκπαιδευτές. Κατά τη διάρκεια αυτής της εκπαίδευσης, μάθαιναν την οπλομαχία – να μάχονται σαν οπλίτες – το χειρισμό και το σημάδι με το ακόντιο και το τόξο, ενώ την εποχή του Αριστοτέλη, ένας ειδικός εκπαιδευτής τους μάθαινε το χειρισμό του καταπέλτη. Χειροτονητοί ήταν και οι παιδοτρίβες, οι δάσκαλοι που τους δίδασκαν πάλη και άλλες γυμναστικές ασκήσεις.

Οι έφηβοι κάθε φυλής σιτίζονταν όλοι μαζί στο στρατόνα. Η πόλη χορηγούσε μια δραχμή σε κάθε σωφρονιστή και τέσσερις οβολούς σε κάθε έφηβο για τη διατροφή τους. Ο σωφρονιστής εισέπραττε τα χρήματα που ανήκαν στους εφήβους της δικής του φυλής και αγόραζε από κοινού τα αναγκαία για όλους. Μετά τον πρώτο χρόνο παρουσιάζονταν στη συνέλευση του λαού, στο θέατρο και έκαναν επίδειξη των δυνατοτήτων τους στην πολεμική τέχνη. Στο τέλος αυτής της τελετής, η πολιτεία τους παρέδιδε μια ασπίδα και ένα δόρυ. Το δεύτερο χρόνο της θητείας τους, οι έφηβοι περιπολούσαν τα συνοριακά οχυρά και φρουρούσαν τις φυλακές. Είναι πιθανό το Θησείο, στη νοτιοδυτική πλευρά της αγοράς, να αποτέλεσε ένα εφηβικό κέντρο. Αυτή η υπόθεση είναι δυνατόν να στηριχθεί στο γεγονός ότι το Θησείο συνδεόταν με το οικοδόμημα που τώρα αναγνωρίζεται ως βιβλιοθήκη και γυμνάσιο του Πτολεμαίου και το οποίο αποτέλεσε κέντρο εξάσκησης των εφήβων τους επόμενους αιώνες. Πιθανότερο θεωρείται το γεγονός το Λύκειο του Αριστοτέλη να αποτέλεσε το σημείο συγκέντρωσης και αθλητικής άσκησης των εφήβων. Το Λύκειο αποτέλεσε το μοναδικό σημείο σύνδεσης μεταξύ Αριστοτέλη και Λυκούργου. Όταν ο φιλόσοφος επέστρεψε στην Αθήνα, το 355, είναι πιθανό να δέχθηκε πρόταση από το Λυκούργο να ιδρύσει τη σχολή του κοντά στο ναό του Λυκείου Απόλλωνα, κάπου ανάμεσα στο Λυκαβηττό και τον Ιλισσό.

Η εκπαίδευση των εφήβων δεν απέβλεπε μόνο στη στρατιωτική άσκηση αλλά πολύ περισσότερο στην καλλιέργεια του πνεύματος, της φιλοπατρίας και του σεβασμού στις παραδόσεις και τη θρησκεία.¹³⁰ Δυστυχώς αρκετά χρόνια μετά το θάνατο του Λυκούργου άρχισε να ατονεί η στρατιωτική εκπαίδευση. Δεν είναι δυνατόν να ισχυριστούμε ότι το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των εφήβων είχε οπωσδήποτε θρησκευτική χροιά. Το πιθανότερο είναι να υπήρξε κάποια στροφή προς αυτή την κατεύθυνση στο πλαίσιο της γενικότερης στρατιωτικής μεταρρύθμισης που επέβαλε ο Λυκούργος.¹³¹

6.2 Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς για τον Ισοκράτη – Αίλιος Αριστείδης

Ο Κικέρων παρατηρεί ότι από τη σχολή του Ισοκράτη, σαν από τον Δούρειο Ίππο, εξήλθαν εξέχουσες προσωπικότητες. Τον αποκαλεί *pater eloquentiae* αλλά και *magnus orator et perfectus magister*. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς υιοθετώντας την

---

¹³⁰ Βολονάκη (2012-2013) 11-12

¹³¹ Χωριανοπούλου (2005)59,127, 205

ενότητα ρητορικής και φιλοσοφίας, θεωρεί τους λόγους του Ισοκράτη ως την καλύτερη εισαγωγή στην ηθική, την πολιτική και την πρακτική φιλοσοφία (... και εις τις έπιτηδεύει την αλήθινην φιλοσοφίαν, μή τό θεωρητικόν αὐτῆς μόνον ἀγαπῶν ἀλλά καί τό πρακτικόν,... ἀλλ' ἐξ ὧν πολλούς ὠφελήσει, παρακελευσαίμην ἄν αὐτῷ τήν ἐκείνου τοῦ ῥήτορος μιμεῖσθαι προαίρεσιν).

Κατά τον Διονύσιο ο Ισοκράτης ήταν ο επιφανέστερος ὄσων ἤκμασαν. Τον *Πανηγυρικό* αναλύει πρώτον ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς και σ'αυτόν καταφεύγει ὄποτε θέλει να μελετήσει λεπτομερώς την εποχή του Ισοκράτη. Δύο αιώνες αργότερα ο ίδιος λόγος, εμπνέει τον Αριστείδη Αίλιο περισσότερο από κάθε άλλο έργο του του ῥήτορα. Το έργο που δανείζεται τον τίτλο του από τον *Παναθηναϊκό* μιμείται – τουλάχιστον ως προς τα βασικά του σημεία – τον *Πανηγυρικό*. Οι λίγες τούτες ενδεικτικές αρκούν για να δείξουν τν επιτυχία που είχε ο *Πανηγυρικός* σ'ολη τη διάρκεια της αρχαιότητας.

«κράτιστα γάρ δὴ παιδεύματα προς ἀρετὴν ἐν τοῖς Ἰσοκράτους ἔστιν εὐρεῖν λόγοις, καὶ ἔγωγέ φημι χρῆναι τοὺς μέλλοντας οὐχὶ μέρος τι τῆς πολιτικῆς δυνάμεως... μή τό θεωρητικόν αὐτῆς μόνον ἀγαπῶν ἀλλά καί το πρακτικόν» (Ισοκρ. 4, σελ. 60-61, Us-RAD). Κατά τον Διονύσιο ο Ισοκράτης ήταν ο επιφανέστερος ὄσων ἤκμασαν εκείνη την εποχή έχοντας εκπαιδεύσει τους καλύτερους νέους στην Αθήνα και την υπόλοιπη Ελλάδα (Ισοκρ. 1 τούς κρατίστους τῶν Ἀθήνησί τε καί ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι νέων παιδεύσας). Ο Αίλιος Αριστείδης υιοθετεί τις θέσεις του Ισοκράτη και προσπαθεί να τον μιμηθεί, ενώ ο αυτοκράτορας Ιουλιανός αξιολογεί τις ηθικές παραινέσεις του ῥήτορα ανώτερες αυτών του βασιλιά Σολομώντα.

Ο Ισοκράτης ήταν πρωτοπόρος σε πολλά επίπεδα. Ολοκλήρωσε την εξέλιξη του γραπτού πεζού λόγου και στον συναγωνισμό μεταξύ ποίησης και ρητορικής διεκδίκησε το πρώτο βραβείο νίκης. Η τέχνη του αποτέλεσε για τους μεταγενέστερους λογοτεχνικό πρότυπο. Ο Ισοκράτης καταγράφεται ως «the first individual who could be termed a “writer” in the modern sense of the term» (Lentz 1989, 123). Οι γραπτοί επιδεικτικοί λόγοι κατατάσσουν τον Ισοκράτη στην παράδοση μιας λογοτεχνικής ρητορικής. Όταν ο ίδιος στον *Περί Αντιδόσεως* (59, 66, 73) παραθέτει αυτολεξεί αποσπάσματα από προγενέστερους λόγους του, τους αντιμετωπίζει ήδη ως παράδειγμα ενός ολοκληρωμένου κλασικού συγγραφέα.¹³²

---

¹³² Jaeger (1959) 2, 202

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το ενθύμημα είναι το σώμα της ρητορικής απόδειξης και η κεντρική αρχιτεκτονική αρχή για όλη τη ρητορική επιχειρηματολογία, το κυριότερο μέσο δημιουργίας πειθούς. Έπειτα ο Ισοκράτης θεωρεί ότι η ποίηση και ο πανηγυρικός ρητορικός λόγος επιδιώκουν να χρησιμοποιήσουν ενθυμήματα και υποστηρίζει ότι ο πιο δύσκολος επιδεικτικός και ποιητικός λόγος είναι εκείνος που προσφέρει νέες, πρωτότυπες ιδέες οι οποίες μπορεί να πείσουν. Τέλος, ο Διονύσιος από την Αλικαρνασσό υποστηρίζει ότι οι καλύτεροι ρητορικοί λόγοι είναι σαν τα πιο δυνατά ποιήματα και ότι τα καλύτερα ποιήματα είναι σαν τους ρητορικούς λόγους, και εξομοιώνει τους καλύτερους λόγους του Δημοσθένη με τα πιο δυνατά λυρικά ποιήματα. Την ίδια άποψη έχει ο Αίλιος Αριστείδης ότι η καλύτερη ποίηση είναι εκείνη που είναι κοντά στη ρητορική.

7.Συμπεράσματα

Οι ισοκρατικές αρχές μέσα από τα έργα του. Συνοπτική ερμηνευτική προσέγγιση των έργων του Ισοκράτη

Ο Ισοκράτης είναι ένας από τους μακροβιότερους της αρχαιότητας (436-338 π.Χ.). Μετά το 390 π.Χ., όπου περίπου τοποθετείται η ίδρυση της σχολής του, αναδεικνύεται σε κορυφαία φυσιογνωμία σε θέματα παιδείας και πολιτικής δημοσιογραφίας. Οι λόγοι του αντιπροσωπεύουν τη νέα τάση του 4^{ου} αι. π.Χ. για εγγραμματισμό και προορίζονταν εξ αρχής για δημοσίευση, σε στενότερους ή ευρύτερους κύκλους. Στον *Εὐαγόρα* ο Ισοκράτης, σε συνέχεια της αρχής του 5^{ου} *Νεμεονίκου* του Πινδάρου, παρομοιάζει τους επιδεικτικούς λόγους με μετακινούμενα μνημεία τέχνης, τα οποία αντίθετα προς τα ακίνητα αγάλματα μπορούν να κινούνται σε ολόκληρη την Ελλάδα, να δημοσιεύονται και να επιδοκιμάζονται στις συζητήσεις των μορφωμένων ανθρώπων. Η σύλληψη του ιδανικού πολιτικού ηγέτη, η εσωτερική πολιτική σταθερότητα, η ένωση των Ελλήνων και η εκστρατεία εναντίον των Περσών είναι τα κεντρικά θέματα των πολιτικών του αναζητήσεων.

Ο Ισοκράτης είναι χαρακτηριστικό δείγμα ενός ρήτορα λογίου του 4^{ου} αι. π.Χ., θέτει τις πολιτικές ιδέες του πάνω από κατεστημένους θεσμούς, εκφράζοντας το τέλος μιας εποχής (της κλασικής πόλεως – κράτους) αλλά και τον ιδεολογικό πρόδρομο μιας άλλης (της ελληνοιστικής μοναρχίας). Ο αθηναϊκός πατριωτισμός συνδέεται με την ιδέα μιας πανελλήνιας κοινότητας. Η προβολή της ατομικής προσωπικότητας και ο ρόλος της μέσα και έξω από τις πολιτικές δομές της πόλεως – κράτους σηματοδοτούν καίριες αναζητήσεις του ρητορικού και παιδευτικού του έργου. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα ο Ισοκράτης δεν επιδιώκει τη ρήξη του ενός με τους πολλούς αλλά τον εναρμονισμό των ανταγωνιστικών με τις συνεργατικές αξίες, ενώ αναδεικνύει την ατομική ευθύνη του ρήτορα στην ορθή χρήση της ρητορικής τέχνης. Η ισοκρατική ρητορική ως πολιτισμική δύναμη περιλαμβάνει το εὖ λέγειν και το εὖ φρονεῖν και εκπροσωπεί το κλασικό ανθρωπιστικό ιδανικό της αρμονικής εξέλιξης της προσωπικότητας, το οποίο μέσω του Κικέρωνα και της αναγέννησης απέκτησε βαθιές ρίζες στις ευρωπαϊκές αξίες μέχρι σήμερα.

Η ηθική διάσταση καθορίζει τη στόχευση των λόγων του, ώστε ο ίδιος να προβάλλει στην πολιτική του δέσμευση τη νέα ευθύνη της ατομικής προσωπικότητας, είτε αυτή αφορά γενικά τη χρήση του λόγου ως υπέρτατο αγαθό και πολιτισμικό

σύμβολο, είτε ειδικά τη σύνταξη ενός εγκωμίου, όπου ο ρήτορας καλείται να ξεπεράσει το συλλογικό έπαινο της πόλεως – κράτους, είτε, αφορά έναν πολιτικό άνδρα, ο οποίος ανάλογα με τις αξίες του μπορεί να ωφελήσει ή να βλάψει ανεξαρτήτως του πολιτεύματος στο οποίο πολιτεύεται (*Παναθ.* 132-133). Η ευθύνη της ατομικής προσωπικότητας τίθεται, έτσι, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, πέρα από το εκάστοτε θεσμικό πλαίσιο. Υπό αυτή την έννοια στο ισοκρατικό έργο κατοπτρίζονται ιδέες, οι οποίες εκπέμπουν συνέπεια και συνοχή, ασχέτως του αν πρόκειται για ένα εγκώμιο σε ένα μονάρχη, όπως είναι ο Ευαγόρας, ή για προτροπές σε έναν μονάρχη όπως ο *Προς Νικοκλέα* ή για συμβουλές στην πολιτική κοινότητα, όπως ο *Πανηγυρικός*, ο *Αρεοπαγίτικος* και ο *Περί Ειρήνης*.

Ένας από τους έξι δικανικούς λόγους του Ισοκράτη ο *Περί τοῦ ζεύγους*, έχει ιδιαίτερη αξία στο ερώτημα για την προβολή της ατομικής προσωπικότητας. Ο Ισοκράτης δράττεται της ευκαιρίας να μετατρέψει μια απολογία σε εγκώμιο και να φωτίσει τις πίστεις ἐκ τοῦ βίου μέσω ενός εγκωμίου στον περίφημο Αθηναίο στρατηγό Αλκιβιάδη. Στην ηθική – πολιτική συζήτηση στα τέλη του 5^{ου} αι. σχετικά με τους κινδύνους της φιλοδοξίας ο Ισοκράτης επιλέγει έναν σαφή δρόμο: δεν εξαλείφει την ανταγωνιστική φιλοδοξία της ατομικής προσωπικότητας, αλλά επιχειρεί να τη μετατρέψει θετικά για όφελος του ατόμου και της πόλης. Η *Ελένη* μετατρέπεται σε ένα «παιδαγωγικό μανιφέστο».¹³³ Το κάλλος είναι το κύριο θέμα του λόγου, ενώ δε θίγεται καθόλου η συμπεριφορά της Ελένης. Στο ρηξικέλευθο εγκώμιο Ευαγόρας καίρια είναι η επιμονή του Ισοκράτη να συνδυάζει τις ανταγωνιστικές αξίες ενός αριστοκράτη, ομηρικού τύπου, με τις πολιτικές συνεργατικές αρετές ενός πολίτη της πόλεως – κράτους.

Στον αυτοβιογραφικό λόγο *Περί ἀντιδόσεως* ο Ισοκράτης ενσωματώνει στη ρητορική του παιδεία ηθικές και πολιτικές αξίες, οι οποίες σχετίζονται σε όλες τις βαθμίδες με την κοινωνική καταξίωση του ρήτορα και του πολίτη. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στο εἶναι και το δοκεῖν, ένα θέμα κεντρικό στον προβληματισμό του Πλάτωνα, δεν φαίνεται να αγγίζει πραγματικά τον Ισοκράτη. Το ότι ωστόσο γνωρίζει τις δυσκολίες που συνεπάγεται η ανάγκη εναρμονισμού ανάμεσα στις ικανότητες της ατομικής προσωπικότητας και τις επιταγές της πόλης αποδεικνύει η περίπτωση του μαθητή του στρατηγού Τιμόθεου. Αλλά και εδώ ο Ισοκράτης επαινεί μεν τον μαθητή για τις επιδόσεις του, αλλά δεν αποδέχεται την αποξένωση της ατομικής προσωπικότητας από την όμολογουμένην ἀρετήν της πόλης. Έννοιες όπως

---

¹³³ Heilbrunn G.(1977) 147-159

φιλάνθρωπος και επίχαρις αποδεικνύουν με σαφήνεια ότι ο Ισοκράτης επιδιώκει την επαφή με το κοινωνικό σύνολο, όχι τη ρήξη.

Ο Ισοκράτης μεταφέρει έννοιες από τη λόγων παιδείαν στην πολιτική ζωή και αναπτύσσει τις ηθικές ιδέες του και σε λόγους όπου κυριαρχούν τα πολιτικά θέματα: Στον *Πανηγυρικόν* όπου τίθεται συστηματικά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος η πανελλήνια ιδέα, δηλαδή η συμφιλίωση των Ελλήνων και ο πόλεμος εναντίον των Περσών, ο Ισοκράτης εξυμνεί το συνολικό χαρακτήρα της αθηναϊκής πολιτισμικής υπεροχής: το εὖ λέγειν και το εὖ φρονεῖν, δηλαδή η ισοκρατική ρητορική παιδεία, χαρακτηρίζουν την πνευματική υπεροχή της Αθήνας, η οποία αναδεικνύεται σε διδάσκαλο των υπολοίπων και φορέα της ελληνικής παιδείας. Ο Ισοκράτης φιλοτεχνεί μια εξιδανικευμένη πάτριον πολιτείαν – τόσο της Αθήνας όσο και της Σπάρτης – πριν και κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων, όπου σε αντίθεση με τις σύγχρονες ατομικές φιλοδοξίες σε βάρος της πόλης, οι ηγέτες – παιδαγωγοί καλλιέργησαν τα ήθη των πολιτικών και οδήγησαν στις εξαιρετικές επιδόσεις των Περσικών πολέμων. Οι πολιτικοί μεταμορφώνονται σε παιδαγωγούς και το ήθος τους συνιστά το κεντρικό σημείο συζήτησης στον *Άρεοπαγικόν* ο Ισοκράτης καταφέρεται εναντίον της σύγχρονης του ριζοσπαστικής δημοκρατίας, την οποία αντιμετωπίζει ως πηγή μυρίων κακών, τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική αθηναϊκή πολιτική και προπαγανδίζει την πάτριον πολιτείαν της εποχής του Σόλωνα και του Κλεισθένη, την οποία χαρακτηρίζει ως την πιο δημοκρατική και συμφέρουσα για την πόλη.¹³⁴

Στον λόγο *Περί Αντιδόσεως* (226) κάνοντας μνεία στους μαθητές που έρχονται από μακριά και πληρώνουν πολλά χρήματα για να διδαχθούν τη φιλοσοφία του υποστηρίζει ότι οι Αθηναίοι πρέπει να φιλοτιμούνται (φιλοτιμείσθαι) για την προσφορά του στην πόλη. Η χρήση των ρημάτων προέχω και φιλοτιμείσθαι, τα οποία συνδέονται με τις ανταγωνιστικές αξίες, φανερώνει ότι ο Ισοκράτης δεν ήταν διόλου απράγμων, αλλά ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την πολιτική του θέση μέσα στην πόλη και διεκδικούσε φανερά τον χαρακτηρισμό του αγαθοῦ πολίτη. Ο Ισοκράτης ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη τα παραδοσιακά κριτήρια ἀρετῆς, δε συνδύαζε πλούτο με την αριστοκρατική καταγωγή, αντιθέτως ο πατέρας του ασκούσε την τέχνη ενός δημιουργοῦ. Επιπλέον, για να έχει αξιώσεις στον τίτλο του αγαθοῦ ή ἀγαθοῦ πολίτου ο Ισοκράτης, σύμφωνα με τις ελληνικές αξίες έπρεπε να συνεισφέρει στο κοινωνικό σύνολο με συγκεκριμένους τρόπους, αλλά η πολιτική πραγματικότητα του 4^{ου} αιώνα

---

¹³⁴ Αλεξίου (2015) 290-295

και ο διαχωρισμός των αρμοδιοτήτων των πολιτικών και των στρατιωτικών που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία των «επαγγελματικών πολιτικών» ρητόρων,¹³⁵ θα μπορούσε να αποτελεί τροχοπέδη σε αυτήν την προσπάθεια. Η υπόστασή του όμως ως διδασκάλου και συμβούλου τῶν ἀγαθῶν του προσέφερε αυτή τη δυνατότητα. Επέλεξε έτσι να ασκεί επιρροή και εξουσία, όχι άμεσα ως ρήτορας¹³⁶ στην εκκλησία του δήμου, αλλά εκπαιδεύοντας τους ἀγαθούς και τους ηγεμόνες και επηρεάζοντας την πολιτική που ασκούσαν. Στην Ἐπιστ. 8.10, τονίζει ότι οι μαθητές του ακόμη και αν δεν γίνουν στρατηγοί ή ρήτορες, αλλά μιμηθούν τον τρόπο ζωής του, οὐκ ἡμελημένως διάξουσιν ἐν τοῖς Ἑλλησιν. Ο Ισοκράτης δεν έγινε ένας απλός δάσκαλος ρητορικής, ο οποίος θα πωλούσε την «τέχνη» του σε ατομικό επίπεδο, αλλά διδάσκαλος και σύμβουλος ηθικών αξιών και πολιτικής συμπεριφοράς της Ελλάδος, δίνοντας στη διδασκαλία του το νόημα της φιλοσοφίας και της πνευματικής και ηθικής καλλιέργειας που θα καθιστούσε εξέχουσες προσωπικότητες ικανές να λαμβάνουν ορθές πολιτικές αποφάσεις.

---

¹³⁵ Mosse (1973) 27

¹³⁶ Αλεξίου (2015) 290

Βιβλιογραφικές Πηγές

- Isocrates (1928,1929,1945), *Isocrates* 3vols. Trans.G. Norlin ,LaRue Van Hook
Cambridge: Harvard University Press
- Isocrates (2000) , *Isocrates I* . Trans. D. Mirhady , Too Yun Lee
Austin: University of Texas Press
- Αριστοτέλους Ρητορική Τέχνη (2001), τόμ. Ι και ΙΙ, Νομική βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Διονύσιος Αλικαρνασεύς (2001), *Περί των αρχαίων ρητόρων*, τομ. 15 , Κάκτος ,
Αθήνα
- Thucydides (1928), *History of the Peloponnesian war* , Books 1-2 , trans. Smith,
C.F. Cambridge: Harvard University Press
- Xenophon (2006) , *Hellenica Books I-IV* , trans. Brownson C.L, Cambridge:
Harvard University Press

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου Ε. (2016), *Η ρητορική του 4ου αι. π.Χ., Το ελιξήριο της δημοκρατίας και η ατομική προσωπικότητα*, Παπαδήμα, Αθήνα
- Αλεξίου Ε. (2005), *Εναγόρας*, University Press
- Αλεξίου Ε. (2008), «Ο Ισοκράτης και η Ομολογούμενη Αρετή», στο: Μπάλλα Χ. (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 127-148.
- Voliotis, N.A. (1995) , *The Tradition of Isokrates in Byzantium and his Influence on Modern Greek Education*.
- Benoit, W. (2009) “Isocrates and Plato on Rhetoric and Rhetorical Education”
Rhetoric Society Quarterly
- Βολονάκη, Ε. (2012-2013), “Ρητορική Στρατηγική στον Κατά Λεωκράτους λόγο του Λυκούργου”, *Πλάτων* ,τ. 58
- Beaumont ,L. (2013), *Childhood and education in the classical world*, ed. J.E. Grubbs J.E , T. Parkin, Oxford University Press.

- Bloom, A.(1988), *The closing of the American Mind*, ed.Simon Schuster , N.York
- Bloomer,M.W.(2015), *A companion to Ancient education*,,48, 52,115, 124, 157,190, 191,248,288-90,321 – 34,440,Willey Blackwell
- Carey, C. (2007), “Epideictic Oratory” to: *A Companion to Greek Rhetoric*, σελ. 236-249
- Chatelet, F., (2001), *Η γέννηση της ιστορίας, Η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην Αρχαία Ελλάδα*, ΣΜΙΛΗ, Αθήνα (σελ. 200-241)
- Debesse M. – Mialaret G. (1982) *Οι παιδαγωγικές επιστήμες* τομ. 1, εκδ. Διπτυχο, Αθήνα
- Δημητριάδη, Ν.Δ,(1983), *Ανατομία της Ρητορικής, Η «διαφωνία» Πλάτωνα και Ισοκράτη*,Μιχάλα
- Eduard, J. (1966), “Class size and pedagogy in Isocrates school, Power” *History of Education Quarterly*, Vol 6 No 4 p. 22-32.
- Edwards, M.(2002), *Οι Αττικοί Ρήτορες*, Ινστιτούτο του βιβλίου, Α. Καρδαμίτσα.
- Edwards M. , Reid, C. (2004) *Oratory in action*,Manchester University Press
- Flaceliere,R.(2007), *Ο Δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, Παπαδήμας, Αθήνα
- Finley,M.I. (1975), “The Heritage of Isocrates”. *The use and abuse of History*, London, Chatoo and Windans.
- Gagarin, M. (2000), *Isocrates I*, μτφρ. D. Mirhady and Yun Lee Too, University of Texas Press.
- Griffith,M. (2015), “The earliest Greek Systems of Education”. *A companion to Ancient education*, ed. Bloomer, M. Willey Blackwell.
- Garland,R. (2013), “Children in Athenian Religion”. *Childhood and education in the classical world*, ed. J.E. Grubbs, T. Parkin, Oxford University Press
- Gunterson,E.(2009), *Ancient Rhetoric*, Cambridge. p. 126
- Guthrie,W.K.C. (1998), *Οι Έλληνες φιλόσοφοι από το Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, μτφρ. Σακελαρίου, Παπαδήμα, Αθήνα
- Haskins E. (2004), *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*, The University of South Carolina Press.

- Harris, E. (2005), *Democracy and the sailing rule of Law in Classical Athens*, Cambridge University Press.
- Henderson C. J. II (2015), “The Protreptics of Plato, Isocrates and Aristotle”, *Exhortations to Philosophy*, Oxford University Press, p. 133
- Hook, L.R.V. (1919), “Alcidamas versus Isocrates: The Spoken versus the written word”, *The Classical Weekly*, Vol. 12, No 12, The Johns Hopkins University Press
- Jaeger W. (1974), *Παιδεία. Η Μόρφωσις του Έλληνος Ανθρώπου*, τομ. Γ., μτφρ. Βερροίου, Αθήνα.
- Jost, W. and Olmsted, W. (2004), *A companion to Rhetoric and Rhetorical Criticism*, Blackwell Publishing, p. 69, 83.
- Johnson, (1959), “Isocrates’ methods of teaching”, *The American Journal of Philology*, Vol.80 No1, 25-36
- Kimball, B.A. (1986), *Orators and Philosophers: A History of the idea of Liberal Education*, New York, Teachers College Press.
- Κωσταντινόπουλος, Β. (2010) *Το ύφος του αρχαίου ελληνικού πεζού λόγου*, Παπαζήση,
- Livingstone. N. (2008), «Η Ρητορική της φιλοσοφίας στον Ισοκράτη», στο: Μπάλλα Χ. (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 97-125.
- Μπάλλα, Χ. (επιμ.) (2008), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Mathieu, G. (1995), *Οι Πολιτικές Ιδέες του Ισοκράτη*, μτφρ. Διαμαντάκου Κ., Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα.
- Muir, J.R. (2005), “Is our history of educational philosophy mostly wrong? The case of Isocrates”, *Theory and Research in Education*, vol 3, no 2, 165-195.
- *Millennia of discord. Controversial educational program of Isocrates* (2010) on T.R.E. (Theory and research of education), vol 8 no 3, 289-303
- Noël, M. P. “Painting or Writing speeches? Plato, Alcidamas and Isocrates on Logography”. at Pernot L., (2009), *New Chapters in the History of Rhetoric* p. 91 College Station, USA.

- Ober, J. (2004), "Socrates...The Performative Audacity of Isocrates" at *Isocrates and Civic Education* ed T. Poulakos, D. Depew
- Papillon, T.(2007), *Isocrates, to: A Companion to Greek Rhetoric*, σελ. 58-71.
- Papillon, T.(1995) "Isocrates' teche and rhetorical pedagogy" *Rhetoric Society Quarterly* ,149-163
- Poulakos, T. and Depew, D. (2004), *Isocrates and Civic Education*, University of Texas Press.
- Poulakos, T. (1996), "Sophistical Rhetoric in Classical Greece", *Philosophy and rhetoric*, Vol.99, No 4
- Poulakos, T. (1997) ,Speaking for the polis : Isocrates'Rhetorical Education , Columbia
- Περυσινάκης, Ι.Ν. (2012), *Αρχαϊκή Λυρική Ποίηση*, Παπαδήμα, Αθήνα.
- Romilly, J.(1994), *Οι μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφρ. Κακριδής, Καρδαμύτσας
- Romilly, J. (1958), "Eunoia in Isocrates or the Political Importance of Creating Good will", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 78 pp. 92-101.
- Schiappa, E. (1990), "Did Plato coin Rhetorike?" *The American Journal of Philology*, Vol. 111, No 4 (Winter 1990), 457-470.
- Schiappa, E. (1995) "Isocrates' Philosophia and contemporary pragmatism" at *Rhetoric Sophistry Pragmatism Mailloux*, Cambridge University Press.
- Schmitz, T. (Spring, 2000), *The American Journal of Philology Plausibility in the Ευθύδημος Ισοκράτης*, Vol 121, No. 1 p. 47-77, Greek Orators.
- Too, Yun Lee. (1995), *The Rhetoric of Identity in Isocrates*, Cambridge University Press.
- Usher, S. (1999), "Kairos in fourth – century." *Greek Oratory: tradition and originality*, Oxford University Press.
- Wareh, T.(2012), *The theory and practice of Live Isocrates and the Philosophers* Center of Hellenic Studies ,Harvard University
- Xanthaki – Karamanos, G. (1975), "The influence of Rhetoric" *Sources the classical quarterly*, vol.29, No 1 66-76 Cambridge University Press

- Ξανθάκη-Καραμάνου, Γ. (1991), *Παράλληλες εξελίξεις στη Μετακλασσική τραγωδία και κωμωδία*, Καρδαμίτσα
- Χωριανοπούλου, Μ. (2005), *Λυκούργου Πολιτικά*, Λιβάνη
- Worthington, I. (2007), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell